

Kulturstudier

Nr. 2 / December 2017

TEMANUMMER

Hverdagens praksis og historie – det ukendte i det kendte

Annette Ø. Schultz, Asbjørn Thomsen & Mette Seidelin /

Vold i hverdagen Hans Henrik Appel /

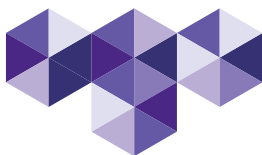
De evige fodboldbaner Inger Wiene / Københavnske kvinder på kanten

Josefine Sarkez-Knudsen / The Summer of Welcome

Maja Schøler / Rutinerede praksisser og magiske artefakter

Ulrik Lehrmann / Dagligvareforbrug, frostvarer
og accelerationsteknologier

Kulturstudier

Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie

Kulturstudier er et forskningsbaseret og fagfællebedømt tidsskrift, der bringer artikler med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af *Fortid og Nutid* (grundlagt 1914) og *Folk og Kultur* (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. 2, DECEMBER 2017

© 2017 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør: Kristoffer Jensen, *Industrimuseet*

Søren Byskov, *Fiskeri- og Søfartsmuseet*

Ivan Lind Christensen, *Institut for Kultur og Globale Studier, Aalborg Universitet*

Anne Folke Henningsen, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Bobo Krabbe Magid, *Nationalmuseet*

Signe Møllegaard, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Caroline Nyvang, *Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek*

Camilla Schjerning, *Odense Bys Museer*

Louise Karlskov Skygebjerg, *Teknologihistorie DTU, Danmarks Tekniske Universitet*

Anders Ravn Sørensen, *Center for Business and History, Copenhagen Business School*

Redaktionssekretær: Tobias Overlund Stannius, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

TEMAREDAKTION

Anne Folke Henningsen, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Bobo Krabbe Magid, *Nationalmuseet*

Louise Karlskov Skygebjerg, *Teknologihistorie DTU, Danmarks Tekniske Universitet*

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point i „den bibliometriske forskningsindikator“.

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon, www.annafalcon.dk

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

REDAKTIONSADRESSE

Tidsskriftet Kulturstudier

Att: Tobias Overlund Stannius

SAXO-Instituttet

Københavns Universitet

Karen Blixens Vej 4

2300 København S

kontakt.kulturstudier@gmail.com

www.tidsskriftetkulturstudier.dk

Kulturstudier udgives af Dansk Historisk Fællesråd

Tidsskriftet modtager støtte fra Det Frie Forskningsråd – Kultur og Kommunikation samt Kulturstyrelsen

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen

ISSN 1904-5352

Printed in Denmark

Indhold

- Annette Ø. Schultz, Asbjørn Thomsen & Mette Seidelin
- 05 Vold i hverdagen**
Et mikrohistorisk studie i familielivets skyggesider
1851, 1905 og 1966
- Hans Henrik Appel
- 30 De evige fodboldbaner**
Askespredning, mindehaver og transformation af
britisk fodbold siden 1990
- Inger Wiene
- 57 Københavnske kvinder på kanten**
Vilkår og muligheder for kvindeliv i oplysningstiden
- Josefine Sarkez-Knudsen
- 83 The Summer of Welcome**
- Maja Schøler
- 109 Rutinerede praksisser og magiske artefakter**
Førandringer af livsstil i hverdagen
- Ulrik Lehrmann
- 144 Dagligvareforbrug, frostvarer og accelerations-**
teknologier i hverdagskulturens omformning o. 1960

Mette Seidelin, Asbjørn Romvig Thomsen

& Annette Østergaard Schultz

Mette Seidelin, født 1974, cand. mag og ph.d. i historie, forsker ved Rigsarkivet. Har skrevet om seksuelle overgreb på børn inden for familien, herunder ph.d.-afhandlingen „En nem og ikke altid uvillig partner? Opfattelsen af børns rolle i incestsager 1930–1967“. Er pt. i gang med et forskningsprojekt om vold i hjemmet i perioden 1930–1970.

Asbjørn Romvig Thomsen, født 1974, cand. mag. og ph.d. i historie, seniorforsker ved Rigsarkivet. Har skrevet om dansk landbo-, social- og kulturhistorie 1750–1850, bl.a. „Lykkens smedje?“ (2011) om social mobilitet og social stabilitet i et dansk landbosamfund 1750–1830.

Annette Østergaard Schultz, f. 1965, mag.art. i dansk lokal- og kulturhistorie, seniorforsker ved Rigsarkivet. Har arbejdet bredt social- og kulturhistorisk med perioden 1850–1920, bl.a. i artiklen „Englemagersker – myte eller realitet?“ (2015), som en del af et større forskningsprojekt om plejebørn.

Key words: hustruvold, børnemishandling, plejeanbringelse, alkohol, kønsideal, socialt netværk.

VOLD I HVERDAGEN

Et mikrohistorisk studie i familielivets skyggesider 1851, 1905 og 1966

Familielivets mest intime rum henligger normalt i et historisk mørke, men enkelte gange kommer vi alligevel indenfor. Kilderne er sparsomme, fordi myndighederne ikke har interesseret sig videre for at dokumentere familiernes hverdag – medmindre noget var galt. Kun når det var tilfældet, som for eksempel i voldssager og børneværnsager, åbnes dørene ind til privatsfæren. Forfatterne følger i denne artikel tre voldsramte familier med henblik på at komme helt tæt på deres hverdag og de udfordringer, volden kunne medføre for

familierne i form af myndighedernes indblanding, naboernes nysgerrige blikke og ægtefællernes egne bristede forventninger til en hverdag, der ikke levede op til idealet. Volden har således gennem tiden presset familier på andre planer end det rent fysiske.

I 1851, i 1905 og i 1966 blev myndighederne blandet ind i tre sager om vold i familier fra tre forskellige egne af Danmark. I 1851 undersøgte en herredsfoged på Viborg-egnen, om volden i en husmandsfamilie var så alvorlig, at den voldelige ægtemand skulle straffes. I 1905 overvejede det lokale og nyligt oprettede værgeråd i Værløse, om to ægtefæller var uegnede til at tage vare på deres børn, ikke mindst fordi faren slog dem – foruden at han også var brutal mod hustruen. Og i 1966 blev Odense Politi kaldt ud til husspektakler ved en familie, men det viste sig hurtigt at handle om vold mod hustruen. På overfladen fortæller sagerne om overgrebenes koreografi i de enkelte familier: hvem havde slået hvem, hvornår og hvordan? Det var nemlig de spørgsmål, som myndighederne kredsede om i deres kortlægning af hændelsesforløbet og deres vurdering af familierne. I udgangspunktet er sagerne derfor et vidnesbyrd om, hvordan myndigheder på tværs af tid og sted kunne gribe sager om vold i hjemmet an.

Men sagerne kan fortælle os mere end det. I denne artikel anvendes de som grundlag for et mikrohistorisk studie, der skal afdække dele af hverdagen i voldsramte familier. For selvom volden var sagernes omdrejningspunkt, var det i virkeligheden hverdagen for de tre familier, der blev italesat og bedømt, når volden skulle forklares og begrundes. I artiklen fokuseres på følgende tre aspekter: Hvordan blev volden begrundet, hvordan bedømte ægtefællerne sig selv, hinanden og hverdagen, da sagerne kom frem i lyset – og hvilken rolle spillede familiernes netværk til daglig? Som det skal påvises med artiklen, kunne voldsramte familier stå i et kompliceret krydspres af indre og ydre forventninger til, hvordan deres hverdag *burde* have set ud. Presset kom fra flere sider: Myndighederne, ægtefællerne selv og deres sociale netværk. Hvad myndighederne og ægtefællerne selv angik, bestod presset i, at fysisk vold ikke per definition var illegitim – hverken ifølge straffeloven eller i myndighedernes opfattelse af hændelsesforløbet. Som vi skal se, betød det, at både optakten til og selve volden blev genstand for en forhandling. Her gjaldt det for de voldsramte kvinder om at vise, at mændene havde overskredet den undefinerbare grænse i dagligdagen for legitim patriarkalsk magtudøvelse, mens det for mændene handlede om at vise, at deres handlinger havde befundet sig inden for rammerne af en juridisk og moralsk acceptabel adfærd. Forenklet kan man sige, at ægtefællerne i alle tre sager kæmpede for at sætte sig selv i det bedst tænkelige lys. Det gjaldt ikke kun i forhold til volden, men i høj grad også i forhold til, hvordan de hver især havde ageret som hustru/mor

og ægte mand/far i den 'almindelige' hverdag. Myndighedernes fokus på volden i en hverdagskontekst betød, at ægtefællerne kunne risikere at blive positioneret som henholdsvis et mindre ideelt offer (for kvindernes vedkommende) eller en mere entydig voldsmand (for mændenes vedkommende), hvis de også på *andre* områder havde problemer med at leve op til samtidens normer og idealer. Og her kom presset fra netværket på banen: Familiernes nære relationer udgjorde nemlig ikke kun en ressource i en problematisk hverdag, men også en trussel, fordi de kendte til familiens indre forhold – og kunne fortælle myndighederne om dem.

Artiklens tre hovedafsnit handler derfor – i rækkefølge – om volden og ægtefællernes italesættelse heraf, om de idealer, som ægtefællerne forsøgte at leve op til, og om betydningen af deres sociale netværk. Men inden disse tre afsnit skal vi først have en kort introduktion til de metodiske og teoretiske overvejelser, der ligger bag artiklen, og derefter en præsentation af de tre cases, som den bygger på.

Metodiske og teoretiske overvejelser

Artiklen skal først og fremmest ses som et kulturhistorisk studie, idet kulturhistorien, som den bl.a. er blevet defineret af etnolog og kulturhistoriker Palle O. Christiansen, netop handler om *menneskers liv* set med et nedefra-perspektiv.¹ Vi skal altså ind i hverdagen – i det levede liv – og studere, hvordan mennesker indrettede sig, opførte sig og selv skabte mening i en hverdag, der var udfordret på flere planer. Vi beskæftiger os således med de almindelige mennesker, som Christiansen omtaler som „de tavse grupper“, og som kulturhistorien netop sigter imod at få i tale.² Vores metodiske 'indgang' hertil tager afsæt i mikrohistorien, idet ambitionen med artiklen er at foretage et fortolkende nærstudie – en form for 'Thick description', som antropologen Clifford Geertz omtalte det³ – af de tre familiers egne beskrivelser og forståelser af hverdagen. „I mikrohistorien“, skriver Christiansen, „sker reduktionen i skala for bevidst at bringe bestemte faglige synsvinkler i anvendelse som fx det sociale drama og rekonstruktion af nære relationer (...)“. For mikrohistorien er målet altså ikke at foretage et repræsentativt studie i ordets traditionelle forstand. Christiansen fortsætter: „Det er det kvalitative indhold i enkelttilfældet, der i mikroanalysens krystalprisme kan danne udgangspunkt for indsigter og antagelser, man både kan blive klog af, fordi de har gyldighed, og som kan anvendes i andre undersøgelser til at spørge på en mere kvalificeret måde.“⁴ Mikrohistoriens styrke ligger således i det, som Liv Egholm

1 Christiansen 2007, s. 207 og 214.

2 Christiansen 2007, s. 212.

3 Geertz 1973.

4 Christiansen 2001, s. 114 og 139.

har omtalt som „at afdække kulturelle kategoriseringer og deres forandring“.⁵ Denne tilgang forfølger vi i artiklen, hvor det skal påvises, at selvom sagernes dramaturgi og begivenhedsrække er knyttet til de tre specifikke familier, så rummer sagerne samtidig spor af samtidens normer, idealer og forventninger, der løfter sagerne op over det lokale/individuelle niveau.

En mikrohistorisk tilgang fritager os dog ikke fra at vurdere sagernes udsagnskraft i forhold til problemstillingen. Eller sagt på anden måde: Udvælgelsen af de tre sager, som er i fokus i denne artikel, er ikke sket tilfældigt. Den har i første omgang hvilet på den præmis, at sagerne skulle omhandle vold i familien, således at familielivet og hverdagen udgjorde rammen for begivenhederne. Dernæst har vi lagt vægt på, at sagerne spredte sig over tid med henblik på at kunne spore eventuelle forskelle eller ligheder. Og endelig har vi valgt, at ingen af sagerne skulle befinde sig i den mest ekstreme ende af voldsskalaen, hvor mandens vold endte i drab på hustruen. Når det er sagt, så har udvalget ikke ligefrem været omfattende, idet sager om vold i familien ret sjældent ses i de retslige arkiver, og det gælder navnlig i den tidlige periode.⁶ Det har derfor været afgørende for udvælgelsen, at der overhovedet fandtes dokumenter, der giver indsigt i aktørernes egne forklaringer af hændelsesforløbet. For at få et analytisk greb om disse beretninger, har vi ladet os inspirere af positioneringsteorien, der har rødder i socialpsykologien og sprogvidenskaben. Teorien, som den er udfoldet af videnskabsteoretikeren Rom Harré og uddannelsesprofessoren Bronwyn Davies fra begyndelsen af 1990'erne, har haft sit fokus rettet mod den sproglige interaktion mellem individer og den positionering (identitetsskabelse), der finder sted i forbindelse hermed. Harré og Davies' pointe med at anvende begrebet positionering var at skabe et mere dynamisk begreb end de gængse 'roller', som de kritiserede for at placere individer i fastlåste kategorier. Udgangspunktet for positioneringsteorien er nemlig, at individer kan indtage mange forskellige positioner, og at disse positioner skabes og udfordres – intenderet eller uintenderet – i mødet mellem individer.⁷ „Vi må altså væk fra *er* og tættere på *gør*“, som Thorkild Olsen beskriver det i forordet til den danske oversættelse af Harrés og Davies' værk fra 1990.⁸ Og denne 'gøren' finder ifølge positioneringsteorien sted i en diskursiv ramme. Positionering finder altså sted i et samspil med eller modspil til samtidens normer og idealer, som individet kan bruge eller forkaste, men under alle omstændigheder må forholde sig til.

Når vi har ladet os inspirere af positioneringsteorien har det netop været med ønsket om at studere interaktionen mellem ægtefællerne og de normer og idealer, der blev bragt i spil. Det skal bidrage til at vise, at aktørernes positioner in-

5 Egholm Feldt 2009, s. 95.

6 Til gengæld kan vold i familien optræde i andre typer af sager, f.eks. i sager om seksuelle overgreb inden for familien. Se Seidelin 2014. For perioden ca. 1750–1850, se: Thomsen 2017.

7 Harré og Davies 1990, s. 43 ff.

8 Harré og Davies 2013, s. 8.

den for dikotomiske kategorier som offer/voldsmand, den uskyldige hustru/den brutale ægtemand m.m. ikke var fastlagte på forhånd. F.eks. skulle kvinden *gøre* sig til offer og manden skulle bestræbe sig på ikke at blive gjort til voldsmand. Ægtefællernes position i sagerne var med andre ord forhandlingspositioner, som blev skabt og udfordret under indflydelse af de formelle og uformelle rettigheder, idealer og forventninger, der knyttede sig til henholdsvis hustruen og manden på det givne tidspunkt. Det betyder, at vi i stedet for at undersøge, *om* aktørerne talte sandt (var kvinden f.eks. blevet slået?), er interesserede i, hvordan de i beskrivelsen af hændelsesforløbet positionerede sig selv og ægtefællen, og hvilke diskurser de anvendte hertil.

I det følgende begynder vi med en kort introduktion til de tre familier. Hvem var de, hvilke sociale lag kom de fra, og hvorfor kom de overhovedet i myndighedernes søgelys?

1851: Peder og Bendine

På en hedestrækning i Tapdrup sogn få kilometer uden for Viborg lå i 1851 en række jordløse huse. De var beboet af småkårsfamilier, der i det store hele levede af forefaldende arbejde.⁹ Sidst på eftermiddagen den 26. juli henvendte to koner og et par småbørn ude fra hedehusene sig til sognefogeden, gårdmand Jacob Loring. Den ene kone, Bendine Nielsdatter, var stærkt forslået, den anden var en af nabokonerne – og børnene var Bendines. Konerne behøvede næppe sige meget, for sognefogeden kendte godt familien. Det var ham, der ejede det spartansk udstyrede hus, som Bendine og hendes mand Peder havde lejet sig ind i, og han vidste straks, hvad der var sket: Han lod manden arrestere, fordi „Peder Mørk paa voldsom Maade saa ofte haver behandlet sin Hustrue at det ikke længere staaer til at udholde.“ Det var altså ikke første gang, sognefogeden stiftede bekendtskab med Peders vold mod Bendine. Så sent som i juni havde Peder “sparket og banket hende, saaledes at hun næsten ikke saae ud til at leve“, skrev han til herredsfogeden inde i Viborg. Nu var man nødt til at skride ind, mente han. Dermed var sagen startet.

Peder, familiefaderen, var 33 år gammel. Bendine, hans kone, var et par år ældre, og de havde sammen fire børn: de to ældste på ni og seks år blev født før forældrenes giftermål, mens en treårig pige var født i ægteskabet. Endelig havde de en lille datter på tre måneder, som netop fire dage tidligere var død, og som skulle begraves dagen efter. Lejehuset, som de boede i, havde ikke noget jordtilliggende,

9 Oplysningerne vedr. familien bygger, medmindre andet er angivet, på følgende kildemateriale: Rigsarkivet, Viborg Amt, journalsager, j.nr. 1851/A15bb.

så Peder måtte arbejde for andre for at skaffe føden til familien – i øjeblikket var han således ansat fire dage om ugen hos en gårdmand i Gammel Asmild.

Over de næste dage foretog herredsfogeden en række afhøringer for at kaste lys over begivenhederne. Voldsepisoden fandt sted på en dag, hvor parret havde været på indkøb i Viborg – Peder havde ifølge Bendine drukket brændevin hele dagen, og de havde både skændtes om dette drikkeri og om den mængde brændevin, Peder havde købt. Peder fortalte, at Bendine „skjeldte og smældte“ på ham og ikke ville stoppe igen.

Hvad der herefter skete, var de ikke enige om: både Peder og Bendine mente, at den anden havde slået først. Bendine fortalte, at Peder begyndte at slå hende i ansigtet med hænderne, fordi hun ikke ville tie stille, og at det havde udviklet sig til, at han også slog hende med både en enebærkæp (som brækkede) og et reb, som han desuden brugte til at trække hende udenfor. En del af hendes forklaring blev bekræftet af nabokonen, som var kommet til undervejs, fordi Bendine havde bedt den seksårige datter løbe hen og hente hende. Peder, derimod, mente, at Bendine i urimelig arrigskab havde slået ham, og at det derefter havde udviklet sig. Der var en del, sagde han, som han ikke rigtig kunne huske, fordi han havde været så ophidset.

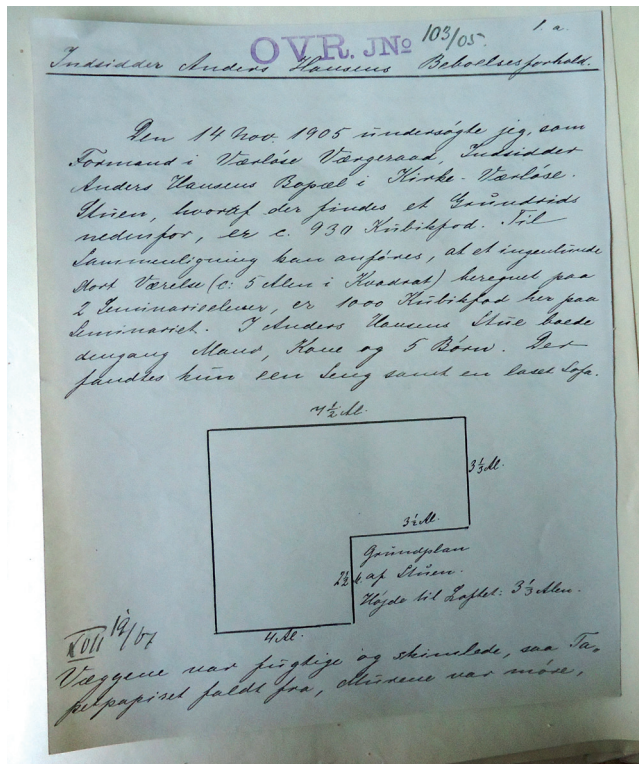
Forhørerne blev fra herredsfogeden sendt til amtmanden, der skulle beslutte, om der skulle rejses tiltale mod Peder. Bendine udtalte, at hun ikke ønskede Peder straffet, men at han skulle holde sig væk fra hjemmet – og så indgav hun separationsbegæring. Amtmanden besluttede, at sagen „for denne Gang“ kunne bortfalde, men tilføjede, „at den staaer aaben hvis han atter skulde forsee sig som skeet er“. Dermed var sagen slut – for myndighederne, men ikke for Bendine: hun gennemførte nemlig ikke separationen fra Peder i første omgang. De fandt sammen igen og fik et år efter voldsepisoden endnu et barn. Men så var det også slut. Inden barnets dåb flyttede Bendine og børnene fra Peder, og hun indgav på ny separationsbegæring: Han var igen begyndt at drikke og mishandle hende og børnene.¹⁰

1905: Anders og Ellen

Omtrent 50 år senere i den anden ende af landet – i Kirke Værløse på Sjælland – lå i slutningen af 1905 et hus, hvor Anders og Ellen Hansen med deres fem børn havde lejet sig ind i en stue på 14 kvadratmeter.¹¹ Pladsen var ikke kun trang. Luften var også tung og usund: Fugt og skimmel drev af væggene, så tapetet løs-

10 Rigsarkivet, Viborg Amt, forhandlingsprotokol 1822–1854, 16.8.1851 & 14.8.1852; Rigsarkivet, Viborg Amt, journalsager, j.nr. 1852/B7h.

11 Oplysningerne vedr. familien bygger på følgende kildemateriale: Rigsarkivet, Overværgerådet, Hovedafdelingen, journalsag nr. 103/1905.

Et grundrids af Anders' og Ellens bopæl i november 1905, tegnet af værgerådets formand og anvendt i dokumentationen af de forhold, som Anders og Ellens børn levede under. Formanden, R. Benzons, ledsagede sin tegning af følgende uddybning: „Der fandtes kun én Seng samt en laset Sofa. Væggene var fugtige og skimlede, saa Tapetpapiret faldt fra, Murene var møbe, saa der til Stadighed randt Vand ned i umiddelbar Nærhed af Sengen.“

Kilde: Rigsarkivet, Overværgerådet, j.nr. 103/1905, brev dateret 16.1.1906.

nede sig. Til deling for familiens syv medlemmer var der to sovepladser: En seng og en sofa. I det lille rum kom man nemt i vejen for hinanden. Det gjaldt måske ikke mindst, når faderen Anders kom fuld hjem. Ved sådan en lejlighed måtte både Ellen og børnene flygte over i fattighuset for ikke at blive ramt af den fuldes løse næver.

Anders var en mand på omkring de 40, og hans kone Ellen var i begyndelsen af 30'erne. De havde siden deres vielse i 1891 boet flere steder i Farum og Værløse sogne. Gennem hele deres ægteskab havde Anders været slem til at drikke, og det var ingen sjældenhed, at Ellen måtte flygte ud og væk fra manden. I januar 1905 løb hun over på politistationen og bad om, at politiet fik Anders bragt i detentionen for natten, fordi han havde mishandlet hende. Andre gange søgte hun husly hos naboer og senere, som nævnt, på fattighuset.

Det var derfor ingen hemmelighed for folk i Farum og Værløse, at der var problemer i familien, ikke mindst på grund af Anders' hang til flasken og hans brutalitet. Da Værløse Værgeråd blev nedsat i november 1905, fik rådet hurtigt en henvendelse fra kapellanen i Farum. Det blev startskuddet til en årelang undersøgelse af både Anders' og Ellens forældreevner. På Værløse Værgeråds bud blev der iværksat en undersøgelse. Politiet afhørte adskillige personer i Værløse Bringe, hvortil familien i første omgang var flyttet. Alle udtalte sig i negative vendinger om ægteparret Ellen og Anders Hansen, Ellen for hendes ringe opdragelsessevner og hendes manglende evne til at holde hus og børn rene – og Anders for

hans alkoholforbrug og brutalitet over for både kone og børn. Værgerådet indstillede til Overværgerådet, at børnene blev fjernet fra hjemmet, men dels på grund af fodfejl fra værgerådets side, dels fordi Anders kunne dokumentere, at han nu var blevet medlem af en afholdsforening, blev sagen udsat. En ny voldsepisode i februar 1907 aktualiserede værgerådssagen. Endnu en gang blev sagen dog midlertidigt udsat, denne gang fordi Overværgerådet modtog et bønsskrift med en lang række underskrivere, der meddelte, at Anders og Ellens børn i det daglige havde det lige så godt som andre fra lignende socioøkonomiske kår. Det viste sig, at det var Ellen selv, der havde iværksat underskriftsindsamling.

I maj 1908 blev børnene taget fra Ellen og Anders og sendt i plejehjem. Men ægteparret gav ikke op. Anders meldte sig igen i en afholdsforening, og Ellen skrev til Overværgerådet for at få børnene tilbage. Da det ikke lykkedes, skrev ægteparret i november for at få de to mindste drenge hjem igen. Anders kunne på det tidspunkt fremvise attest på fortsat afholdenhed. Men først da han også havde bevist, at han kunne betale tilskud til plejeanbringelse og havde fast arbejde, lykkedes det forældrene efter fornyede bønsskrifter i februar 1910 at få drengene hjem igen. Prøveperioden gik godt, Anders' afholdenhed var tilsyneladende blevet stabil, og drengene forblev i hjemmet. Derimod vurderede værgerådet, at ressourcerne i hjemmet var for små til også at give pigerne tilbage til Anders og Ellen.

1966: Carl og Birthe

Vi bevæger os nu endnu engang godt 50 år frem i tid og denne gang til Fyn. Klokken 02.10 en efterårsnat i 1966 modtog Ordenspolitiet i Odense en anmeldelse om husspektakler i et af byens arbejderkvarterer, idet en Birthe Nielsen var blevet smidt ud af hjemmet af sin mand.¹² Da to betjente ankom til ægteparrets lejlighed knap ti minutter senere, blev de mødt af den 22-årige Birthe Nielsen, der var iført natkjole, trusser og 'busteholder', og hvis ansigt var plettet med blod. Ifølge fru Nielsen havde hun været udsat for vold af sin jævnaldrende mand, Carl.

Ved første øjekast adskilte familien Nielsen sig ikke specielt fra andre danske familier i 1960'erne. Birthe og Carl giftede sig, da de begge var omkring 20 år – lidt under datidens gennemsnit – og med tre børn lå Birthe og Carl også ganske tæt på gennemsnittet. Til gengæld var familien noget mere udfordret på det socioøkonomiske område end de fleste. Carl var udlært maskinarbejder, og selvom arbejdsløsheden i de fremadstormende tressere var mindre end 5 % for specialar-

12 Oplysningerne vedr. familien bygger på følgende kildemateriale: Rigsarkivet, Odense Købstads Politi, straffeakt, j.nr. 476/1966. Personerne optræder under pseudonym af hensyn til at sikre familiens anonymitet, sådan som Arkivloven kræver ved sager med personfølsomme oplysninger, der er under 75 år. Endvidere er der foretaget små justeringer i beskrivelsen af familien, så den ikke er umiddelbart genkendelig.

bejdere, var Carl uden arbejde.¹³ Familien kunne ikke leve af Carls understøttelse alene, og derfor bidrog Birthe også til familiens underhold ved at gøre rent på en skole et par gange om ugen. Lejligheden, som familien boede i, var da heller ikke prangende, idet der foruden køkkenen og bad kun var en lille stue og et soveværelse. Børnene havde fået soveværelset til deling, mens Birthe og Carl sov i stuen.

Familiens problemer rakte imidlertid ud over det rent økonomiske, og for at forstå det, må vi vende tilbage til den nat, hvor de to betjente mødte den forslåede Birthe. Her fortalte hun om optakten til overfaldet, at hun og Carl om aftenen havde været til fest hos Carls kusine, og at Carl havde fået en del at drikke. Omkring midnatstid var de brudt op fra festen, og på vej gennem byen havde Carl ment, at de skulle på værtshus, men det havde Birthe afvist af hensyn til børnenes babysitter. Carl blev så ophidset over hendes afvisning, at han slog hende i maven. Af angst for Carl efterlod Birthe ham foran værtshuset og løb ned på politistationen, der lå i nærheden. Hendes henvendelse resulterede i, at politiet kørte hende hjem, og tilbage i hjemmet sagde hun farvel til babysitteren, klædte sig af og gik i seng. Omkring en halv time senere indfandt Carl sig på bopælen. Han begyndte med det samme at overfuse hende og slå hende dels i maven, dels i hovedet. Det lykkedes Birthe at løbe ind til naboen, og her lånte hun deres telefon for at ringe efter politiet.

Imens Birthe fortalte betjentene om hændelsesforløbet, var Carl faldet i søvn i lejligheden. „Under anvendelse af fornøden magt“ fik betjentene ham dog på benene og indsatte ham i detentionen stærkt påvirket af spiritus. Først den næste dag var han i stand til at blive afhørt, og her gav han sin version af hændelsesforløbet. Han erkendte at have slået Birthe en enkelt gang den pågældende aften i hjemmet, men i de efterfølgende afhøringer ændrede han forklaring. Han afviste nu at have slået Birthe om natten og mente, at hun – under deres skænderi – løb ind i dørkarmen og faldt på vej ned ad trappen. Da han næste morgen talte med hende, kunne han ikke se, at hun fejlede noget, og han nægtede sig derfor skyldig i vold.

Carls udlægning overbeviste ikke dommeren, og Carl fik en dom på to måneders ubetinget fængsel. Han havde heller ikke held med at overbevise Birthe om, at der blot havde været tale om en række af hændelige uheld den pågældende nat, for samtidig med at sagen kom for retten, begærede hun skilsmisse.

Juridiske grænser for legitim/illegitim vold

Når Peders vold mod Bendine (1851), Anders' vold mod Ellen og børnene (1905) og Carls vold mod Birthe (1966) overhovedet kom i myndighedernes søgelys,

13 Danmarks Statistik, Statistisk Årbog, 1967, tabel 252.

handlede det først og fremmest om, at myndighederne skulle afklare, om og – hvis ja – i hvilket omfang den fysiske afstraffelse var i strid med lovgivningen. Vi begynder derfor med lovgivningen, for var det overhovedet lovligt at slå kone og børn? I de knap hundrede år, som sagerne dækker, var det henholdsvis Danske Lov (1683), Borgerlig Straffelov af 1866 og Borgerlig Straffelov af 1930, der var gældende. Et fællestræk ved disse love var, at de var ret uklare i forhold til, hvor grænsen mellem legitim og illegitim vold inden for familien gik, og dermed var det i praksis op til de lokale myndigheder at fortolke, om de fysiske handlinger var strafbare eller ej.

Sagen om Peders vold mod Bendine i 1851 hørte under Danske Lov fra 1683. Danske Lov indeholdt ikke noget eksplicit forbud mod hustruvold, men her stod, at manden ikke måtte behandle sin hustru „ukristeligt“ eller „tyrannisk“. Dommeren skulle altså i en sag som Peder og Bendines fra 1851 vurdere, om Peder havde behandlet Bendine ukristeligt eller tyrannisk – hvornår den grænse var nået, var det således op til den enkelte embedsmand at afgøre.

Spørgsmålet er, om det egentlig blev mere klart med den næste straffelov, der trådte i kraft i 1866. Det var den lov, som Anders og Ellens sag fra 1905 hørte under, og nu var begreberne 'ukristelig' og 'tyrannisk' blevet skiftet ud med ordet 'mishandling' i lovtæksten. Der skelnedes mellem handlinger, der *ikke havde* medført sår eller skade, handlinger, der *havde*, og endelig handlinger, der havde ført til lemlæstelse af den skadelidte. Ifølge forarbejderne til loven var det dog ikke al vold i familien, der pr. automatik skulle retsforfølges: „Det følger af sig selv, at der ikke i og for sig kan blive Spørgsmål om Strafansvar for simpel Vold, Hug og Slag, imod Gjærningsmandens Børn, og ei heller er det Mening, at enhver saadan Vold, der øves af den ene Ægtefælle imod den anden, skulde være undergivet offentlig Paatale.“ Det gav dog ikke ægtefællerne frit spil, for teksten fortsatte sådan her: „Men paa den anden Side er der formentlig al Grund til igjennem Straffeloven at sætte en Skranke for den raa Misbrug af den ægteskabelige eller faderlige Myndighed til forargelige og unaturlige, mod de omhandlende Forholds sædelige Væsen i høi Grad stridende, Mishandlinger af den svagere Ægtefælle eller værgeløse Børn, om end saadanne Mishandlinger ikke medføre Saar eller Skade for de Mishandlede helbred.“¹⁴ Til trods for den knudrede ordlyd fremgår det altså, at mishandling i ægteskabet opfattedes som værende i strid mod god sæd og skik. Men samtidig understreges det, at ikke *al* vold skulle retsforfølges – igen var vurderingen af, hvor „skranken“ mellem legitim vold og illegitim mishandling inden for familien gik, op til den enkelte embedsmands fortolkning.

Da Birthe anmeldte Carl i 1966, var Straffeloven fra 1866 blevet afløst af en ny straffelov fra 1930 (i kraft i 1933). For første gang blev vold inden for og uden

14 Udkast til Straffelovbog for Danmark med tilhørende Motiver, 1864, s. 248.

for familien sidestillet, og nu anvendtes termen 'vold' samt en gradbøjning af voldshandlingerne i lovteksten: fra 'Legemskrænkelser' (vold uden fysisk skade på forurettede), 'legemsbeskadigelse' til 'grov legemsbeskadigelse'. Hvor grænsen gik, var dog stadig et fortolkningsspørgsmål. Dertil kom, at når det gjaldt legemskrænkelser skulle offentlig påtale kun finde sted, hvis „almene Hensyn kræver det.“ Det ville i praksis sige, at hvis volden *ikke* havde medført skade på offerets krop og *ikke* mentes at have krænket 'almene hensyn' i samfundet – hvad det så end præcist dækkede over – kunne voldsmanden kun straffes, hvis offeret anlagde civilt søgsmål.

De facto kunne der altså gennem undersøgelsesperioden forekomme både legitim og illegitim vold inden for ægteskabet; det afhang af, hvordan de fysiske handlinger blev bedømt. Meget tyder på, at der skulle en hel del vold til i hverdagen, før staten så det som sin opgave at gribe ind.

Vold i hverdagen til forhandling

Med lovgivningens noget uklare grænser for legitim/illegitim vold blev de fysiske handlinger i praksis genstand for forhandling. I dette afsnit skal vi se, hvordan hustruerne og ægtemændene hver især italesatte volden, og hvordan de i beskrivelsen af hændelsesforløbet positionerede sig selv og ægtefællen ved anvendelse af samtidens normer og idealer.

Vi begynder med hustruernes italesættelse af de fysiske overgreb. Det var ikke småting, som de fortalte, at de havde lagt krop til, hvilket formentlig er grunden til, at myndighederne overhovedet beskæftigede sig med disse tre familier. Volden lå simpelthen over den undefinerbare bagatelgrænse, som lovgivningen implicit indeholdt. Da Bendine blev indkaldt i retten i 1851, medbragte hun f.eks. den enebærkæp, som Peder – foruden sine bare næver – havde brugt til at slå hende i hovedet og på kroppen med. Kæppen var forsynet med en jernring og islåede søm og var mere end 2 cm i diameter. Da Ellen i 1905 anmeldte Anders' vold mod hende, gik hun ikke i detaljer, og hun trak også sin anmeldelse tilbage kort tid efter. Da værgerådet blandede sig i familiens forhold senere samme år, fortalte hun dog, at Anders slog både hende og børnene og i det hele taget var ond mod dem. Hun nævnte bl.a. en episode, hvor deres 5-årige datter lå syg, og hvor Anders tog hende ud af sengen „og kastede omkring med hende i Stuen, hvorved hendes Tilstand forværredes“. I Birthes sag fra 1966 oplyste hun, at Carl havde slået hende et par gange med knytnæve i ansigtet den nat, hvor hun anmeldte sagen til politiet, og den efterfølgende undersøgelse på skadestuen påviste da også, at hun havde brækket næsen og fået hjernerystelse. I afhøringen af alle tre kvinder gav de udtryk for, at de var blevet mishandlet af deres mand. I Bendines tilfælde optræder ordet mishandling endda hele fire gange i den knap to sider lange afhøring

fra 1851. Selvom det måske ikke var præcis det ord, de hver især havde anvendt, vidner afhøringerne af dem om, at de ikke havde fundet volden legitim.

I kvindernes beskrivelse af volden i hjemmet var det altså mændene, der positioneredes som årsagen til problemerne. Dermed tegnede de også implicit et billede af deres egen rolle i forbindelse med hændelsesforløbet. I kvindernes genfortælling optræder de som passive objekter, og der er hændelser i familielivet som de udelod under den første afhøring. Hverken Bendine eller Birthe nævnte således i første omgang, at de – ligesom mændene – havde drukket forud for den voldsepisode, der førte til anmeldelsen. Det nævnte de først, da mændene i de efterfølgende afhøringer påpegede dette, hvorefter hustruerne erkendte at have drukket – Birthe dog ikke i det omfang, som Carl påstod. Ellen nævnte heller ikke i første omgang, at hun også havde slået børnene. Det erkendte hun først, da det kom frem i en rapport fra værgerådet, at hun havde slået sin søn med en ildrager. Når kvinderne ikke selv bragte det på bane, skyldes det, at de oplysninger ville have sat kvindernes egen respektabilitet og troværdighed på spil og dermed også deres position som sagesløse ofre. For Ellens vedkommende handlede det også om, at der ikke måtte kunne sættes spørgsmålstegn ved hendes position som en 'god mor', da det kunne få alvorlige følger for familiens mulighed for at forblive samlet.

Udfordringen for mænd som Peder, Anders og Carl bestod i at tegne et billede af et *andet* hændelsesforløb, hvor rollerne og handlingerne fremstod knap så entydige som i kvindernes beskrivelser. Alle tre mænd erkendte til en vis grad, at de havde brugt fysisk vold mod deres hustruer, men de nedtonede voldens alvor og omfang i forhold til hustruernes beskrivelser af hændelsesforløbet. Således beskrev de handlingerne som en kædereaktion, hvor kvinderne positioneredes som katalysatoren for mændenes handlinger. I 1851 fortalte Peder f.eks., at voldsepisoden var begyndt med, at Bendine havde slået ham i venstre øje, fordi hun var arrig over hans indkøb af brændevin. Hun havde også truet ham med sin træsko. Derfor var han blevet forbitret og havde givet hende nogle slag med hånden og bedt hende om at gå ud af huset eller tie stille. Kæppen havde han kun truet hende med. Også Anders trak i 1905 Ellen ind i begivenhedsforløbet som en aktiv 'medspiller': „Han indrømmer, at der tidt opstaar Splid mellem ham og Hustruen, men har hun selv Skyld deri.“ Han nægtede desuden at have mishandlet sine børn: Han havde kun revset dem, når de var uartige som følge af Ellens forkælelse. Og som tidligere nævnt indrømmede Carl i 1966 først at have slået Birthe en enkelt gang den pågældende nat, men han nægtede senere og beskrev episoden som et 'spektakel' mellem ham og hustruen uden forekomst af vold. Han fortalte endvidere, at han ganske vist havde givet Birthe lussinger og endefulde tidligere, men han fik det beskrevet på en måde, så det fik karakter af en fælles overenskomst ved at fremhæve, at de altid var blevet gode venner igen.

Mændene skabte så at sige mening i volden, da de skulle forklare sig over for myndighederne. De skildrede en hverdag, hvor det ene havde ført det andet med sig. Dermed italesatte mændene volden som et gensidigt skænderi snarere end som et ensidigt overfald på en sagesløs hustru, idet de også tildelte hustruerne et medansvar for hændelsesforløbet. Det sidste understregede de endvidere ved at trække kvindernes brug af alkohol frem i lyset, hvilket må ses som et forsøg på at miskreditere hustruen. Dermed fik de alt i alt skildret familiens voldsproblemer som et fælles anliggende med begge ægtefæller som årsag til problemerne.

Mændenes forklaringer omkring volden skal naturligvis ses i lyset af, at de ønskede så vidt muligt at undgå straf, men faktisk anmeldte kvinderne ikke mændene for at få dem straffet. Et påfaldende træk ved alle tre sager er nemlig, at kvinderne forud for anmeldelsen enten var blevet smidt ud af deres mænd i forbindelse med volden eller ikke turde vende hjem på grund af ham. Kvinderne ønskede således politiets hjælp til at komme ind i deres respektive hjem, ved at manden blev anbragt uden for hjemmet. Anmeldelserne havde dermed karakter af en praktisk foranstaltning – en håndgribelig hjælp til kvinderne – snarere end et ønske om at få manden straffet for sine ugerninger. Ellen trak endda sin anmeldelse af Anders tilbage umiddelbart efter den første afhøring – en dom ville nemlig give værgerådet endnu en grund til at intervenere i familien og tvangsfjerne børnene fra hjemmet. En mere generel forklaring på, at kvinderne ikke ønskede deres mænd straffet, kunne være, at de ganske enkelt var bange for hans efterfølgende reaktion. En anden forklaring kan være, at ægtemændenes eventuelle strafafsoning ville påvirke familiens omdømme og socioøkonomiske situation – lige fra sladder og rygter i lokalsamfundet til afsavn af mandens indtægt. Det sidste ville stille især Bendine og Ellen dårligt i en tid, hvor fattiggården var det eneste, men lidet attraktive alternativ. Der anes dog også en anden årsag til, at de ikke ønskede manden straffet: Hustruerne har formentlig haft vanskeligt ved at se, hvordan en dom skulle kunne ændre deres hverdag. Alle tre kvinder begrundede nemlig mandens vold i hans overdrevne alkoholforbrug, og det kunne en dom med en eventuel efterfølgende afsoning kun sætte en midlertidig stopper for. Når manden vendte tilbage til hverdagen, kunne han blot genoptage sit drikkeri, og derfor lå løsningen på familievolden formentlig et helt andet sted end i retsligt regi: Det handlede om at få mændene til at afholde sig fra at drikke. Det ville ikke kun løse den vold, der tilsyneladende lå som en konstant følgesvend til alkoholen; det ville også forbedre familiernes økonomi, der var hårdt præget af alkoholmisbruget.

Det uperfekte ægtepar

Det var ikke kun den fysiske vold, der blev undersøgt og italesat ved retten. Ægteparrenes øvrige adfærd i hverdagen blev også trukket ind i afhøringerne, når voldsepisoderne skulle forklares. Her blev deres daglige roller sat til forhandling og ægtefællerne forsøgte hver især at fremhæve sig selv på bekostning af den anden. Gennem denne positionering får vi et kig ind til de idealer, som ægtefællerne opstillede for sig selv – og ikke mindst for den anden. Det overraskende er, at de væsentligste af disse idealer ser ud til at have været påfaldende ens set over hele perioden fra landbosamfundet og ind i det moderne industrisamfund.

Kvindernes og mændenes beskrivelser af deres egen og modpartens ageren i hverdagen er på et mikroplan udtryk for deres personlige idealer om „den gode hustru“ og „den gode ægtemand“, men samtidig giver de også et indblik i samtidens normer og idealer omkring køn og ægteskab, idet deres beretninger foran myndighederne så at sige skulle give mening for andre end dem selv. Vi begynder med hustruernes beskrivelser af deres mænds adfærd i hverdagen. Her har det i alle tre sager været et gennemgående træk, at de væsentligste elementer i vurderingen af ægtemanden er hans evner som forsørger og – efterhånden også – som følelsesmæssigt nærværende far. Rollen som forsørger blev diskuteret i alle tre sager, og i hvert fald fra den kritiske side – hustruernes – kobledes vurderingen af mandens evne og vilje til at udfylde forsørgerrollen klart og entydigt til hans alkoholforbrug, der også i økonomisk forstand forkrøblede familielivet, fordi det både forøgede udgifterne og formindskede indtægterne: alkohol kostede penge at anskaffe og gjorde manden mindre arbejdsdygtig.

I 1851 nævnte Bendine ganske vist ikke mandens evner som forsørger i afhøringerne, der primært fokuserede på selve voldsepisoden, men da hun året efter indsendte sin endelige separationsbegæring, var hun tydelig omkring det: Hun udpegede således to årsager til sit ønske om separation, nemlig mandens mishandling af hende, og så at „han ved sit drikfældige Levnet sætter Alt overstyr hvad vi eier.“¹⁵ Mandens drikfældighed gjorde ham altså ikke bare til en uberegnelig og brutal livspartner, den underminerede også selve familiens fysiske overlevelse, som det var mandens primære opgave at sikre gennem sin indtjening. Det vidnede derfor også om en helt grundlæggende mangelfuldhed hos manden, når han ikke formåede – eller endnu værre, ikke prioriterede – at holde op med at drikke. Bendine gav således billedet af Peder et afgørende skud for boven, da hun ved afhøringen fortalte, hvorfor han var begyndt at drikke igen efter faktisk at have været medlem af Mådeholdsselskabet i 1½ år: „han [kunne] ei udholde saaledes som nu var Tilfældet, at blive gjort Nar af af de Andre og gaae til Spot for dem, naar de drak Brændeviin.“ Han bukkede under for gruppepres og var

15 Rigsarkivet, Viborg Amt, journalsager, j.nr. 1852/B7h.

karactersvag, ja, men endnu værre var faktisk den underliggende kritik af, at han ikke prioriterede sin rolle som ansvarlig familieforsørger.

Tilsvarende direkte koblede Ellen i 1905-sagen Anders' forsørgerrolle med hans alkoholforbrug. Hun fortalte i november 1905, at han „tidt“ drak omtrent en liter brændevin om dagen „og kan selv om Natten ikke undvære Brændevin. Han forsømmer jevnlige sit Arbejde og sørger ikke for det nødvendige til Familiens Underhold.“ Netop dette billede var det i særlig grad vigtigt for Ellen at få vendt på hovedet, da hun og Anders siden kæmpede for at få deres børn tilbage. Her for eksempel i en afhøring fra 13. juni 1907: „Han [har] siden Torsdag efter Pinse haft Arbejde hos Gdr. [gårdejer] Frederiksens Enke i K. Værløse og har han i den Tid ikke været beruset, naar undtages lidt om Søndagen [...] og har de altid haft tilstrækkelig Mad i Huset.“ Det var en tre uger lang periode, der var tale om, men selv med det ambitionsniveau var det altså vigtigt at få fortalt, at Anders levede op til sin forsørgerrolle og (stort set) forsagede spiritus. I flere breve understregede både Ellen og Anders også, at han – i hvert fald i skrivende stund – havde frasagt sig alkohol og var blevet medlem af den lokale afholdsforening. Hvor Bendine havde opgivet Peder, mente Ellen altså, at Anders af et ærligt hjerte forsøgte at påtage sig forsørgeransvaret.

Også i 1966, hvor velfærdssamfundet ellers støttede op om de svagestes overlevelsesmuligheder, positionerede Birthe sig selv og Carl i forhold til mandens traditionelle forsørgerrolle. „Han har“, fortalte hun under afhøringen, „ca hver 14. dag drukket sin understøttelse op.“ Hun fortsatte med at fortælle, at hun selv havde „bidraget til hjemmets underhold“ med sit rengøringsjob – det tjente hun 125 kr. på om ugen, mens hans understøttelse beløb sig til 180 kr. Det var med andre ord et væsentligt beløb, hun bidrog med, og når hun valgte at fremhæve det, kan det ses som en kritik af Carl ud fra et endnu eksisterende idealbillede om, at det var manden, der burde forsørge familien. Birthe så med andre ord en fordel i at positionere sig selv som den, der også økonomisk måtte holde sammen på familien, fordi Carl havde fejlet på dette område. Ellen, der også havde udearbejde, fremhævede det derimod ikke i forbindelse med sagen – måske fordi det i 1905 blev opfattet som problematisk, hvis kvinden var nødt til at tage arbejde uden for familien i stedet for at blive hjemme og passe hus, mand og børn. Hun var med andre ord hverken den ideelle mor eller den ideelle hustru, hvis hun havde udearbejde.

Også mændene forholdt sig til – eller *måtte* forholde sig til – idealet om forsørgerrollen som definerende for „den gode ægtemand“. Deres bestræbelser gik ud på at nedtone eventuelle problemer i forhold til deres egne evner som forsørger, hvad enten de var koblet til drikkeri eller ej. I sagen fra 1851 mente Peder tydeligvis, at Bendine overreagerede, da hun beklagede sig over de mængder af brændevin, han havde indkøbt til begravelsen dagen efter. Derudover italesatte han ikke sin forsørgerrolle på anden vis end ved neutralt at meddele, at han de

sidste 12-13 år havde ernæret sig „ved Grøftkastning, Mergelgravning og andet Leilighedsarbejde.“ Anders og Carl, derimod, nedtonede udtrykkeligt det billede, som deres koner havde tegnet af dem. I 1905 svarede Anders således på Ellens anklager, „at han vel undertiden drikker sig fuld og forsømmer sit Arbejde, men dog langtfra i en saa udstrakt Grad som i Rapp[orten] anført.“ Og i 1966 mod-sagde Carl Birthes påstande: „Han mener selv, at han har passet sine forpligtelser overfor hjem, kone og børn, idet han hver uge har sørget for, at konen har fået kostpenge m.v.“ Man aner betjentens skepsis i formuleringen, og den har Carl sikkert også følt, siden han fortsatte: „Han vil erkende, at han nok har været slem til at gå ud og tage sig en bajer (...), men han gør gældende, at han da aldrig har drukket alle pengene op.“ I hvert fald Anders og Carl gik aktivt ind i kampen for ikke at blive positioneret som dårlige forsørgere. For Carl synes det mest af alt at have handlet om en opretholdelse af en mandlig ære og stolthed, der lå indlejret i kønsnormerne med manden som familiens forsørger. For Anders handlede det allermost om frygten for at få frataget børnene, hvis han ikke optrådte som en ansvarlig hufader, der tog vare på sin familie.

Hvor hustruerne positionerede deres mænd som voldelige, fordrukne og – med hensyn til forsørgerrollen – uansvarlige ægtemænd, kunne mændene mod-sat også positionere hustruerne som uperfekte med henblik på at tildele dem en del af skylden for voldsepisoderne. Det fandt sted på flere planer. Som allerede nævnt fremhævede mændene, at kvinderne også havde drukket alkohol – og det var ikke i overensstemmelse med kvindeidealene. Men også det kvindelige parallelideal til den forsørgende patriark, nemlig den underdanige og respektfulde hustru, kunne bruges. Denne mulighed greb især Peder til i 1851. Han understre-gede, at Bendine „skjeldte og smældte paa ham hele Hjemveien“ fra Viborg på grund af hans brændevinsindkøb, ligesom han sagde, at hun gennem hele deres ægteskab havde været „meget stræng imod ham og skjældet ham ud“. Helt over-ordnet mente han i virkeligheden, at Bendine var skyld i de „voldsomme Udbrud imellem dem“: i sine afholdsperioder formåede han at tie „til hendes Urimelig-heder og Skjeldsord“, mens han blev „opbragt“, hvis han havde fået brænde-vin. Han var, forstår man, egentlig en tolerant og tålmodig ægtemand, men nogle gange formåede han altså ikke at se igennem fingre med, hvordan hun overskred grænserne for den underdanige hustrus opførelse.

Det hierarkiske forhold mellem ægtefællerne ses fortsat i 1966-sagen, selv om Carl ikke benyttede sig af det til at positionere Birthe som en dårlig hustru i af-høringerne. Magtforholdet fremgår af, at Carl som det naturligste i verden tildelte hustruen kostpenge ud af sin understøttelse, samtidig med at han åbenbart følte sig berettiget til at gå ud og „tage sig en bajer“, når det passede ham. Og han ind-rømmede også, at det var sket, at han havde givet hustruen „en på kassen eller en i enden“. Ikke mindst volden i form af en endefuld bærer vidnesbyrd om det ulige forhold.

Det er imidlertid ikke kun ægtefællernes indbyrdes relationer, der blotlægges i al sin mangelfuldhed i sagerne. Det gælder også deres roller som forældre, og her ser især faderrollens emotionelle indhold ud til at have undergået en forandring i løbet af perioden: faderen ser ud til at være blevet mere følelsesmæssigt nærværende, mens moderrollens emotionelle indhold synes mere stabilt. I hvert fald er det påfaldende, at Peder i 1851 overhovedet ikke positionerede sig som en følelsesmæssigt relevant person i forhold til børnene: han kunne således have argumenteret for, at næverne sad løst, fordi han var i sorg over det yngste barns død. Hverken han eller Bendine nævnte i afhøringen dødsfaldet eller begravelsen som andet end anledning til indkøbturen. Her synes faderrollen fuldstændig uden emotionelt indhold. Helt anderledes var det i 1905-sagen, hvor tvangsfjernelsen af børnene fik begge forældre til at skrive om Anders' faderlige følelser i forsøget på at få børnene tilbage. Ellen skrev således i juni 1908: „han græder altid for sine Børn naar nogen vil nevne dem“, og lidt senere: „vi ere begge saa Bedrøvede og netrøgt over det Skete, vi lever i Haabet om inu en hyggelig Dag at vi maa faa vore Smaa Børn igjen“. Anders optrådte her som en følelsesmæssigt tilstedeværende far, og i den pågældende situation valgte Ellen at fremstille netop dette billede for myndighederne. I 1966 var det Carl selv, der afsluttede en afhøring med den udtalelse, „at han er ulykkelig over, hvad der er sket, idet han er glad for skadelidte og børnene, hvorfor han meget nødig ser, at hjemmet skal opløses“. Tilsvarende havde Birthe forinden fortalt politiet, at „han er glad ved og god ved børnene“. Skønt det naturligtvis er begrænset, hvad tre sager kan vise om en generel udvikling, virker det dog påfaldende med den totale tavshed omkring faderrollens emotionelle indhold i 1851, når den sammenlignes med de to senere sager, hvor faderen tydeligtvis – i hvert fald ideelt set – tildeltes og tildelte sig en følelsesmæssig betydning i kernefamilien.

Denne mulige udvikling i faderrollen genspejles ikke i moderrollen: Hustruen ses gennem hele perioden at være nært knyttet til børnene. Hverken Bendine eller Peder omtalte direkte moderkærligheden i 1851-sagen, men det fremgår alligevel klart, at børnene hørte til hos Bendine: Hun og nabokonen tog for eksempel børnene med sig over til sognefogeden for at anmelde overfaldet, og da Bendine året efter søgte om separation, skete det blandt andet med den begrundelse, at Peder kastede „mig og mine fire umyndige Børn, hvoraf den mindste kun er 1 Maaned gammel [...] ud af Døren“.¹⁶ Der var ingen, der stillede spørgsmålstegn ved, at Bendine var den primære omsorgsperson – heller ikke Peder. Og hun skrev da også som det naturligste i verden „mine“ og ikke „vores“ om børnene. Tilsvarende blev det heller ikke problematiseret, at Birthe tog børnene med sig, da hun forlod Carl i 1966.

16 Rigsarkivet, Viborg Amt, journalsager, j.nr. 1851/A15bb & 1852/B7h.

Før det gik op for Anders, at hans børn var ved at blive taget fra ham, brugte han Ellens manglende evner som mor til at positionere sig selv som en god far (og til at nedtone sin egen brutalitet over for børnene). Han indrømmede således „godt at kunne indse, at hans Børn faar en i alle Maader slet Opdragelse, men paastaar at det navnlig er hans Kones Skyld“. Senere forklarede han, hvad han mente med det: „han paastaar kun alvorlig at have revset dem, grundet paa at de er saa uar-tige, fordi Moderen forkæler dem.“ Forkælelse var altså en alvorlig sag – sådan opførte den ideelle moder sig ikke – og dermed fik Anders positioneret sig selv som håndfast og ansvarlig, og ikke som brutal og vilkårlig.

Idealerne for, hvordan den gode ægtefælle og de gode forældre burde opføre sig, ser med andre ord på overfladen ret stabile ud gennem hele perioden – uanset at idealerne naturligvis ofte blev opfattet forskelligt af mændene og kvinderne: forsørgeridealet tillod således nok et noget større økonomisk frirum til for eksempel indkøb af alkohol, når det blev set med mændenes øjne, end når det blev set med kvindernes – det var med andre ord til forhandling. Det samme gjaldt magtforholdet mellem ægtefællerne, hvor mandens overordnede placering i hierarkiet ligeledes virker som en konstant gennem perioden, men denne dominans kunne udfordres af kvinderne, når de verbalt eller fysisk svarede igen. Uanset hvor ufor-anderlig kernen i disse idealer synes at have været, ser vi dog gennem sagerne konturerne af en ny tid. I 1851 havde Bendine ikke mange andre muligheder end at ty til fattigvæsenet, hvis familien gik i opløsning og mandens indtægt forsvandt – og det skete faktisk for hende.¹⁷ I 1905 havde Ellen et arbejde uden for hjemmet, som gjorde, at hun måtte sende sine børn på „asylet“, men denne indkomst brugte hun som nævnt ikke som argument hverken over for manden eller over for myndighederne. Birthe, derimod, levede i 1966 i et samfund, hvor flere og flere kvinder med samfundets fulde accept og tilskyndelse kom på arbejdsmarkedet, og hvor velfærdsstaten samlede flere og flere af de udsatte op. Det er næppe tilfældigt, at det netop var Birthe, der henviste til, at hun havde et udearbejde, der gav familien en indtægt, som havde en kvantitativ betydning i forhold til mandens. Dette harmonerer fint med antydningen af, at faderrollens emotionelle indhold styrkes gennem de tre sager: i takt med, at forsørgerrollen blev mindre væsentlig, blev faderens følelsesmæssige betydning styrket. Birthes sag peger med andre ord ind i en tid, hvor den ideelle mand ikke længere var en forsørger, men en, der holdt af hende og børnene.

17 Rigsarkivet, Sognerådet for Ørum-Viskum-Vejrum Kommune, forhandlingsprotokol 1842–1863, pp. 84b–85b.

Pres udefra. Naboerne som øjenvidner til den mislykkede hverdag

I alle de tre sager ser vi hovedpersonernes sociale netværk i funktion. Familiernes netværk bestod af andre familiemedlemmer, af venner, naboer og i denne sammenhæng til en vis grad også af repræsentanter for de indblandede myndigheder. I dette afsnit skal vi afsøge, hvordan ægtefællernes sociale netværk fungerede i en presset situation – og her viser det sig, at sociale netværk kunne fungere både positivt (som en hjælpende hånd) og negativt (som øjenvidner til ægteparrenes mangler i forhold til køns- og familienormerne).

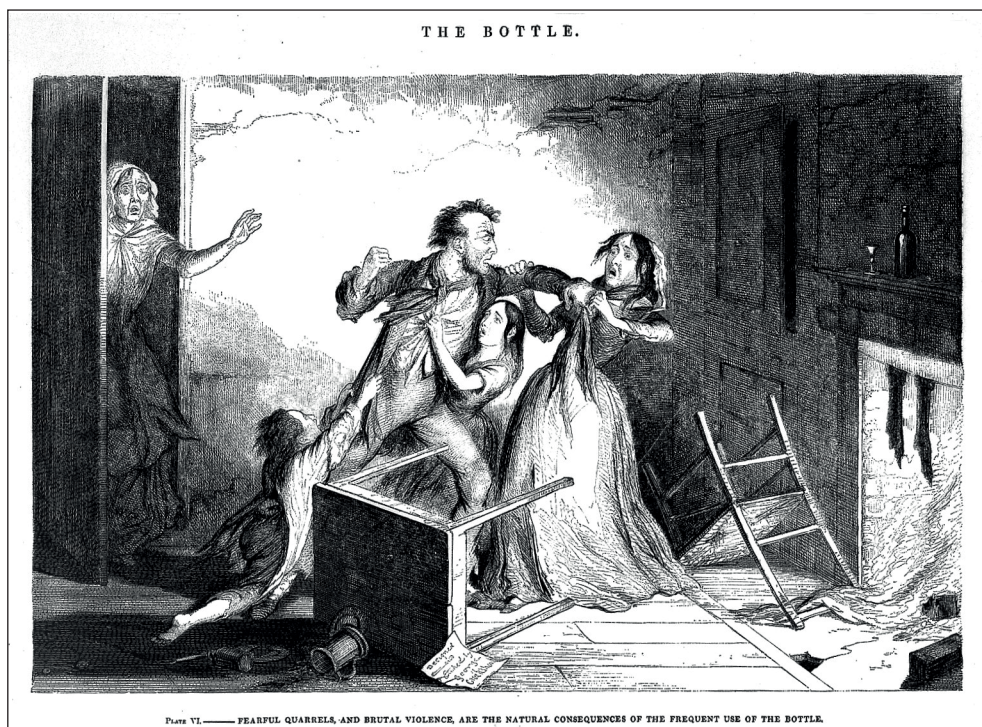
Først skal vi se på det sociale netværk som positiv ressource for de tre familier. Det er velkendt, at familiebaggrunden i almindelighed er meget væsentlig for den enkeltes chancer i livet.¹⁸ Så når alle tre familier befandt sig i socioøkonomisk henseende på bunden af det samfund, de levede i, kunne man forvente, at der ikke var megen hjælp at hente hos deres familie. I Bendine og Peders tilfælde nævnes der slet ikke familiemedlemmer i forbindelse med voldssagen i 1851. De var begge tilflyttere til Tapdrup sogn, men kom dog samtidig begge fra nabosogne, hvor i hvert fald Peders mor endnu boede, mens vi ikke ved, hvor Bendines mor befandt sig. Peders forældre var tidligere trådt til ved at tage parrets ældste (uægte fødte) søn i pleje, men nu var faderen i mellemtiden død, og tilbage var en enkelt forælder.¹⁹ Selv om afstanden var overskuelig, blev Peders mor ikke involveret i forbindelse med voldsepisoden.

Også Anders og Ellen havde i 1905 slægtninge boende i nærheden. Det var Anders' forældre, som boede i et hus i Lille Værløse. Anders' far blev i 1905 afhørt af politiet i forbindelse med værgerådets ønske om at fratage Anders og Ellen forældremyndigheden over børnene. Da omtalte han en situation, hvor han havde forsøgt at „mægle til Fred“ mellem ægtefællerne – og da havde Anders villet overfalde ham. Her forsøgte et nært familiemedlem altså – forgæves – at optræde som mægler i en ægteskabelig konflikt.

Birthe kunne derimod i 1966 trække meget direkte på sin mor. Hos moderen fandt Birthe et tilflugtssted til sig selv og børnene i tiden efter anmeldelsen af Carl. Også Carls kusine stod familien i nær kontakt med. Det var dér, de havde været til fest den aften, der endte med, at politiet hentede Carl, og under afhøringerne udtrykte Birthe tillid til, at hans kusine ville stå på hendes side og bevidne, at Birthe ikke havde været fuld. Familien kunne således optræde både som vidne,

18 Se f.eks. Thomsen (2011) for familiens stigende socioøkonomiske betydning fra 1700- til 1800-tallet.

19 Et eksempel på, at plejeanbringelser var et væsentligt element i de sociale relationer på landet før og under moderniseringen. Dette er antydnet i Schultz (2015), som er første artikel i en række om plejebørns situation og rolle.

Dette træsnit fra 1847 af George Cruikshank hedder „The Bottle“ og har undertitlen „Fearful quarrels, and brutal violence, are the natural consequences of the frequent use of the bottle“. Selv om det er britisk og stammer fra fire år før Peder og Bendines sag, skulle man næsten tro, at den var en illustration af denne: Alkoholen i centrum for volden, manden, der slår konen, børnene, der er tilstede, og nabokonen, der forgæves forsøger at forhindre volden. Peder og Bendines forhold ser ud til at indeholde alle de stereotype elementer fra sager om hustruvold. Kilde: Wellcome Images, Wikimedia Commons.

som mægler og som tilflugtsmulighed for de voldsramte kvinder – vel at mærke, hvis familien havde ressourcer til det.

At den fysiske (korte) afstand kunne have større praktisk betydning end blodets bånd, bekræftes af alle tre voldsager. Når der var brug for hjælp her og nu, så blev den fundet, hvor den var nærmest – blandt naboer og venner. Bendine sendte bud efter hjælp hos en nabokone, der siden under politiets afhøring afslørede et rigtig godt kendskab til både Bendine og Peder. Om ham sagde hun, at når han var ædru, „kan man godt omgaaes ham“, men at han var „næsten ustyrlig“, når han var fuld – og det var han tit. Derimod oplevede hun Bendine som en „bjergsom og stræbsom“ person, der søgte „at holde sammen paa hvad de har“. Nabokonen formåede ikke at stoppe Peders overfald, men hun kunne siden vidne om det til politiet og støtte op om ikke bare Bendines version af hændelsesforløbet, men også om hendes karakter, så hun fremstod som en hustru, der levede op til samfundets normer.

Også af Anders og Ellens sag fremgår det, at det i akutte situationer navnlig var naboerne, der måtte holde for. Da familien omkring 1902 boede i Værløse Bringe,

havde Ellen flere gange søgt beskyttelse hos et sognerådsmedlem i samme by. I årene herefter anes i Ellens ageren både muligheder og begrænsninger i naboskabet. Da hun i 1907 samlede underskrifter blandt naboerne, havde hun tilsyneladende ikke svært ved at få naboernes opbakning. 8 ægtepar og 12 enkeltpersoner skrev under. Og da politibetjenten afhørte en del af underskriverne, stod de i det store og hele ved deres underskrift. De mente, at Ellen og Anders' børn var lige så renlige og artige som andre børn af arbejdsmænd. Højroastede skænderier hos ægteparret var sjældne ifølge naboerne, og tidligere arbejdsgivere udtalte sig ligefrem positivt om både Ellen og Anders. Men en ting var en underskrift og en positiv udtalelse – noget andet var at have Ellen og Anders og de fem børn boende. I Kirke Værløse brugte Ellen fattighuset som tilflugtssted, når hun og børnene måtte flygte fra Anders. I marts 1908, under ét af Anders' tilbagefald som alkoholiker, henvendte Ellen sig i desperation selv til værgerådet og spurgte, om hun ikke kunne få lov til simpelt hen at flytte ind i fattighuset med de to yngste børn – hvis det samtidig kunne forbydes Anders at bo dér. Ellen forestillede sig med andre ord at kunne bruge fattighuset lidt på samme måde som voldsramte kvinder bruger krisecentre i dag. Det skete dog ikke. Hele familien endte på fattighuset, fordi ingen andre ville have dem boende.

I 1966 var det sociale sikkerhedsnet blevet udfoldet med socialkontorer og socialrådgivere og mødrehjælp. Tilsyneladende fik eksistensen af det sociale sikkerhedsnet ikke betydning for Birthe i forhold til voldsepisoderne. Den eneste „sociale“ myndighed, som hun benyttede sig af, var som tidligere nævnt politiet, og det var for at få manden ud af lejligheden, fordi han var fuld og truende. Til gengæld var det også i hendes tilfælde de nærmeste naboer, hun søgte til, da det brændte på i forbindelse med voldsepisoden: Det var dem, hun løb hen til, og det var dem, der tog sig af hende og kontaktede politiet. Samtidig bevidnede nabokonen, at Birthe tidligere havde beklaget sig over mandens drikkeri – men hun havde dog ikke hørt om vold. Hvorfor havde nabokonen egentlig ikke hørt om volden, når vi nu ved, at Carl ind imellem også tidligere havde slået Birthe? Det kan være et udtryk for, at volden i højere grad end tidligere var blevet flyttet ind i privatsfæren og undervejs også blevet noget skamfuldt, der ikke passede ind i idealbilledet om den lykkelige kernefamilie. I begge de ældste sager ser vi et åbent vindue til volden, men vi ser også „det åbne vindues“ bagside: Eksponeringen af familiens problemer og dermed grundlaget for snak og sladder og social udstødning.

Således kunne netværket også spille en negativ rolle i familiernes liv. I 1851 ser vi det især eksemplificeret ved nabokonen, der overværede en del af voldsepisoden og derfor blev indkaldt som vidne. Selv om nabokonen kun havde skidt at sige om Peder og godt at sige om Bendine, kom hun alligevel med en enkelt sætning til at understøtte Peders billede af Bendine som en uperfekt hustru: „men hun troer nok at hun af Ærgrelse over Mandens Dovenskab og Sviren undertiden

kan tale ham hårdt til.“ Også for voldsepisodens offer kunne det altså vise sig negativt at have nogen, der kendte familien (lidt for) godt.

Tilsvarende farligt blev det for Anders og Ellen i forbindelse med værgeråds-sagen i 1905, at familiens forhold var kendt blandt naboer og familie. En tidligere nabo karakteriserede Anders som doven, drikfældig og meget brutal, når han havde drukket, men kunne også sige om Ellen, at hun „var meget hidsig og havde formentlig ogsaa en Del Skyld i det daarlige Forhold der existerede i Hjemmet.“ Desuden mente han, at Ellen opdrog børnene forkert, idet hun „i høj Grad forkælede“ børnene, „ligesom hun lod dem faa deres Villie i et og alt“. Hun egnede sig, konkluderede han, „absolut ikke til at opdrage sine Børn“. Også Anders' far, der som det eneste familiemedlem blev afhørt i sagen, var kritisk over for sin søns opførsel mod familien – og gav begge forældrene dårlige karakterer som opdragere.

Det var naturligvis i Anders og Ellens sag, myndighedernes viden om familien udgjorde den mest direkte fare, for her var formålet at få belyst, om forældreparret var egnede til at opdrage børnene. Derfor er det også den sag, hvor de kritiske naboer/relationer er bedst beskrevet i kildematerialet. Man kan få det indtryk, at værgerådet udløste års irritation og forargelse i den tidligere bekendtskabskreds i Bringe, mens det som nævnt tilsyneladende gik noget bedre med kontakten til lokalsamfundet i Værløse, hvor de siden var flyttet til, måske især fordi her var tale om en af Anders' gode perioder. Balancen mellem accept og sågar støtte på den ene side og irritation og forargelse på den anden kunne nemt tippe, og det blev da heller ikke ved med at være fryd og gammen i Værløse: Her lå der et „asyl“, hvor Ellen nogle gange fik passet børn, mens hun var på arbejde. Somme tider overnattede Anders' og Ellens yngste børn tilmed hos den fraseparerede „asylmoder“, Maren Madsen. Maren sagde selv, at hun kendte hjemmet godt, for ikke alene havde Maren de tre børn i asylet, hun kom ofte selv i hjemmet. Denne sociale kontakt kom dog ikke Ellen til gode. Maren udtalte sig under sagen f.eks. om, at Martha, den yngste af pigerne, ikke var klædt varmt nok på om vinteren, og senere udtalte hun sig også i mere generelle vendinger om, hvor uvorne de tre børn var. Eftersom mødrene ansås for at være børnenes primære omsorgsperson, var Marens ord en kritik af Ellens evner som mor.

Samlet set vidner sagerne om, at netværket kunne udgøre både en støtte og en trussel på tværs af tid og sted. Man kunne ellers ud fra en meget strukturalistisk synsvinkel forvente, at der var store forskelle i de sociale relationer, som de tre familier fra 1851, 1905 og 1966 benyttede sig af: At institutionaliseringen i kølvandet på velfærdsstatens udvikling medførte, at f.eks. en voldsramt kvinde i 1960'erne henvendte sig til de sociale myndigheder i stedet for at blande familie, naboer og venner ind i det mislykkede ægteskab, og at karakteren af den sociale

relation derfor forandrede sig, fordi områder, der før til en vis grad var et fælles anliggende (som når vold i en familie tvang kvinden på flugt fra hjemmet og til at søge tilflugt hos en nabo), nu blev privatiseret og mere klinisk: en sag mellem den enkelte familie og specialisterne på socialkontoret. Ud fra de tre sager at dømme blev naboerne og den nære familie imidlertid ved med at spille en rolle, fordi de simpelthen var de nærmeste til at hjælpe, når hverdagen blev ødelagt af vold og druk, men samtidig kunne deres viden om familien blive familiernes achilleshæl i retsligt regi.

Afslutning

Formålet med denne artikel har været at foretage et mikrohistorisk studie af hverdagen i tre voldsramte familier – placeret kronologisk fra midten af 1800-tallet til midten af 1900-tallet. De tre familier var usædvanlige i deres samtid, fordi der rent faktisk kom en rets- eller socialsag ud af de familiære problemer. Men gennem de arkivalske spor, som familiernes problemer har efterladt sig, har vi kunnet undersøge de udfordringer, som volden indebar for familierne.

Her har det vist sig, at selvom voldshandlingerne var sagernes omdrejningspunkt, blev familiernes hverdag trukket ind som forklaring på, hvorfor volden havde fundet sted, når handlingerne skulle begrundes og ansvaret placeres. Det gjaldt ikke blot i ægtefællernes egne beretninger, men også når naboerne og den nære familie forholdt sig til baggrunden for volden. Dermed kom ægtefællerne til at stå i et krydspres af egne og andres forventninger til, hvordan deres hverdag *burde* have set ud, og hvordan de hver især *burde* have opført sig i henhold til samtidens normer og idealer.

Derfor er det måske ikke så overraskende, at kvinderne og mændene positionerede sig ud fra samtidens idealbilleder om henholdsvis 'den gode hustru' (der ikke havde drukket eller optrådt provokerende, og som havde taget vare på børnene) og 'den gode ægtemand' (der var en ansvarlig forsørger, som ikke drak ud over rimelighedens grænser, og hvis voldsanvendelse kunne retfærdiggøres). Jo mere uperfekt man kunne fremstille sin ægtefælle, jo større en del af skylden pålagde man vedkommende. Samtidig kunne naboernes viden om ægtefællernes svage sider set i forhold til køns- og familienormerne blive en alvorlig hæmsko for voldsepisodens parter, fordi de her blev positioneret af en udenforstående.

Over for myndighederne måtte hovedpersonerne således hele tiden forholde sig både til konkrete hverdagshændelser og til de idealer, som de eller andre mente, at de burde have levet op til. Kildematerialets fortællinger om både konkrete hændelser og (måske uopnåelige) idealer giver det således en unik udsagnskraft i en hverdagshistorisk sammenhæng, ikke bare i forhold til de konkrete familiers

hverdag, men også i forhold til de samfundsmæssige normer og idealer, som prægede familiernes liv.

Litteratur

- Almindelig Borgerlig Straffelov af 10. februar 1866.*
Borgerlig Straffelov af 15. april 1930.
Christian 5.s Danske Lov af 1683.
 Christiansen, Palle Ove 2001: „Forståelsen af det anderledes“, *Historisk Tidsskrift*, 2001:1, s. 111-145.
 Christiansen, Palle Ove 2007: „Kulturhistoriens genkomst“, *Historisk Tidsskrift*, 2007:1, s. 207-235.
Danmarks Statistik, Statistisk Årbog, 1967, tabel 252: Arbejdsløsheden indenfor de større arbejdsløshedskasser.
 Egholm Feldt, Liv 2009: „Fire ting jeg ved om mikrohistorie!“ *Rubicon*, 2009 (2), s. 91-97.
 Geertz, Clifford 1973: *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*, New York.
 Harré, Rom og Davies, Bronwyn 1990: „Positioning: The Discursive Production of Selves“, *Journal of the Theory of Social Behaviour*, 20:1, s. 43-63. DOI: 10.1111/j.1468-5914.1990.tb00174.x
 Harré, Rom og Davies, Bronwyn 2013: *Positionering: Diskursiv produktion af selver*. Forlaget Mindspace.
 Jacobsen, Anette Faye 2008: *Husbondret: rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*. Museum Tusulanum Press.
 Schultz, Annette Østergaard Schultz 2015: „Englemagersker – myte eller realitet? Om plejebørns dødelighed 1840-1900“, *Arbejderhistorie*, 2, s. 73-107.
 Seidelin, Mette Fransiska M. 2014: *En nem og ikke altid uvillig partner? Opfattelsen af børns rolle i incestsager 1930-1967*, upubliceret ph.d.-afhandling, SDU.
 Thomsen, Asbjørn Romvig 2011: *Lykkens smedje? Social mobilitet og social stabilitet over fem generationer i tre sogne i Salling 1750-1850*. Landbohistorisk Selskab.
 Thomsen, Asbjørn Romvig 2017: „Marital Violence in a Danish Rural Society, 1750 to 1850“, *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500 to 2000*, Routledge.
Udkast til Straffelovbog for Danmark med tilhørende Motiver, 1864.

Utrykte kilder

Rigsarkivet, Odense Købstads Politi, straffeakt, j.nr. 476/1966.

Rigsarkivet, Overværgerådet, Hovedafdelingen, journalsag nr. 103/1905.

Rigsarkivet, Sognerådet for Ørum-Viskum-Vejrum Kommune,
forhandlingsprotokol 1842-1863, pp. 84b-85b.

Rigsarkivet, Viborg Amt, forhandlingsprotokol 1822-1854, 16.8.1851 &
14.8.1852.

Rigsarkivet, Viborg Amt, journalsager, j.nr. 1851/A15bb & 1852/B7h.

English Summary**Violence in Everyday Life****A Micro-Historical Study of the Shady Sides of Family Life
1851, 1905 and 1966**

The private sides of the everyday life of families are not easy to investigate for historians: We lack sources, as public authorities – our primary provider of historical documentation – generally have not been interested in this part of life. Only when something was wrong and everyday family life caught the attention of the authorities, we get a glimpse of the dark rooms. In this article, three such cases are investigated in order to understand important elements of everyday life in the family: the cases are from 1851, 1905 and 1966 and they all involve wife beating and excessive alcohol consumption (by the husband) – and in the 1905-case the children were even removed from their parents by the authorities due to both physical abuse and neglect. The article shows the battle of truth between primarily the husbands and wives: how the legitimacy of violence and alcohol consumption were negotiated in court and how the ideals for male and female behavior in married life were invoked in the discussions of guilt. Finally the article shows that the social network of the families were not only a resource, but also had the potential of posing a threat to the family because they knew about the weaknesses of the families.

Hans Henrik Appel

Hans Henrik Appel er dr. phil. i historie fra 1999 på afhandlingen „Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet“. Han har været seniorforsker ved Tøjhusmuseet, uddannelsesleder i Organisationen Danske Museer og museumsinspektør ved Mosede Fort, Danmark 1914–18. Siden 2014 associate researcher ved Sports and Leisure History Research Team, Manchester Metropolitan University. Skriver bloggen footballandmaterialculture om britiske fodboldstadions.

Keywords: dødkultur, kremering, askespredning, fodbold, fankultur.

DE EVIGE FODBOLDBANER

Askespredning, mindehaver og transformationen af britisk fodbold siden 1990

Med udgangspunkt i tesen om, at den vestlige dødkultur er ved at ændre sig fra „den forbudte død“ til „den spektakulære død“, kortlægger artiklen etableringen af mindehaver med askespredning og urnenedsættelser ved engelske fodboldstadions fra 1990'erne til i dag. Den nye minde- og sørgekultur i fodbold sættes i relation til transformationen af britisk fodbold siden 1990 med en dramatisk kommerialisering og ombygning af eller udflytning fra gamle stadions på den ene side, og en ny tilhængeraktivisme og behov for at understrege autenticitet på den anden side. Artiklen konkluderer, at kommerialisering og tilhængeraktivisme hver især fremmer modsatrettede elementer i „den spektakulære død“, men også i enkelte tilfælde kan forene dem.

I et vindblæst hjørne af parkeringspladsen bag den engelske fodboldklub West Bromwich Albions (WBA) stadion, The Hawthorns, ligger en lille mindehave. Her kan „Baggies“, klubbens tilhængere, få nedsat urner med aske fra afdøde

Den individualistiske mindehave. West Bromwich Albion, The Hawthorns, grundlagt 2002 og udvidet 2010. Foto: Hans Henrik Appel.

slægtninge – eller asken kan blive strøet ud. Haven er fyldt med genstande, der binder afdøde og fodboldklub sammen. Mindeplader, fodboldformede urner, havenisser i WBA dragter, engle, klubkrus med afdødes navn, kranse som fodboldstøvler, øl, WBA-tørklæder og trøjer. I dele af haven ligger mindesten og havenisser spredt mellem hinanden, i andre er der lavet små sirlige indhegninger – i sten, træ eller jerngitter.¹

Det kan måske umiddelbart være svært at forstå, hvorfor en vindblæst parkeringsplads skulle være et eftertragtet sidste hvilested. The Hawthorns er det højest beliggende fodboldstadion i England, og den megen blæst er ifølge klubben forklaringen på, at der nogle gange samler sig blade og affald i haven.² Men det er det tætteste, man kan komme på stadion, klubbens hjem siden år 1900. „In Loving Memory of Mervyn Golden, A Dear Friend and Dedicated West Bromwich Albion Supporter. Here shall you rest and continue to watch their matches and bring them some luck“.

Det er ikke kun dedikerede tilhængere, der har haft deres gang på stadion igennem hele livet, der er at finde her. En lille indhegning er fyldt med lyserøde perler, dukker og hjerter: „Our Little Baggie Girl Tiffany“. Og to søskende Taylor og Mia, dødfødte med 14 måneders mellemrum, har et stort fælles gravsted. Her er havenisserne suppleret med adskillige tøjdyr og en WBA trøje med Taylors

1 Artiklen bygger bl.a. på fotografier og noter fra et igangværende projekt med besøg på samtlige engelske og skotske ligastadions, samt samtaler og korrespondance med personer tilknyttet klubberne.

2 Birmingham Post 21. juli 2005 <http://www.birminghampost.co.uk/news/local-news/disgust-at-albions-memorial-garden-3994178> (Besøgt 11/06 2017).

navn på ryggen. For forældrene har det været mere meningsfuldt at vælge fodboldklubben frem for en kirkegård. „The Baggie is Dead, Long Live the Baggie. Amen.“

Her er teenagere, forældre, bedsteforældre og oldeforældre. De fleste er mænd, men her er også kvinder. Og ægtepar. Under en fodboldstøvle i sten med en lille gråspurv hviler Stan og Joyce „Together Always“. Udover at lave klublogoer og -tørklæder tilbyder de lokale blomsterforretninger også blomsteropsatser med ordene „DAD“ eller „SON“ i blå/hvide bogstaver. Den blå farve er dog spraymalet på hvide blomster, da ingen blomster rammer den rigtige blå.³

Fænomenet med mindehaver ved engelske fodboldstadions opstod i 1990'erne. Det er derfor nærliggende at se det i sammenhæng med en tilsyneladende ny dødkultur, der siden slutningen af det 20. århundrede gradvis har givet døden en mere synlig placering i vestlig kultur. En synliggørelse, der bryder med den tabuisering og fortrængning af døden, som i den franske historiker Philippe Ariès' stort anlagte inddeling af dødens kulturhistorie i fire hovedfaser karakteriserer det 20. århundrede. Ariès' taler om „den forbudte død“, hvor døden og døende i stigende grad udsondres, institutionaliseres og håndteres af den medicinske videnskab; hvor levetiden forlænges, og døden bliver et nederlag; og hvor begravelser hyppigt finder sted i stilhed, og børn skånes for at besøge dødslejer og begravelser.⁴

Den danske sociolog Michael Hviid Jacobsen har betegnet den nye dødkultur, som er vokset frem i de seneste årtier, „den spektakulære død“. Det spektakulære ligger i flere forhold. For det første er døden netop blevet „a spectacle“, noget vi iagttager. Døden er blevet en repræsentation, vi er tilskuere til på afstand. Den overeksponeres i medierne, både i nyhederne og underholdning/kultur – samt på digitale mindesider. Der har parallelt hermed udviklet sig en kommerciel industri omkring døden, i takt med at den er ved at blive genritualiseret, og der er kommet en ny åbenhed og debat om den medicinske/institutionelle håndtering af døden.⁵ Tilsvarende har kunsthistorikeren Anne-Louise Sommer i en historisk undersøgelse af udviklingen af storbykirkegårde peget på et nyligt skred i kirkegårdenes sorgkultur. Familiegravsteder er stort set forsvundet og anonyme fællesgrave er i tilbagegang. I stedet trænger det intime rum sig ind, særligt ved indretningen af børnegravsteder men også det, Sommer betegner som „valgslægtskaber“.⁶

Det er umiddelbart nærliggende at se fremkomsten af mindehaver ved fodboldstadions som et udtryk for denne nye døds- og sorgkultur. Henvisninger til en ny dødkultur bringer os imidlertid ikke nærmere en forståelse af denne, men

3 Se f.eks. http://www.rosesfloristsonline.com/flowers/Dad_Tribute_West_Bromwich_Albian_colours.aspx (Besøgt 11/06 2017).

4 Ariès 1986.

5 Jacobsen 2009, 2016 og 2017.

6 Sommer 2003 s. 269 og 2009 s. 184.

undersøgelser af konkrete fænomener som mindehaverne vil forhåbentlig kunne bidrage dertil.

Denne artikel udspringer af en kortlægning af de fysiske ændringer af engelske fodboldstadions fra ca. 1990 frem til i dag. En kortlægning, der på den ene side vil belyse den kulturelle transformation af engelsk fodbold i de forudgående 25 år, og på den anden side vil vise, hvorvidt og hvordan denne transformation kommer til udtryk i de enkelte stadions materialitet. Etableringen af mindehaver er en af de konkrete materielle nyskabelser, der er dukket op i denne periode. Haverne er dog ret forskellige i deres form og til dels også i deres funktion. Frem for at generalisere fænomenet har jeg analyseret de enkelte havers materialitet og har derefter kontaktet de enkelte klubber med spørgsmål om overvejelser, diskussioner og processer bag havernes tilblivelse og brug. Ikke alle klubber har svaret. Det skyldes i nogle tilfælde, at man ikke har kunnet finde personer i klubben med viden om det; i andre tilfælde tilsyneladende en modvilje mod omtale af fænomenet. Til gengæld har mange af de klubkapellaner, der til daglig forestår askespredning og urnenedsættelser, været beredvillige.

I det følgende vil jeg først give et overblik over, hvordan askespredning på britiske fodboldbaner i de seneste 25 år gradvist er blevet afløst af oprettelse af mindehaver ved stadions. Dernæst vil jeg placere denne indhegning og stedfastelse af askespredningen som en del af en gennemgribende ombygning af britiske fodboldstadions fysiske udtryk og form i kølvandet på en dramatisk kommercialisering af sporten siden 1990. Herefter vil jeg vise, hvordan denne udvikling er forbundet med en helt ny historiebrug og erindringskultur inden for sporten, og endelig hvordan erindringskultur og mindehaver indgår i etableringen af nye forestillede tilhængerfællesskaber og en skærpet kamp for at fremstå autentisk.

Fra askespredning til mindehave

Kremering blev langsomt mere og mere udbredt i løbet af 1900-tallet. I Storbritannien var det britiske selskab for kremering begyndt på ligbrændinger i 1885, men det var et relativt sjældent fænomen, indtil 1. verdenskrig medførte et ændret syn på døden og den døde krop. Det var dog først i 1930'erne, at antallet af kremeringer nåede over 1% af britiske dødsfald, og nogenlunde samtidig begyndte aviserne i deres mindeord at nævne spredning af aske på både fodbold-, golf-, cricket- og væddeløbsbaner.⁷

Under 2. verdenskrig blev spørgsmålet om askespredning debatteret på et kirkeligt konvent i Canterbury. En præst harcelerede over, at askespredning var med til at sentimentaliserer døden; en anden fremhævede, at askespredning kun burde

7 Douglas 2005 s. 137f.

ske i indviede mindehaver; mens en tredje præst kunne berette om et grelt eksempel, hvor en mand havde bedt om at få sin aske spredt i sin kartoffelmark.⁸ Trods uenigheder om hvor forkastelige disse ting var, endte konventet med at konkludere, at spørgsmålet om kremering ikke havde væsentlig teologisk betydning.⁹

I 1955 afholdt de britiske kremeringsmyndigheder en kongres, hvor der atter lød kritiske røster om det omsiggribende fænomen med at lade sin aske sprede på fodbold- og golfbaner. Aske burde ikke spredes på fodboldbaner – men spredes i mindehaver på kirkegårde, helst forbundet med en kirkelig ceremoni, lød det fra præster til stede på kongressen.¹⁰ Kongressen fandt sted netop som andelen af kremeringer for alvor strøg i vejret. Fra 17,8% i 1951 til 50% i 1967, en vækst, der fortsatte indtil den i 1980'erne nåede over 70%.¹¹ Samtidig faldt andelen af urnenedsættelser og askespredning på kirkegårde.

De spredte avisomtaler af askespredning på sportsbaner angår primært personer med en særlig tilknytning til klubberne, dvs. træner, spiller eller ansat. Der dukker også enkelte omtaler af tilhængere op, men meget tyder på, at det først for alvor blev et udbredt fænomen blandt tilhængere omkring 1990. Men så gik det også stærkt. Fænomenet tog til i en sådan grad, at det engelske fodboldforbund i 1993 udsendte retningslinjer for håndteringen af askespredning. Man advarede imod, at store koncentrationer ville dræbe græsset; man rådede til at rive asken for at sikre en jævn spredning; og man opfordrede til at sprede den imod vinden.¹²

Nogenlunde samtidig – i 1991 – oprettede baptistpræst og fodboldkapellan i Watford, John Boyers, på opfordring af sin biskop et netværk af fodboldkapellanner, SCORE. Året efter blev John Boyers ansat som kapellan i Manchester United, og med den mest succesrige klub i England indirekte bag netværket, vandt det hurtigt udbredelse.¹³

John Boyers har beskrevet askespredningens udvikling siden 1990 således: „In the last 25-30 years, the idea of scattering/burying ashes at a football club began to grow in popularity. This is due to many factors. More people felt less importance should be attached to interment in traditional burial grounds; football became an important element in many lives; clubs began to do more ‘scatterings’ and the words spread so more requests were made. The snowball began to roll and as it did it picked up more snow!“¹⁴

Hvor hurtigt snebolden rullede, kan man få et billede af i Graham Sharpe's bog „The Final Whistle“ fra 2001. Han henvendte sig til samtlige britiske klubber for

8 Newcastle Journal and North Mail, 15. October 1943 s. 3.

9 Douglas 2005, s. 139.

10 The Yorkshire Post and Leeds Mercury, 22. September 1955 s. 5.

11 Douglas 2005, s. 140f.

12 Bradford 2005, s. 17.

13 Boyers 2016, s. 25-27.

14 Email fra John Boyers til forfatteren 3. juni 2017.

1994: Millwall	2002: West Bromwich	2009: Sheffield Utd.	2014: Chesterfield
o.1995: Crystal Palace	2004: Manchester C	2011: Newcastle	2014: Stoke
1996: Sheffield Wed.	2004: Everton	2011: Reading	2015: Colchester
1999: Charlton	2005: Arsenal	2012: Exeter	2015: Hearts
1999: Northampton	2005: Leicester	2012: Brighton	2017: Shrewsbury
2001: West Ham	2005: Swansea	2012: Cardiff	2017: Burnley
2001: Blackburn	2006: Coventry	2012: Doncaster	

Tabel 1

at høre om deres praksis i forhold til askespredning, og i bogen kan man læse de 82 svar, han fik. Et par små klubber uden for ligasystemet havde endnu ikke haft nogen henvendelser, men de store klubber som Arsenal, Everton og Manchester United havde mere end en askespredning om ugen. Oplysningen om, at der fandt ca. 70 askespredninger sted om året hos Manchester United, blev givet „entirely off the record“, og informanten tilføjede i al fortrolighed „we keep it quiet – or it could get out of hand“. ¹⁵ Enkelte storklubber som Glasgowklubberne Celtic og Rangers havde i 2001 indstillet askespredningerne på grund af den store efterspørgsel. Andre klubber havde indstillet askespredning, fordi de enten var flyttet til et nyt stadion eller var i færd med at flytte; og endelig svarede fire klubber, at de nu havde en mindehave til formålet.

Netop klubkapellanerne spillede en afgørende rolle i indførelsen af fodboldmindehaver. Den allerførste have blev grundlagt i 1994 ved Londonklubben Millwalls nye stadion „the New Den“ på initiativ af klubkapellan Owen Beament. ¹⁶ Han havde diskuteret ideen med nogle af de andre fodboldkapellaner, bl.a. efter at han til en fodboldkamp havde kunnet konstatere, at den aske, han en uge tidligere havde spredt i midtercirklen, stadig var påfaldende synlig. Det havde virket upassende. Da klubben flyttede til et nyt stadion, gik han derfor til klubbens sekretær og foreslog anlæggelsen af en mindehave uden for stadion til formålet – og sekretæren havde straks været med på ideen.

En kortlægning af samtlige ligaklubbens stadions med efterfølgende datering af de forekomne mindehavers oprettelsestidspunkt viser, at der i hvert fald ved indgangen til 2001 kun var oprettet fem mindehaver – hvoraf de tre var naboer i Sydøstlondon. Dette antal er siden vokset til 27 i 2017. Se tabel 1.

Haverne er meget forskellige. Et par af dem har fra start været „lukkede“. Dvs. at det er jord fra et forladt stadion, hvor tilhængere havde fået deres aske spredt, der er blevet indrammet til ære for de efterladte. Et par af haverne er blevet lukket for tilgang, fordi de er blevet fyldt op med urner. Og enkelte er egentlig kun tænkt som mindesmærker til ophængning af mindeplader, men den indbyggede have-

15 Sharpe 2001, s. 1.

16 Email fra Owen Beament til forfatteren 16. maj 2017.

del bliver nogle gange uformelt brugt til askespredning. Hovedparten fungerer dog som aktive haver, hvor man kan få nedsat urner og/eller spredt aske.

Den forskellige praksis giver sig til dels udtryk i forskellig form. Nogle af haverne tillader ikke mindeplader eller andre personlige markeringer; andre tilbyder standardiserede mindeplader; og enkelte giver mulighed for de efterladte til frit at sætte deres præg på haven – med West Bromwich Albions have som den mest spektakulære. I det følgende vil jeg betegne disse tre former for haver som henholdsvis „anonyme askepladser“, „mindesmærkehaver“ og „individualistiske haver“, selvom der i praksis er haver, der blander f.eks. mindemærkesektioner med enten askepladser eller individualistiske afsnit.

Ligesom antallet af mindehaver er vokset siden 2001, er der sket en markant vækst i antallet af klubber, der slet ikke giver tilhængerne mulighed for at blive stedt til hvile ved stadion. Hjemmesiden „scattering-ashes.co.uk“ har siden 2010 bragt en jævnlige opdateret oversigt over mulighederne hos de ca. 30 førende klubber, og af den fremgår det, at det aktuelt kun er knap en fjerdedel af klubberne, der tilbyder askespredning eller -nedgravning på stadion.¹⁷ Og de fleste af disse har flyttet praksis fra selve banen til kanten rundt om. Et eksempel på en sådan tilpasset askespredning kan man finde hos London-klubben Queens Park Rangers. Her kan man gennem klubkapellanen bestille en mindeceremoni for op til 20 personer på de hverdage, hvor der ikke bliver spillet kamp på stadion. Selskabet bliver modtaget af præsten, der fører dem ned i omklædningsrummet og videre gennem spillertunnelen ud til selve banen. De bliver ført ned til det ene mål, hvor præsten har stillet en lille bakke frem til asken. Det er kun tilladt at have en kaffekopfuld aske med. Præsten tilskynder selskabet til at mindes afdøde og hans forhold til QPR, og efter et par bønner afsluttes ceremonien med et øjeblik stilhed. Når sæsonen slutter i maj, bliver græstæppet taget op for at lægge et nyt og frisk til næste sæson – og så bliver al asken, der er samlet i løbet af sæsonen, spredt ud nedenunder.¹⁸

At det kun er tilladt at medbringe en kaffekopfuld aske, er ikke usædvanligt. Men der er kirkesamfund, der fastholder, at asken skal holdes samlet, ligesom der er nogen, der fastholder, at askespredning kun bør ske på indviet jord.¹⁹ Spørgsmålet er så, om en mindehave ved et fodboldstadion kan betragtes som indviet jord. I et interview med den nuværende præsident for fodboldkapellanerne, Rev. Matt Baker fra Charlton Athletic, betegnede han det som „en strid om ord“ og fortalte, at da haven i Charlton blev indviet, kom biskoppen og bad en bøn. Fra

17 <https://www.scattering-ashes.co.uk/help-advice/law/football-clubs/> (Besøgt 11/06 2017).

18 <https://www.scattering-ashes.co.uk/places/queens-park-rangers-ashes-policy/> (Besøgt 11/06 2017).

19 Email fra John Boyers til forfatteren 3. juni 2017.

en juridisk vinkel vil man nok anfægte, at haven har fået en anden status ved det; men for brugerne betyder det noget.²⁰

Dertil kommer, at de allerede stedfundne askespredninger er med til at give haver såvel som fodboldbaner en særlig status. Det er næppe tilfældigt, at fem af de seks klubber, der grundlagde mindehaver i årene mellem 2004 og 2006, lige var flyttet til et nyt stadion. At forlade et stadion, hvor klubbens tilhængere havde fået deres aske spredt i forvisning om, at den ville være der for evigt, var et så voldsomt brud på relationen mellem klub og tilhængere, at det måtte adresseres direkte på en eller anden måde. Navnlig hvis klubben af hensyn til det nye stadions ofte delvist syntetiske græstæppe stoppede praksis med askespredning på banen.

Da Hull City i 2002 flyttede fra Boothferry Park til KC stadion, afskrællede klubben det øverste lag af banen, hvor asken var spredt, og flyttede det med til det nye stadion. Og her tilbyder klubben stadig tilhængerne at få asken spredt.²¹ Også Swansea City afholdt en mindehøjtidelighed for pårørende, da man i 2005 flyttede jorden med aske fra the Vetch Field til et nyt stadion.²²

Hos Manchester City valgte man ved flytningen fra sit gamle stadion Maine Road i 2003 at invitere alle, der havde pårørendes aske spredt på banen, til at tage et græstørv fra banen med hjem til deres egen have. Knap et år efter indflytningen på City of Manchester Stadium indrettede en gruppe frivillige med klubbens billegelse en mindehave uden for stadion med bl.a. en mosaik fra Maine Road og to hjørnesten fra det hotel, hvor klubbens tilhængere i 1894 havde stiftet Manchester City som efterfølger for den fallerede klub Ardwick A.F.C.. Haven skulle altså forankre klubbens tidligere historie på det nye stadion.²³

Hos Arsenal, hvor man oprettede en database over hundredvis af tilhængere, der havde fået deres aske spredt på det gamle stadion, Highbury, indstillede man askespredningen, da beslutningen om at flytte til et nyt stadion blev taget. Ret unikt blev den gamle hovedtribune på Highbury ikke revet ned efter flytningen i 2006 men ombygget til lejligheder, og selve banen på det gamle stadion er nu omdannet til en rekreativ have for lejlighedernes beboere. Under ombygningen opbevarede man jorden, hvor asken var spredt, i en midlertidig have, og bagefter etablerede man en lille mindehave med denne jord inde i den rekreative have.

20 Telefoninterview med Matt Baker 19. maj 2017.

21 Email fra John Boyers til forfatteren. <https://www.scattering-ashes.co.uk/places/hull-city-fc-policy-kc-stadium/> (Besøgt 11/06 2017).

22 <http://www.walesonline.co.uk/news/wales-news/dont-scatter-ashes-snowdon-2359993> (Besøgt 11/06 2017). Mens klubben i sit svar til „scattering-ashes.co.uk“ betoner, at man ikke kan få sin aske spredt på selve stadion, kan man på Liberty stadions „event-side“ læse, at det kan arrangeres, hvis man er tilhænger. http://www.liberty-stadium.com/events_venue_wakes.php (Besøgt 11/06 2017).

23 Email til forfatteren fra Manchester Citys direktør for ejendomsudvikling, Pete Bradshaw 18. juni 2017.

Familier til afdøde kan få tilladelse til at besøge mindehaven, der dog ikke har nogen mindesten.²⁴

Da West Ham United i sommeren 2016 flyttede fra sit stadion Boleyn Ground udsendte klubbens bestyrelse en udtalelse, hvor den understregede, at der ikke i den siddende bestyrelses tid var spredt aske på banen eller nedgravet urner. Man havde gjort alt for at lokalisere og evt. opgrave urner under banen ved nedrivningen, men udover at urnerne var blevet naturligt nedbrudt, havde grundlæggende banearbejder i 1998 og 2002 samt følgende årlige afskrælninger af græstæppet gjort det umuligt at bjerge hele urner. Derudover havde klubben sikret sig, at en lille mindehave uden for stadion ville blive bevaret – og klubben havde desuden holdt en stor mindehøjtidelighed for de afdøde inden udflytningen.²⁵

Asken fra afdøde tilhængere har været med til at etablere et stærkt bånd mellem klub, stadion og tilhængere. Og klubberne er bevidste om, at det er svært at bryde. I kølvandet på en stadionbrand i Bradford, som kostede 56 tilhængere livet i 1985, blev det hensigtsmæssige i at bygge et nyt moderne stadion et andet sted kort nævnt, men hurtigt glemt. Branden skabte nye bånd til stedet. Martin Fletcher, der som 12-årig mistede sin far, lillebror, bedstefar og onkel i branden, beretter, at både onklens og bedstefaderens forkullede lig blev efterfølgende kremeret og spredt på banen foran den nedbrændte tribune.²⁶

Bevidstheden om, at det måske en dag vil være hensigtsmæssigt at flytte fra stadion, kan have været medvirkende til, at klubber begyndte at stoppe praksis med askespredning og -nedgravning. Da man i Cardiff City kom frem til, at man ville blive nødt til at bygge et helt nyt stadion ved siden af det gamle, gik man over til at nedsætte aske i cylindre, der kunne tages op og flyttes med til det nye stadion, hvis familien måtte ønske det.²⁷

I hvert fald har flytningen fra et gammelt stadion til et nyt i de fleste tilfælde aktualiseret spørgsmålet om askespredning og dermed mere eller mindre indirekte ført til anlæggelsen af mange af mindehaverne. Det er derfor værd at se nærmere på denne udflytning.

Transformationen af britisk fodbold i 1990'erne og det nye stadion

I januar 1990 indgav Lord Justice Taylor en undersøgelsesrapport til den britiske indenrigsminister om en katastrofe, der havde udspillet sig på Hillsborough sta-

24 Sharpe 2001 s.8 og email fra Arsenal's Stadium Manager Mark Pearce til forfatteren.

25 <https://www.whufc.com/news/articles/2016/july/01-july/west-ham-united-statement> (Besøgt 11/06 2017).

26 Fletcher 2015 s. 94.

27 http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/wales/south_east/7619133.stm (Besøgt 11/06 2017).

dion i Sheffield d. 15. april 1989.²⁸ 96 Liverpool-tilhængere var blevet mast ihjel, da politiet havde valgt at lette presset på indgangsportene til stadion ved at åbne for indgang gennem udgangsporte. Denne katastrofe kom fire år efter, at engelsk fodbold var blevet ramt af to tilsvarende katastrofer. I maj 1985 var 56 Bradford City tilhængere døde ved en eksplosionsbrand på en gammel trætribune, og samme måned var 39 fodboldtilhængere blevet mast ihjel til Europa Cup-finalen mellem Liverpool og Juventus på Heysel stadion i Belgien.

Stadionkatastroferne indtraf efter at britisk fodbold i de forudgående 15-20 år havde været præget af en stigende hooliganisme. I kølvandet på Hillsborough betegnede *The Sunday Times* fodbold som „a slum sport, played in slum stadiums and increasingly watched by slum people“.²⁹ På baggrund af Taylors rapport forbød Thatchers regering ståpladser på stadions i de bedste rækker af britisk fodbold.³⁰

Erstatningen af ståpladser med siddepladser var en bombe under fodboldens økonomi. På den ene side blev tilskuerkapaciteten på stadions og dermed også indtægtsgrundlaget drastisk reduceret. På den anden side krævede indførelsen af siddepladser store investeringer. På kort sigt skulle der opsættes plastiksæder, men på lidt længere sigt krævede det helt nye tribuner.

De økonomiske udfordringer medførte en markant kommercialisering af fodbolden. Hidtil havde salg af billetter været hovedindtægtskilden. Men selv højere billetpriser kunne som regel kun delvist kompensere for dalende tilskuerkapacitet. Fodbolden måtte skaffe sig helt nye indtægter gennem sponsorater, merchandising og salg af tv-rettigheder. Der var brug for et større og bredere kundegrundlag end de lokale, trofaste tilhængere.

To år efter Taylor-rapporten udskilte de 22 højest placerede engelske fodboldklubber sig fra resten af *The Football League* og dannede deres egen liga, *Premier League*, der kunne forhandle TV-penge og sponsorater hjem til deres medlemmer. Omvæltningerne siden har været enorme. Pengene strømmer ind til topklubberne, der alle enten har bygget nye moderne stadions eller totalt har ombygget deres gamle. Klubberne er blevet forretninger, der tænker i sponsorering, global markedsføring og merchandising. For at kunne fungere i denne nye økonomi, hvor klubberne og fodboldforbundene skal tiltrække de helt store investeringer, arbejder fodbolden massivt på at lancere sig som familiesport.

Denne fundamentale omstilling af fodbolden finder sit klare og fysiske udtryk på de britiske fodboldstadions. En tredjedel af topklubberne i England har i løbet af de forgangne 25 år forladt deres gamle stadion og bygget et nyt. Resten har stort set alle ombygget deres stadion – for de store klubbers vedkommende oftest to-

28 <http://hillsborough.independent.gov.uk/report/index.html> (Besøgt 11/06 2017).

29 Russell 2006 s. 12.

30 King 2001 analyserer den efterfølgende udvikling i engelsk fodbold, bl.a. ved at bruge Gramscis begreb om hegemonikrise.

talt. Og trods ombygningerne er stadig flere klubber ved at planlægge en flytning. Udviklingen har altså rokket ved stadions rolle som fast holdepunkt i tilværelsen, hvor forfædre har ladet deres aske sprede.³¹

Hvad enten det er nybygget eller ombygget, adskiller det moderne fodboldstadion sig markant fra det traditionelle. Ifølge sociologen Anthony King kan udviklingen sammenfattes i tre fysiske elementer: plastiksædet, den svævende tagkonstruktion og den gennemsigtige glasfacade.³² Plastiksædet er det centrale omdrejningspunkt for kontrol af masserne på det nye stadion. I stedet for at lukke tusindvis af mennesker ind gennem tælleapparater på store tribuner, hvor de bevæger sig frit, skal alle nu opgive navn og adresse ved køb af en billet til et fast nummereret plastiksæde, der er under kameraovervågning. Det beskyttende tag er sammen med sædet et middel til at tiltrække familiepublikummet. Det er dette publikum, der er nøglen til succes i moderne fritidsindustri. Det er stort, det er købestærkt – og det tiltrækker sponsorer. Samtidig symboliserer de store moderne ståltagkonstruktioner overgangen fra fabriksagtig, funktionel stadionarkitektur til en himmelstræbende, kapitalstærk, international kunstarkitektur. De nye glasfacader på stadions skal tilsvarende gennem gensidige spejlinger udviske og ophæve skellet mellem de menige tilhængere uden for stadion og sponsorer m.fl., der sidder inden for i logerne og bliver bispist inden kampene.

King's tre symbolske stadionelementer kan suppleres med en række andre nye elementer. Det gælder de mange VIP-boxe, der bliver indbygget på stadion. Man kan købe sig til forskellige grader af særbehandling. Man kan få sin egen box med udsigt over banen sæsonen igennem, eller man kan købe sig ind til et større middagsselskab for en enkelt kamp. Udover at boxene giver en god indtjening, er de med til at højne fodboldens sociale status og tiltrække forretningsfolk og sponsorer.

Selv på de billige pladser har stadion ændret sig. Rummene under tribunerne gøres større og mere indbydende. De er vigtige for mersalg i form af mad- og drikkevarer før og under kampene. Toiletforholdene har også ændret sig markant. På de gamle ståtribuner var det ofte umuligt at mase sig ud til et toilet, så de fleste af det overvejende mandlige publikum urinerede på tribunen, hvor de stod. For at tiltrække et familiepublikum er toiletfaciliteterne blevet væsentligt forøget og forbedret – og navnlig er der kommet flere dametoiletter. Da Wolverhampton åbnede en ny state-of-the-art-tribune i 2012, indeholdt den ovenikøbet et puslerum. Andre forsøg på at åbne stadion for nye publikumsgrupper er et multi-bederum hos Blackburn, og Aston Villas forsøg med alkohol-fri halal servering i et afgrænset tribuneafsnit.³³

31 Inglis 1996 er grundhåndbogen om engelske stadions. Se også Allan 2010.

32 King 2010, s. 21.

33 Coombs 2012, s. 215.

Selve banens græstæppe har også været igennem en grundlæggende forandring i overgangen fra det traditionelle til det moderne stadion. I løbet af vinteren blev græstæpperne tidligere ødelagt. Vand, sne, frost, manglende sollys og masser af fodbold. Ofte spillede man fodbold i mudder til anklerne. Fra midten af 1990'erne blev arbejdet med underlag, græsblandinger tilsat kunstgræs, dræning og opvarmning imidlertid systematiseret og suppleret med store lyskanoner. Baneplejje blev en videnskab, hvor alt blev indrettet på at sikre et sirligt græstæppe. Og hvis græstæppet ikke levede op til den nye standard, blev det lagt om. I nogle klubber er det blevet fast procedure, at græstæppet ved sæsonafslutningen skrælles af, og et nyt rulles ud over.³⁴

De nye krav til grønsværen karambolerede med den stadigt stigende efterspørgsel på at få aske spredt på banerne. Tottenham, der i Sharpes undersøgelse fra 2001 forklarede sit stop med mængden af henvendelser, svarede i scattering-ashes.co.uk's undersøgelse fra 2010, at stoppet skete af hensyn til baneplejjen. Der opstår en ødelæggende kemisk forbindelse mellem aske, gødning og den moderne blanding af kunst- og naturgræs, som flere og flere klubber anvender for at sikre, at græstæppet er perfekt. Tilsvarende henviste Bradford og Bristol City til, at asken bevirkede, at græsset blev svitset af.³⁵ Da Manchester City flyttede fra sit gamle stadion til et nyt i 2003, var det også hensyn til den nyanlagte bane iblandt kunstgræs, der førte til et stop for askespredning på banen.³⁶

Udover at ønsket om et fint græstæppe var uforeneligt med den øgede efterspørgsel på askespredning, rejste den moderne baneplejje også et etisk problem. Når det øverste lag regelmæssigt bliver skrællet af for at lægge et nyt, bliver de afdøde aske også fjernet. Et forhold, der i hvert fald har tilskyndet til at gå fra askespredning til aske- eller urnenedgravning. Ulempen ved at gå fra askespredning til nedgravning er, at et område ifølge engelsk lov får status af offentlig begravelsesplads ved nedgravning af mere end én urne. Og i så fald får andre krav på også at få deres urne nedsat der – så længe der er plads.³⁷

I den gennemgribende nye omstrukturering af stadion i adskilte rum fremstår udflytningen af askespredning og urnenedgravning fra selve banen til en særligt afgrænset plads uden for stadion umiddelbart som en logisk udvikling.

34 <https://www.theguardian.com/football/the-agony-and-the-ecstasy/2016/jul/08/football-ground-staff-grass-euro-2016-premier-league> (Besøgt 11/06 2017).

35 <https://www.scattering-ashes.co.uk/help-advice/law/football-clubs/> (Besøgt 11/06 2017).

36 Email til forfatteren fra Pete Bradshaw 17. juni 2017.

37 Påpeget af John Boyers i email til forfatteren og Matt Baker i telefoninterview.

Historiebrug

Parallelt med kommercialiseringen af fodbolden har de fleste klubber søgt at opdyrke deres historie. Den er et vigtigt element i det brand, der skal sælges til potentielle nye tilskuergupper og sponsorer. På stadion kommer denne historiebrug til udtryk allerede i navngivningen. Tribuner, lounges og barer opkaldes efter triumfer eller koryfæer. Men brugen af historie i navngivningen konkurrerer med muligheden for at sælge navnene til sponsorer.

Hovedparten af de nybyggede stadions er opkaldt efter sponsorer, mens det til gengæld stort ikke sker på de „gamle“ stadions. Det er en logisk følge af, at det gamle stadionnavn i sig selv vil have en stærk branding-værdi, mens et nyt navn ikke har det. På samme måde er navnlig de største klubber mest tilbøjelige til at opkalde tribuner efter deres gamle helte, hvis navne er med til at styrke brandet, mens mindre klubber oftere lader sponsorer overtage navngivningen. Men også hos de mindre klubber er det vigtigt, at historien bliver fastholdt gennem navne, om end det så kun er i barer og lounges inde på stadion.

En meget iøjnefaldende historiebrug, der er vokset frem siden ca. 1990, er opsætningen af statuer uden for stadions. En forskergruppe ved Sheffield Universitet arbejder på at kortlægge og belyse den stadigt voksende bestand af sportsrelaterede statuer i Storbritannien. Hvor der i 1992 kun fandtes tre fodboldrelaterede statuer, blev antallet i løbet af de følgende 20 år 20-doblet. Og udviklingen fortsætter. Chris Stride, John P. Wilson og Ffion Thomas har i en artikel om projektet koblet denne historiebrug sammen med, at klubberne fra at være „selvtilstrækkelige lensdistrikter er blevet verdensomspændende koncerner“.³⁸

For at få et succesfuldt brand skal klubberne både udstråle succes over for potentielle nye kunder og samtidig binde klubben sammen med en nostalgisk fortid for de eksisterende tilhængere. Statuerne skal både fastholde klubbens triumfer, så potentielle nye tilhængere kan overbevises om, at klubben vil byde dem på succesrige oplevelser, og den skal minde klubbens eksisterende tilhængere om forbindelsen til en svunden fortid, hvor spillerne var lokale helte og ikke internationale lejesvende – og hvor fodbolden ikke var blevet skamløst kommercialiseret. Udover at tjene dette formål er statuerne vigtige for at skabe en ny distinkt visuel identitet omkring klubberne i takt med, at de gamle karakteristiske stadions bliver nedrevet. Stride m.fl. citerer en direktør i Charlton for at sige, at alle tv-reportager om klubben nu starter med et billede af en nyopført statue af klublegenden Sam Bartram. Den er blevet klubbens visuelle identitet.³⁹

Spændingen mellem historie og kommercielle strategier viser sig også i nogle af klubbernes museer, hvor man fjerner nedrykninger og pokalfinalenederlag for

38 Stride 2013. Projektet offentliggør en database over statuer på <http://www.offbeat.group.shef.ac.uk/statues/> (Besøgt 11/06 2017).

39 Stride 2013, s. 758.

kun at dyrke sejre, helte og områder, hvor man enten var først eller er størst.⁴⁰ Et markant eksempel er nedlæggelsen af Manchester Citys klubmuseum i 2008, efter at klubben var blevet købt af en sheik fra De Forenede Arabiske Emirater. Den erklærede målsætning var at gøre Manchester City til den største klub i England, men i forhold til historisk succes kunne klubben ikke måle sig med naboerne Manchester United, og museet kunne derfor ikke underbygge det brand, man gerne ville skabe. I stedet for museet indrettede klubben en butik til trykning af navne på klubtrøjer.

De første klubmuseer i engelsk fodbold blev oprettet af de to mest succesfulde klubber, Manchester United og Liverpool. Alene det at have et klubmuseum blev tilsyneladende et signal til omverdenen om, at man havde et stærkt, traditionsrigt og succesfuldt brand. En overgang så det derfor ud til, at de fleste andre klubber også ville have et museum som et bevis på deres brands styrke. Men udviklingen er gået i stå. Hvis rækken af vundne trofæer i museet bliver målestokken for et brands styrke, kan de færreste klubber være med helt fremme i konkurrencen.

De fleste klubber har nu opgivet museumsambitionen og koncentrerer sig om de umiddelbart tilgængelige, åbne arealer rundt om stadion. En statue er en engangsinvestering, der ikke ligesom museet kræver driftsmidler, og den når samtidig ud til en langt større målgruppe, da man ikke skal lokke folk inden for eller sælge billetter.

Mindekultur

Den nye historiebrug viser sig også i en ny mindekultur om klubberne. Tidligere havde man kun undtagelsesvist og i begrænset udstrækning gjort noget for at mindes fortiden og afdøde personer inden for fodboldens verden. Hvor 1. verdenskrig ellers medførte en helt ny mindekultur i Storbritannien, gik denne udvikling stort set ubemærket hen inden for fodbolden.⁴¹ Den første større minde-markering i britisk fodbold skete efter, at Manchester Uniteds fly i 1958 styrtede ned i München, og 23 passagerer, heraf otte spillere, blev dræbt. Tusindvis af mennesker stimlede sammen i byens gader, da kisterne med de dræbte kom hjem. Ofrene blev mindet med sørgebånd og to minutters stilhed ved de følgende fodboldkampe, og to år efter ulykken blev der opsat tre mindesmærker ved klubbens stadion. Men disse markeringer førte ikke til et gennembrud for mindekulturen. De førte tværtimod gennem årene til beskyldninger mod klubben for at „brande“ sig på ulykken for at vinde flere sympatisører/tilhængere.⁴²

40 Appel 2014.

41 Russell 2006, s. 3.

42 Mellor 2004, s. 38f.

Historikeren Dave Russell mener, at man kan finde det første tegn på en egentlig „erindrings-vending“ i engelsk fodbold tilbage i 1981, da den tidligere Liverpool-manager Bill Shankly døde.⁴³ Tilhængere i stort tal sendte kondolencehilsner til klubben, gik med sørgebind og ændrede ordlyden i en af deres sange til „name the stand after Shankly“. Et år senere opsatte klubben et mindesmærke for ham i form af et par porte uden for stadion – og hans aske blev spredt på banen. Stadionbranden i Bradford i 1985 blev mindet på tilsvarende vis – og som Russell skriver, var denne markering givetvis blevet endnu stærkere, hvis ikke stadion havde været delvist afspærret af hensyn til brandtekniske undersøgelser.

Denne erindringsvending eller spontane sorgkultur⁴⁴ slog igennem med fuld styrke i 1989 ved tragedien på Hillsborough i Sheffield med de 96 dræbte tilhængere. En spontan nedlæggelse af blomster, klubbørklæder og -trøjer, billeder og kort med en sidste hilsen til de døde uden for Liverpools eget stadion, Anfield, blev dubleret ved stedet for ulykken i Sheffield. Over en million valfartende kom forbi. Markeringerne fra Hillsborough, der var blevet næret af massiv TV- og presedækning, fungerede herefter nærmest som en form for drejebog ved markante dødsfald i fodboldens verden; en anvisning på hvordan man kunne og måske også burde give udtryk for sorg i det offentlige rum. Og i takt med udviklingen af digitale og sociale medier er kendskabet til drejebogen blevet allemandseje.

Stadiontragedierne i 1980'erne førte alle til opsætning af mindesmærker for de omkomne tilhængere – og dermed grundlæggelsen af en ny mindekultur rundt om stadions. Hvor stadiontragedier i Bolton i 1946 og i Glasgow i 1971 ikke i samtiden havde givet anledning til opsætning af mindesmærker, blev de nu også markeret i henholdsvis 1992 og 2001. Der er også kommet flere mindesmærker til for ofrene fra München, Bradford, Heysel og Sheffield i det seneste årti; og da et malaysisk fly blev skudt ned over Ukraine med to Newcastle tilhængere ombord på vej til kamp i 2014, blev der i løbet af 1½ måned indrettet en mindehave til ære for dem.

I dag kan man tale om en institutionaliseret sørgekultur i engelsk fodbold, og der er nærmest gået inflation i den. Sørgemarkeringer er blevet et hverdagssyn på alle fodboldstadions. Mange klubber har indført deres egen faste mindededag for de tilhængere, tidligere spillere og klubansatte, der er døde i løbet af året. Ofte holdes der et minuts stilhed inden kampe og bæres sørgebind, ikke kun for klubbens egne tidligere spillere og ansatte, men også f.eks. for ofrene ved terrorhandlinger o.lign. På nogle stadions køber familier til afdøde plads i de tilskuerhilsner, der – mod betaling – kører henover højtaleranlæg og storskærme inden kampene, og i andre tilfælde organiserer tilhængerne, at der i et bestemt minut i løbet af en kamp skal afholdes klapsalver for en afdød.

43 Russell 2006, s. 5.

44 Jacobsen 2005.

Russell kæder denne erindrings-vending sammen med hooliganismen i 1970'erne og navnlig i 1980'erne, kulminerende med Heysel-stadion, Bradford og Hillsborough. Der opstod et akut behov i fodbolden for at demonstrere „anstændighed“ og „respektabelhed“, både hos tilhængere, der ønskede at distancere sig fra hooliganisme, og hos klubberne.⁴⁵ For sidstnævnte gjaldt det om at overbevise både tilhængere og potentielle sponsorer om, at man ikke var blevet reduceret til en gold kommerciel forretning, men at man tog sig sit ansvar for både historie og det omgivende samfund alvorligt. Men vendingen falder også sammen med udviklingen af „den spektakulære død“.

I fodboldens nye mindekultur finder man også „den spektakulære døds“ kommercialisering. Få år efter at Millwall som den første klub havde fået oprettet en mindehave, lod klubben bedemandsforretningen Dean Wilson organisere et tilbud om opsætning af sorte granitplaketter samt begravelseskorteger ind gennem stadion. Wilson håbede i 2001, at han gennem forretningen „Sports Memorials UK“ kunne få konceptet spredt til andre klubber.⁴⁶ Man kan stadig købe sig en sort granitplakette fra Dean Wilson på the Den i Millwall. Prisen er stort set den samme som i 2001 – £130. Til gengæld skal man nu også betale en årlig leje på £50 for, at plaketten skal blive hængende (eller £500 for et 20-årigt lejemål).⁴⁷

Hos Millwall er der ikke nogen forbindelse mellem den kommercielle mindeplade og klubbens mindehave. Det er der til gengæld hos Blackburn. Ved siden af to individualistiske bed, er der også to bed indrettet som mindesmærkehave. Ved det ene står en mur med fire rækker plaketter, skiftevis blå sten og hvide sten, Blackburns farver. Ifølge klubbens hjemmeside kan man gennem bedemandsfirmaet Brent Stevenson Memorials købe sig til at blive det næste navn, der sættes op, for £295 – inklusiv inskription. Ved det andet bed kan man for £495 få asken anbragt i en kremeringssten med inskription. Der er kun 20 sten i bedet, og de fleste af dem er allerede optaget.⁴⁸

Mindeplaketterne er en måde, hvorpå den afdøde tilhænger kan få sit navn indskrevet, om ikke i klubbens historie så dog ved klubbens stadion. Selvom bedemandsforretningens ide om at sælge konceptet til andre klubber tilsyneladende ikke slog an, har de fleste klubber i dag benyttet sig af en variant af ideen. Men i stedet for at fokusere på afdøde tilhængere giver klubben levende tilhængere muligheden for at få deres navn indskrevet i sten enten på stadionmuren eller i belægningen udenfor. Som Birmingham City skriver i deres salgsmateriale, er det en mulighed for at efterlade en „lasting impression“ af sin loyalitet over for klubben. Den vil blive en „everlasting feature of the club“. Stenene præsenteres som den måde, hvorpå en ægte tilhænger kan få sin særlige loyalitet dokumen-

45 Russell 2006, s. 12.

46 Sharpe 2001, s. 15.

47 <http://www.millwallcommercial.co.uk/non-matchday-hospitality/> (Besøgt 11/06 2017).

48 <https://www.rovers.co.uk/fans/memorial-services/> (Besøgt 11/06 2017).

teret for evigt. Denne dokumentation kan købes som simpel mursten til £50 eller grå granitsten til £125.⁴⁹

Da Arsenal i 2009 udbød 18.000 navnesten til belægning af en plads foran deres nye stadion, blev de hurtigt udsolgt.⁵⁰ På stenene kan man finde enkelte inskriptioner over afdøde tilhængere, men de fleste er/var tilsyneladende levende. Man kan sikkert finde lokale hardcore tilhængere. Men man kan også finde f.eks. skandinaver, afrikanere og australiere. Paula Cogan har underskrevet sig som den hollandske angriber Robin van Persies største fan. Han valgte i 2012 at skifte til Arsenal's rivaler Manchester United. Selvom Paula har fået sit navn indridset i sten, har hun med sit valg af indskrift sået tvivl om sin loyalitet til klubben ved at erklære den til en enkelt spiller. Spillere er flygtige, klubben er evig. Stenene er et kommercielt produkt, der måske nok er mere håndfast end spillertrøjerne, men som ikke i sig selv dokumenterer autenticitet som tilhænger. I hvert fald ikke i samme grad, som dem der har fået deres aske spredt på banen.

Forestillede fællesskaber og autentiske fans

Bestræbelserne på at gøre klubberne til verdensomspændende brands, der skal løfte dem ud over den lokale tilhængerbase, er lykkedes over al forventning. Gennem de digitale medier kan tilhængere verden over nu følge både klub og spillere døgnet rundt, hvor man for 30 år siden kun gennem BBC World Service, sporadiske tv-klip og avisomtaler kunne følge klubbernes resultater på afstand. De fleste steder i verden er det nemmere at følge en eksponeret engelsk storklub end et lokalt hold. Og det er gennem det globale salg af merchandise let at købe sig til en identitet som tilhænger. Internet og merchandise har gjort de store brandklubber til forestillede fællesskaber i Benedict Andersons forstand.

Udviklingen af forestillede klubfællesskaber i kølvandet på kommercialiseringen skaber spændinger på flere niveauer. Set fra mange mindre klubbers vinkel iagttager man udviklingen delvis med misundelse, delvis foragt. De fleste stræber efter at få deres egen forretningsmodel til at køre på samme måde som de „globale“ klubber; men samtidig udkonkurrerer de mange internationale tilhængere de lokale i kampen om billetter og udtørrer dermed klubbens forankring i lokal-samfundet.

Denne spænding mellem klub og lokalt tilhængerbagland er i mange tilfælde mere markant end spændingen mellem store og små klubber. Fra slutningen af 1980'erne er der fremvokset en kritisk stemme over for kommercialiseringen og globaliseringen. Da udviklingen begyndte lige før internettet slog igennem, tog

49 <https://blueswall.co.uk/index.php> (Besøgt 11/06 2017).

50 <http://www.arsenal.com/armourysquare/armoury-square-the-story> (Besøgt 11/06 2017).

den form af små tilhængerproducerede magasiner, der blev solgt på gadehjørner uden for stadion på kampdage, de såkaldte „fanzines“. Stemmerne i disse fanzines er ofte prægede af nostalgi omkring fodboldens „gyldne tid“ i 1960'erne og 1970'erne, de årtier hvor forfatternes egen fodboldidentitet blev til. Men i deres søgen efter en autentisk fodboldkultur tiltrækker de også politisk bevidste fra venstrefløj. Et hyppigt forekommende slogan er: „Supporters, not customers“.⁵¹

Russell taler om, at der i kampen om at vise, at man er en ægte, autentisk tilhænger er opstået en form for „hyperfan“.⁵² Og den tyske sociolog Markvordt Herzog taler i forlængelse heraf om, at tilhængere i bestræbelserne på at være ægte ikke bare lader fodboldidentiteten udstrække sig i hele livet, men søger at strække den udover. Forældre lader deres børn opskrive som medlemmer, inden de bliver født. Og stadig flere søger at få deres jordiske rester smeltet sammen med klubben gennem askespredning og lignende. Han mener derfor, at man nu kan tale om „the eternal fan“.⁵³

Det er karakteristisk, at Manchester City er den eneste af de seks største og rigeste klubber i engelsk fodbold, der har en mindehave – til gengæld har fire af de andre storklubber et museum. Og Citys have stammer fra tiden før millionerne fra De Forenede Arabiske Emirater blev sat ind på at løfte klubben op i denne gruppe. Haven var et tilhængerinitiativ, der blev accepteret af klubben, som på det tidspunkt kæmpede for økonomisk overlevelse. Manchester United har stadig en praksis med askespredning ved siden af banen, men forsøger at undgå omtale af den. Klubkapellan John Boyers har foreslået anlæggelse af en mindehave ved stadion, men ideen er blevet afvist af frygt for, at askespredning vil blive en ny målestok for autenticitet, og at haven, i lyset af at klubben hævder at have over 600 millioner fans på verdensplan, vil få sprængt sine rammer. I forbindelse med at Liverpool i 2014 meddelte „scattering-ashes.co.uk“, at man ikke længere tillod askespredning, tilføjede man „there are plans to open a memorial garden but no firm date as at this time“. Men ved en stadionombygning 2016 blev den ikke medtaget, og en talsmand fra klubben har telefonisk bekræftet, at alle planer er opgivet, da man frygter ikke at kunne håndtere efterspørgslen.⁵⁴

Sat på spidsen vil mindehaver uden for stadion hos disse globalbrand-klubber enten blive den afgørende lakmusprøve, der sorterer de internationale tilhængere fra de „ægte“ lokale. Eller også vil de blive endnu en ingrediens i det forestillede fællesskab og dermed åbne for en uoverskuelig syndflod af henvendelser. Det er derfor meget naturligt, at de første mindehaver opstod hos klubber med en rela-

51 Poulton 2013, Brown 2010. Se også King 2002 om udviklingen af henholdsvis forbrugere og kritiske fans.

52 Russell 2006, s. 15.

53 Hertzog 2011, s. 163.

54 <https://www.scattering-ashes.co.uk/help-advice/law/football-clubs/> (Besøgt 11/06 2017). Telefonsamtale med talsmand fra klubben, 22. maj 2017.

Den anonyme askeplads. Charlton Athletic, The Valley, grundlagt 1999.

Foto: Hans Henrik Appel.

ti tv lokal tilhængerskare. Og i to af klubberne skete det efter en mobilisering af tilhængerne i kamp for klubbens overlevelse.

Hos Charlton fik en kombination af økonomiske problemer, nye stadionkrav i kølvandet på branden i Bradford 1985 og en strid med en tidligere ejer om ejendomsretten til arealerne ved stadion klubbens ledelse til at forlade stadionet The Valley i efteråret 1985 og i stedet leje sig ind hos Crystal Palace.⁵⁵ Charlton-tilhængerne mobiliserede en massiv kampagne for at vende tilbage til deres „hjem“, og til sidst lykkedes det at få en ny bestyrelse til at søge tilbage til The Valley. Men kampen var ikke slut. Taylor-rapporten stillede endnu skrappe krav til stadionsikkerhed. Et forslag til ombygning af stadion blev forkastet af byrådet, der allerede havde planer for anvendelse af stadiongrunden til socialt boligbyggeri. Charlton-tilhængerne stiftede derfor et parti til næste lokalvalg, „The Valley“, og med 14% af stemmerne fik de væltet Labours borgmester. En ny stadionplan blev godkendt, men der manglede penge til at gennemføre den. Atter mobiliserede Charlton-tilhængerne deres ressourcer og sikrede hjemkomsten.

I Sharpes undersøgelse af askespredning i 2001 lød svaret fra Charlton, at i landflygtighedstiden kørte begravelsesprocessionerne som regel rundt om „the Valley“.⁵⁶ Nu kunne de tilbyde tilhængerne at få deres aske spredt i mindehaven. Der var ifølge Charltons museumsbestyrer Mick Everett ikke en direkte sam-

55 Maguire, 2005.

56 Sharpe 2001, s. 11.

menhæng mellem tilhængerens kamp for stadion og etableringen af mindehaven hos Charlton. Men kampen cementerede stadion som lokalt samlingspunkt, og antallet af henvendelser om at få asken spredt på banen steg voldsomt. Hvorefter man i samarbejde med klubkapellanen udviklede planen for en mindehave, der adskiller sig fra de fleste andre ved at ligge inde på selve stadion med udsyn over banen.⁵⁷

Som eksempel på hvor identitetsskabende mindehaven på The Valley er blevet, fortæller Charltons klubkapellan Matt Baker, at for nylig bragte en søn begge sine forældres aske med sig fra Australien for at lade den sprede i klubbens mindehave. De kom fra Charlton, men var emigreret for mange år siden. I en verden, hvor alt bliver stadig mere flygtigt, er fodboldklubben ofte det eneste, der giver kontinuitet livet igennem. Fodboldmenigheden bliver man i – selvom man flytter til Australien. Når man flytter til et andet land, skifter man den kirkelige menighed ud, ligesom man udskifter nabolag og arbejdsplads.

Northamptons mindehave vidner i endnu højere grad om en stærk mobilisering af klubbens tilhængere. Haven er knyttet til Walther Tull-monumentet uden for klubbens nye stadion, Sixfields. Det er ikke en statue, men et mindesmærke, rejst af klubbens tilhængere i samarbejde med kommunen.⁵⁸ Walter Tull blev i 1909 den anden sorte spiller i engelsk fodbold. Nok så bemærkelsesværdigt blev han under 1. verdenskrig den første sorte officer i den britiske hær. Tull spillede 111 kampe for Northampton over fire år inden krigen.

Det var Northamptons tilhængere, der tog initiativ til opførelsen af monumentet. Da klubben var i alvorlige økonomiske problemer i 1992, dannede 600 tilhængere Northampton Supporters Trust. Formålet var dels at skaffe penge til at redde klubben, dels at sikre tilhængerne indflydelse på, hvordan klubben blev drevet fremover. Operationen lykkedes. Klubben blev reddet i et samarbejde mellem tilhængere, kommune og klub og flyttede til Sixfields i 1994. Undervejs fik tilhængerne to poster i bestyrelsen.

Efter den vellykkede overlevelseskamp rejste tilhængerne en lokal afdeling af kampagnen „Let’s Kick Racism out of Football“, og Northampton blev under stor medie- og politisk bevågenhed den første engelske fodboldklub til at vedtage en „equal opportunity“-politik i 1997. „The Walter Tull Memorial and Garden of Rest“ blev rejst som monument for kampen mod racisme – og indirekte for tilhængerens stemme i fodboldklubben.

Oprettelsen af mindehaverne i Northampton og hos Charlton skete 1999, samme år som det britiske regeringsparti Labour tog initiativ til organisationen „Supporters Direct“, der skulle hjælpe tilhængerens stemme med at blive hørt og udgøre et modstykke til den kommercielle bølge, der var skyllet ind over fodbol-

57 Email fra og møde med Mick Everett, april-maj 2017.

58 Lomax 2001.

Mindesmærkehaven. Heart of Midlothian, Tynecastle, grundlagt 2015.

Foto: Hans Henrik Appel.

den siden etableringen af Premier League under de konservative.⁵⁹ Selvom – eller måske snarere pga. – haverne i Northampton og Charlton i hvert fald delvis er tilhængerskabte, er der ingen synlige markeringer af navne. De er begge anonyme askepladser – bortset fra hyldesten til Walter Tull i Northampton.

En tilsvarende stærk tilhængermobilisering indgår også i de fleste mindehaver oprettet i dette tiår. Det er som regel tilhængersammenslutninger, der er drivkraften med klubbens accept. De fleste af de nye haver er prægede af erindringsvendingen og har karakter af mindesmærkehaver. Heart of Midlothian i Edinburgh åbnede i november 2015 en mindehave som næsten har karakter af krigsmonument. Over indgangen står en stor bronzestatue af en skotsk soldat fra første verdenskrig; i den kapelagtige mindestue hænger et kunstværk bygget over et kort over Somme; og på mindebænke og plaketter er der inskriptioner om klubbens spillere, der faldt i krigen.

Haven er samtidig en markering af en mobilisering af klubbens tilhængere i 2014, da den var ved at gå konkurs. En forretningskvinde, Anne Budge, har sat sine penge i klubben, indtil tilhængerne har rejst nok penge til at overtage den. Revitaliseringen af klubben er blevet markeret med både mindehaven og et museum – og over haven proklamerer en planche, at tilhængerne ER klubben. Mindehaven, der ligger under den ene tribune inde på stadion, er ikke beregnet til at sprede aske, selvom askespredning uofficielt finder sted. Kernen er opsæt-

59 Hamill 2001, s. 1ff.

ningen af hjerteformede mindeplader i stål, side om side. Der er plads til 8.000 tidligere spillere såvel som tilhængere, blandet mellem hinanden. Mængden af snorlige, ens mindeplader understreger indtrykket af krigsmindeplads. Men går man tæt nok på og læser indskrifterne, kan man finde individer, der alligevel formår at skille sig ud: „In memory of Dave. He loved the Pub. He loved Heart of Midlothian. He tolerated his family.“ Pladerne koster £215. Når mindehaven er fuld, vil Hearts tilhængerne i et sidste offer have skaffet endnu £1,7 millioner til klubbens overlevelse.⁶⁰

I forbindelse med at Ariès beskriver det 20. århundredes krigskirkegårde og -monumenter, betegner han det 20. århundredes dødskult som „en af patriotismens former eller udtryksformer ... Uden et sådant monument kan man ikke fejre Sejren.“⁶¹ Navnlig mindesmærke-mindehaverne fremstår ofte som identitetsskabende markeringer af klubpatriotisme iblandet deltagelse og ofre under verdenskrigene. Rækkerne af navneplader gør klubberne til mere end forretninger.

Konklusion

Umiddelbart bekræfter fremvæksten af mindehaver og den nye historiebrug ved engelske fodboldstadions Michael Hviid Jacobsens skitserede billede af „den spektakulære død“. Faste mindedage, mindesmærker, sorgritualer med sørgebind mv. og mindehavers afgrænsede rum giver døden en plads som „spectacle“ ved fodbolden. Samtidig er klubbernes samarbejder med bedemænd og tilbud om forskellige begravelsespakker et markant udtryk for kommercialiseringen af døden.

I og med at klubkapellaner i højere grad end klubberne selv har kunnet/villet berette om tilblivelsen af mindehaverne, er deres rolle muligvis blevet mere central i denne undersøgelses redegørelse for udviklingen, end den i virkeligheden har været. Men man kan i deres indsats se en genritualisering af døden som modtræk til kirkens og kirkegårdens vigende betydning. Og valget af fodboldklubben som sidste hvilested er et udtryk for Anne-Louise Sommers „valgslægtskaber“, ligesom individualiserede haver som The Hawthorns viser en offentlig udstilling af intimsfæren.

Udflytningen eller ombygningen af de gamle stadions er i de fleste tilfælde et centralt omdrejningspunkt for udviklingen. For tilhængerne er det vigtigt at genplante identitetsrødder, og for klubberne er det vigtigt at udvise en etisk håndtering af dette. En etik, der dog ind imellem støder sammen med kommercialiseringen, men som også i tilfælde som Hearts kan arbejde sammen med den.

60 <https://heartsmemorialgarden.co.uk/> (Besøgt 11/06 2017).

61 Ariès 1986, s. 53.

Men når udflytning/ombygning er et sådant omdrejningspunkt, skyldes det bl.a. netop, at tilhængere tidligere har fået deres aske spredt på banerne og været med til at give dem en særlig status. Væksten i antallet af askespredninger omkring 1990 er derfor et andet hovedomdrejningspunkt. I et overordnet perspektiv er det nærliggende at se denne vækst i sammenhæng med de store dødsulykker, der ramte fodbolden i de forudgående fem år; og som med den store medieeksponering skabte en rituel sorgkultur omkring fodbolden. Overgangen til mindehaver skete i første omgang primært i Sydøstlondon-klubber, der både havde en meget stærk lokal opbakning og var ramt/truet af udflytning og ombygning. Og i anden omgang i klubber, der skulle flytte identiteten med til en ny lokalitet.

Døds-kulturen ved fodboldstadions handler således i høj grad om identitet, ejerskab og stedlig tilknytning. Den bæres primært af stærke lokalsamfund, der ser fodboldklubben som tilværelsens måske eneste konstante enhed; og den næres af klubbernes søgen efter stadig flere kommercialiseringsmuligheder og etablering af forestillede klubfællesskaber. Men den markerer samtidig grænserne for, hvor langt kommercialisering og forestillede fællesskaber kan gå. Den giver de døde et krav på ejerskab, der sætter etiske grænser for, hvordan nye ejere og investorer kan forvalte klubbens kulturarv. Håndteringen af den spektakulære døds-kultur er blevet et af de felter, hvor forskellige interesser i klubberne mødes og brydes.

Litteratur

- Allan, Ian 2010: *Football Grounds – Then and Now*. Fifth Edition.
- Appel, Hans Henrik 2014: „'Proper museum' or branding platform? Club museums in England“. *Soccer and Society*. Vol. 2015, issue 2-3, s. 294-306. DOI: 10.1080/14660970.2014.961376.
- Ariès, Phillipe 1986 (1975): *Dødens historie i Vesten*. Fra middelalderen til nutiden. Århus.
- Boyers, John 2016: „Sports Chaplaincy in the United Kingdom“. Parker, Andrew; Watson; Nick J. og White, John B. (red): *Sports Chaplaincy: Trends, Issues and Debates*. Routledge, s. 20-31. DOI: 10.4324/9781315610450.
- Bradford, Tim 2006: *When Saturday Comes*. The Half Decent Football Book. Penguin.
- Brown, Adam 2010: „'Coming Home': The Stadium, Locality and Community at FC United of Manchester“. Frank, Sybille og Steets, Silke (red): *Stadium Worlds*. Football, space and the built environment. Routledge, s. 163-178. DOI: 10.4324/9780203848562.

- Coombs, Danielle Sarver og Osborne, Anne 2012: „A Case Study of Aston Villa Football Club“. *Journal of Public Relations Research* 24:3, 201-221. DOI: 10.1080/1062726X.2012.671985.
- Davies, Douglas J. og Mates, Lewis H. (red) 2005: *Encyclopedia of Cremation*. Ashgate. DOI: 10.4324/9781315579504.
- Edensor, Tim og Millington, Steve 2010: „Going to the Match: The Transformation of the Match-day Routine at Manchester City F.C.“. Frank, Sybille og Steets, Silke (red): *Stadium Worlds*. Football, space and the built environment. Routledge, s. 146-162. DOI: 10.4324/9780203848562.
- Fletcher, Martin 2015: *56. The Story of the Bradford Fire*. Bloomsbury.
- Hamil, Sean; Michie, Jonathan; Oughton, Christine; Mangan, J.A.; Majumbar, Boria og Warby, Steven (red) 2001: *The Changing Face of the Football Business*. Supporters Direct. London. DOI: 10.4324/9781315038704.
- Herzog, Markwart 2011: „Wahre Leidenschaft kennt keinen Abpfiff“: Postmortale Inszenierung, Memorialisierung und Verewigung in Fangemeinschaften des Vereinfussballs“. Gross, Dominik; Tag, Brigitte og Schweikardt, Christoph (red): *Who wants to live forever? Postmoderne Formen des Weiterwirkens nach dem Tod*. Frankfurt, s. 163-188.
- Herzog, Markwardt 2015: „Rituals and Practices of Memorial Culture in Football“. Pyta, Wolfram og Havemann, Nils (red); *European Football and Collective Memory*. London, s. 185-204. DOI: 10.1057/9781137450159.0014.
- Inglis, Simon 1996: *Football Grounds of Britain*. London.
- Jacobsen, Michael Hviid 2005: „Spontan sorg og impromptu-minde­mærker: nye minde­højtider og midlertidige minde­steder i en flydende modernitet“. *Kirke­gårds­kultur* 2005, s. 60-76.
- Jacobsen, Michael Hviid 2009: „Den femte fase – med Phillippe Ariès ind i det 21. århundrede“. Gustavsson, Anders (red.) 2009: *Döden speglad i aktuell kulturforskning*. Uppsala. S. 13-40.
- Jacobsen, Michael Hviid 2016: „'Spectacular Death': Proposing a New Fifth Phase to Philip Ariès's Admirable History of Death“. *Humanities*, Vol. 5, nr. 2, s. 1-20. DOI 10.3390/h5020019.
- Jacobsen, Michael Hviid 2017: „Døds­kultur, sorg­kultur og minde­kultur – dødens domæne i en dansk kultur- og sam­tid­skontekst“. Andersen, Pernille Tanggaard og Jacobsen, Michael Hviid (red): *Kultursociologi og kultur­analyse*. Hans Reitzels Forlag. S.553-587.
- Kear, Adrian og Steinberg, Deborah Lynn (red) 2002: *Mourning Diana*. Nation, Culture and the Performing of Grief. London.
- Kech, Clemens 2015; „Heysel and its Symbolic Value in Europe's Collective Memory“. Pyta, Wolfram og Havemann, Nils (red); *European Football and Collective Memory*. London, 2. 152-170. DOI: 10.1057/9781137450159_9.

- King, Anthony 2002: *The End of the Terraces*. The Transformation of English Football in the 1990s. Leicester.
- King, Anthony 2010: „The New European Stadium“. Frank, Sybille og Steets, Silke (red): *Stadium Worlds*. Football, space and the built environment. Routledge, s. 19-35. DOI: 10.4324/9780203848562.
- Lomax, Brian 2001: „How Democracy Saved Northampton Town F.C.“. Hamil, Sean; Michie, Jonathan; Oughton, Christine; Mangan, J.A.; Majumbar, Boria og Warby, Steven (red) 2001: *The Changing Face of the Football Business*. Supporters Direct. London s. 102-110. DOI: 10.4324/9781315038704.
- Maguire, Joseph og Possamai, Catherine 2005: „Back to the Valley“. Local responses to the changing culture of football“. Maguire, Joseph (red.): *Power and Global Sport: Zones of Prestige, Emulation and Resistance*. S. 41-60. DOI 10.4324/9780203098998.
- McGuinness, Mike 2012: „The Canonisation of Common People: Memorialisation and Commemoration in Football“. Hills, Jeffrey; Moore, Kevin og Wood, Jason: *Sport, History and Heritage*. Boydell, s. 211-222.
- Mellor, Gavin 2004: „'We hate the Manchester Club like poison': the Munich disaster and the socio-historical development of Manchester United as a loathed football club“. Andrews, David: *Manchester United. A Thematic Study*. Routledge, s. 28-42. DOI: 10.4324/9780203412978.
- Poulton, George 2013: „*FC United of Manchester: Community and Politics amongst English Football Fans*“. A thesis submitted to The University of Manchester for the degree of PhD in Social Anthropology in the Faculty of Humanities.
- Russell, Dave 2006: „'We All Agree, Name the Stand after Shankly': Cultures of Commemoration in Late Twentieth-century English Football Culture“. *Sport in History*, Vol. 26, No. 1, April 2006, s. 1-25. DOI: 10.1080/17460260600659244.
- Sharpe, Graham 2001: *The Final Whistle*. Midfield farewells, sudden deaths and other strange but true passings from football history. London.
- Sommer, Anne-Louise 2003: *De dodes haver*. Den moderne storbykirkegård. Syddansk Universitetsforlag.
- Sommer, Anne-Louise 2009: „Det flygtige og det flydende – tendenser i dansk kirkegårdskultur“. Gustavsson, Anders (red.) 2009: *Döden speglad i aktuell kulturforskning*. Uppsala. S. 181-198.
- Stride, Chris; Wilson, John P. og Thomas, Ffion 2013: „Honouring heroes by branding in bronze: theorizing the UK's football statuary“. *Sport in Society* 2013, vol. 16. No 6, s. 749-771. DOI: 10.1080/17430437.2012.753527.

Websteder

Armoury Square – The Story, <http://www.arsenal.com/armourysquare/armoury-square-the-story> (Besøgt 11. juni 2017).

Blues Wall, <https://blueswall.co.uk/index.php> (Besøgt 11. juni 2017).

Come on the Tigers: Hull City FCs policy on scattering ashes at the KC Stadium, <https://www.scattering-ashes.co.uk/places/hull-city-fc-policy-kc-stadium/> (Besøgt 11. juni 2017).

Dad Tribute West Bromwich Albion colours, http://www.rosesfloristsonline.com/flowers/Dad_Tribute_West_Bromwich__Albion_colours.aspx (Besøgt 11. juni 2017).

Disgust at Albion's memorial garden, <http://www.birminghampost.co.uk/news/local-news/disgust-at-albions-memorial-garden-3994178> (Besøgt 11. juni 2017).

(Don't) scatter my ashes on Snowdon, <http://www.walesonline.co.uk/news/wales-news/dont-scatter-ashes-snowdon-2359993> (Besøgt 11. juni 2017).

Football Clubs – Scattering Ashes, <https://www.scattering-ashes.co.uk/help-advice/law/football-clubs/> (Besøgt 11. juni 2017).

Garden of Remembrance Dedicated, <http://www.evertonfc.com/news/2004/11/14/garden-of-remembrance-dedicated> (Besøgt 11. juni 2017).

Hearts Memorial Garden, <https://heartsmemorialgarden.co.uk/> (Besøgt 11. juni 2017).

Hillsborough Independent Panel, The Report, <http://hillsborough.independent.gov.uk/report/index.html> (Besøgt 11. juni 2017).

Memorial Services, <https://www.rovers.co.uk/fans/memorial-services/> (Besøgt 11. juni 2017).

Non-Matchdays, <http://www.millwallcommercial.co.uk/non-matchday-hospitality/> (Besøgt 11. juni 2017).

Queens Park Rangers a prince among clubs, <https://www.scattering-ashes.co.uk/places/queens-park-rangers-ashes-policy/> (Besøgt 11. juni 2017).

Stadium to cater for fans' ashes, http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/wales/south_east/7619133.stm (Besøgt 11. juni 2017).

The unseen work of football ground staff, who ensure the grass is always greener, <https://www.theguardian.com/football/the-agony-and-the-ecstasy/2016/jul/08/football-ground-staff-grass-euro-2016-premier-league> (Besøgt 11. juni 2017).

Wakes, http://www.liberty-stadium.com/events_venue_wakes.php (Besøgt 11. juni 2017).

West Ham United statement, <https://www.whufc.com/news/articles/2016/july/01-july/west-ham-united-statement> (Besøgt 11. juni 2017).

English Summary

Scattering of ashes, memorial gardens and the transformation of British football

During the 20th century, scattering of ashes on football pitches gradually became more widespread in Great Britain, but after 1990 it increased dramatically. The increasing demand led to most clubs stopping the practice, but since 1994 a growing number of clubs have established memorial gardens by their stadium instead. This development coincides with the emergence of a new death culture at the end of the 20th century, which has been termed “The spectacular death” by Danish sociologist Michael Hviid Andersen. In contrast to the “forbidden death” of the previous decades, death and mourning is becoming a spectacle and is even commercialized, according to Andersen. Structural developments within the game of football – as well as a number of fatal stadium disasters – seem to have been instrumental in the development of a new memorial and death culture within football.

Old stadiums, where ashes of ancestors had been scattered, have been abandoned or rebuilt. New stadiums with a much more compartmentalized use of space have developed. On the one hand, the establishment of memorial gardens is in many cases connected with relocation or a threat to the very existence of the club. On the other hand, the big clubs with global fan bases seem reluctant to establish gardens, fearing that fans from all over the world will send their ashes to prove their authenticity as fans. Even though most gardens can be interpreted as the fans’ claim to eternal ownership of their club, as well as protests against the club owners and economic exploitation of the fans, many clubs offer commercial funeral packages and memorial plaques. The “spectacular death” culture within football is contested ground.

Inger Wiene er uddannet magister i europæisk etnologi i 1992. Hun har været ansat på Københavns Museum siden 1993. I starten af ansættelsen stod hun især for udvikling af de faste epokeudstillinger og forskellige særudstillinger. Siden har fokus været på Nyere Tids såkaldte Kapitel 8- arbejde samt på arkivalske undersøgelser i forbindelse med samarbejde med museets arkæologer. Desuden forskning i kvinders liv og vilkår.¹

Keyword: kvinder, 1700-tallet, kriminalitet, hverdagsliv, oplysningstid

KØBENHAVNSKE KVINDER PÅ KANTEN

Vilkår og muligheder for kvindeliv i oplysningstiden

Ud fra gennemgang og analyse af retssager, hvori kvinder indgik som part, tegnes i denne artikel et billede af kvinders vilkår og handlemuligheder i det sene 1700-tals København. De kvinder, der optræder i retssagerne, var naturligvis særlige i og med at de optrådte der, men ud fra disse sager kan fremkaldes et billede af de vilkår, som alle kvinder var underlagt. Dette kan belyses gennem at se på, om disse kvinders grænseoverskridende handlinger var tilfældigheder og/eller bestemt af eksisterende muligheder eller var den eneste udvej, de havde, eller om der var tale om bevidste strategier for at udvide rammerne for handling? Var de anklagede kvinder ikke blot på kant med loven men også på kanten af – eller udenfor – et hushold med en mand som husbond? Havde oplysningstidens diskussioner om fornuft, videnskab og lighed nogen betydning for kvinders vilkår?

1 Nærværende artikel er skrevet med støtte til frikøb fra SLKS's pulje for styrkelse af forskerkompetencer.

Juridiske vilkår

Under enevælden var Danske Lov af 1683 gældende. Heri beskrives samfundets mindste enhed som et hushold, hvor manden var overhovedet – den juridiske person. Kvinder, børn og tyende var underlagt hans myndighed. Alle skulle tilhøre et hushold, og det var forbudt at være løsgænger. Man var løsgænger, hvis man ikke havde bolig i et hushold eller havde arbejde/tjeneste.²

Det bedste, en kvinde kunne gøre for sig selv – juridisk set – var at finde en mand. Således levede hun op til loven angående husholdstilhør. Som enke var man også lidt bedre stillet end ugifte, idet man havde større råderum – både økonomisk og socialt. I skifteprotokoller kan det ses, at enker ofte levede af at pantsætte ting fra det fælles bo. Men en datter efter en afdød arvede kun halvdelen af, hvad en søn fik. Desuden skulle kvinder repræsenteres af en mand i arvesager. Hvis hun var gift var det manden – hvis hun var ugift, kunne det være en søn eller en bror.³

Danske Lovs paragraffer gjaldt naturligvis også kvinder. Tyveri og mord var lige store forbrydelser, om de var begået af mænd eller af kvinder. Også injurerende udtalelser – ærekrænkelser og fornærmelser var forbudt. Dog betød ære og ærbarhed noget andet for kvinder end for mænd, som vi skal se nedenfor. Desuden var der love, der kun omhandlede kvinder – love omkring fødsler og uægte børn. Det var blandt andet forbudt at føde i dølgsmål – altså at føde et barn i det skjulte.⁴

Men man skal også lede et andet sted ud over Danske Lov, hvis man vil undersøge rammerne for kvindernes vilkår og muligheder.

Forestillinger om kvinder

I oplysningstiden var man blandt andet optaget af opdragelse – eller disciplinering. Foucault påpeger, at man i 1700-tallet så eksempelvis kriminelle og sindssyge som unormale, der i og med oplysningstidens rationale og fornuftstanker skulle erkende deres anderledeshed og selv påtage sig ansvaret herfor, som disciplinerede subjekter.⁵ Som det ses i de her beskrevne historier blev kvinder også set på som unormale i forhold til manden som grundform for mennesket, hvorfor flere dømte kvinder blev indsat til opdragelse og undervisning i Børnehuset. Men det blev ikke til undervisning med uddannelse og viden som mål – men snarere

2 Se også Faye Jacobsen (2008).

3 Se også Wiene (2017).

4 Kapitlet om „misgerninger“ i Danske Lov refererer direkte til de ti bud.

5 Heede (1992).

oplæring i at være arbejdsom og lydige og således blive til glæde for samfundet og dets mænd.

Dette kom også til udtryk i oplysningstidens filosof og samfundstænkere Jean-Jacques Rousseaus værk „Emile eller Om opdragelsen“ fra 1762. Rousseau bliver stadig af mange opfattet som grundlægger af „den frie børneopdragelse“. Som noget nyt så han børn som mennesker med rettigheder og ikke blot som ufærdige voksne. Børn var af naturen gode og skulle have frihed både fysisk og åndeligt. Men værket handler mest om opdragelse af drenge. Når det kommer til pigebørns opdragelse, er der ikke meget nytænkning at hente. Han mente, at da kvinden er den, der føder børnene, var hendes vigtigste rolle i hjemmet – at binde det sammen. „Altså bør kvindernes hele opdragelse indrettes med henblik på mændene. At behage dem, være dem nyttige, blive elsket og æret af dem, at opdrage dem i ungdommen, passe dem som voksne, trøste dem, gøre dem livet behageligt og hyggeligt, det er kvindernes pligter til enhver tid, og det er det, man bør lære dem lige fra barndommen.“⁶

Rousseau understregede, at det var naturen, der havde bestemt, at kvinden var manden underlegen. Den forskel, der er i fysikken, overførte Rousseau direkte til de åndelige evner: „Heraf udspringer den første påviselige forskel mellem de to parters åndsform. Den ene bør være aktiv og stærk, den anden passiv og svag; den ene må nødvendigvis ville og kunne; den anden kan nøjes med at gøre svag modstand.“⁷ Det var desuden vigtigere, at hustruen var tro, end at manden var det. Vigtigt var det også, at manden troede hun var det, men vigtigst at hun ansås for at være det af andre – at hun havde et godt rygte.⁸

Rousseaus tanker om kvinder var altså hverken nye eller i tråd med oplysningstidens om fornuft, frihed og lighed. Kvinder var helt undtaget det, der ellers skulle være gældende for den naturligt frie og fornuftige borger – en borger, der var til nytte i staten. De mænd der, aktuelt for nærværende, anklagede, forsvarede og dømte kvinder på kant med loven, var formentlig en del af Rousseaus læsere, og delte hans tanker om kvinder og deres berettigelse som mor og hustru.

Der var dog en mand i København, der legede med tanken om, at kvinder var lige så kloge – eller dumme – som mænd. Det var Ludvig Holberg. Han skrev allerede i starten af 1700-tallet flere skrifter om kvindens evner og stilling. Interessant nok er – i hvert fald de litterære værker – skrevet i spøjefulde og/eller utopiske indpakninger – ellers var de måske ikke blevet trykt. I skæmtedigtet „Zille Hans Dotters Gynaicologia eller Forsvars Skrift for Qvinde-Kiønnet“ fra 1722 gengives en diskussion mellem Zille og hendes far. Zille argumenterer for, at hun ligeså godt som broderen kunne tage uddannelse og tjene penge. Argumenterne tilbage-

6 Rousseau (1762) (1998) s. 16.

7 Rousseau s. 239.

8 Rousseau s. 245.

vises af faderen. Moralen i digtet er, at mænd og kvinder har samme evner, men at forskellen opstår i og med opdragelsen.⁹

Halvfjerds år senere – i 1792 – skrev Mary Wollstonecraft „Et forsvar for kvindens rettigheder“. Hun skrev op imod oplysningstidens mænd (især Rousseau), som hun mente ikke så kvinder som hele mennesker, der med fornuft kunne tænke rationelt. Hun mente, som Holberg, at når kvinder fremstod som pyntesyge, naive og svage, så skyldes det udelukkende opdragelsen. Det spændende ved Wollstonecraft i denne sammenhæng er især hendes beskrivelse af samtidens – 1700-tallets – opfattelse af kvinder, og de vilkår de var underlagt. Det er ganske vist engelske kvinders vilkår, der beskrives, men de var næppe særlig forskellige fra københavnske kvinders vilkår. Således beskriver hun, at mens middelstandens unge mænd blev belært i forskellige professioner og ægteskab ikke for dem betragtedes som et afgørende aspekt, havde kvinder udelukkende et fordelagtigt ægteskab som mål.¹⁰ Kvinder blev belært om, at „de skal se sig om efter en mand, der kan tage vare på dem, og hvor de opfordres til at betragte deres egen person som en modydelse for hans besvær med at forsørge dem.“¹¹ Og særligt relevant vedrørende de kvinder, der indgår i denne artikel, udtrykker hun stor bekymring for de kvinder, der på grund af et enkelt fejltrin (læs uønsket graviditet) forstødt fra samfundet. „Ofte fortjener deres handling ikke en gang navn af fejltrin, for mange uskyldige piger bliver lydige slaver af et oprigtigt og hengivent hjerte, og endnu flere bliver, for at sige det som det er, *forført og tilintetgjort* allerede inden de har lært at kende forskel på last og dyd. Således oplært til skændsel, bliver de æreløse.“¹² Og meget præcist udtrykt i forbindelse med flere af eksemplerne i nærværende artikel, skriver hun, at når kvinden først var i den situation, var der ingen vej tilbage, idet „intet kan revaske hendes plettede ry. Efter således at have mistet enhver spore til et bedre liv, og uden anden hjælp har hun ikke andre tilflugtsmuligheder end prostitution.“¹³

Wollstonecraft fastslår, at eneste mulighed for kvinders ligeret var, at de måtte have „borgerlig status i staten, som gifte eller enlige“.¹⁴

Holbergs og Wollstonecrafts skrifter om kvinders stilling fik ingen større betydning i 1700-tallet. Deres udsagn om kvinder blev opfattet som nonsens, der ikke kunne indeholdes i tidens diskurs om menneskerettigheder. Desuden var der ikke mange af kvinderne selv, der kunne læse (slet ikke engelsk) og de havde heller ikke nem adgang til bøger. Når der alligevel refereres til dem her, er det fordi man gennem deres skrifter får et indtryk af de vilkår, kvinder var underlagt.

9 Holberg (1722).

10 Wollstonecraft (1792) paragraf 210, s. 109 f.

11 Wollstonecraft, paragraf 254, s 128f.

12 Wollstonecraft, paragraf 253, s.128.

13 Wollstonecraft, paragraf 254, s 128f.

14 Wollstonecraft, paragraf 546, s. 247.

Professor i historie på Berkeley Universitet, Thomas Laqueur, har studeret, hvorledes køn skabes over tid. Hans grundlag er værker indenfor især lægevidenskab og filosofi. En grundlæggende pointe er, at disse videnskaber tilsammen skaber forskellige kønsopfattelser. Han mener, at man kan tale om to modeller for dette – begge med manden som grundlæggende prototype.

Indtil slutningen af 1700-tallet herskede en et-køns-model, hvor adskillelse mellem en mandekrop og en kvindekrop er af grad og ikke af art. Således sås kvindens reproduktive organer som en indvendig uperfekt afspejling af de mandlige. Desuden tolkedes de som værende modtagende og passive og underlagt mandens ydelser og aktivitet. Mandens seksuelle driftighed opfattedes som „naturens vigtigste instrument“. Kvindens „utydelige organer“ viste fravær af den vigtige driftighed og er dermed udtryk for det uperfekte.¹⁵ Derfor var det ikke nødvendigt at betegne kvinders kønsorganer med egne navne, fordi de blot var en mindre perfekt, synlig og duelig udgave af mandens.¹⁶ Dette overførtes direkte til åndsevnerne. Da kvindens livmoder og sind sås som konstrueret som scener, hvorpå mandens aktivitet udfoldedes, mentes hendes person at være underlagt hendes mands rationelle ledelse og vejledning, på samme måde som hendes livmoder var underlagt hans sædceller.¹⁷ Således blev arbejdsdeling og kønsroller forstået som naturlige og legitimerende de forskelle i status, muligheder og privilegier, der var.¹⁸

I løbet af 1700-tallet blev nutidens opfattelse af køn konstrueret: to-kønsmodellen. Synet på de reproduktive organer gik fra at være et billede på hierarki til at være grundlaget for usammenlignelige forskelle. Så videnskaben kastede sig over nye definitioner af forskellen. Naturen skulle ransages hvis mænds dominans i den offentlige sfære stadig skulle kunne legitimeres.¹⁹ Man gik væk fra at tro at kvindelige organer blot var en ringere version af mandens, og de fik også egne navne. Men også skelettet og nervesystemet blev analyseret som korresponderende til det mandlige og kvindelige.²⁰ Kvinders anderledes biologi blev nu fremhævet som givende det naturlige grundlag for, at hun var bedst egnet til omsorg for børn og hjem. Men en familie som enhed skulle ledes af en mand – hertil sås kvinden fysisk og mentalt som uegnet. Hun sås også som uegnet til at deltage i den nye offentlige sfære som netop blev etableret i og med oplysningstiden.

I det sene 1700-tals København var mange kvinder ugifte og fattige og kunne ikke læse. Piger kunne heller ikke komme i lære eller få anden uddannelse.²¹ Dette var ikke udtalt i loven – det var bare ikke en ide, der overhovedet var taget

15 Laqueur (1990) s. 28.

16 Laqueur s. 35.

17 Laqueur s. 59.

18 Laqueur s. 135.

19 Laqueur s. 194.

20 Laqueur kap. 5.

21 Bortset fra jordemoder, som blev en egentlig uddannelse i 1714. Se også: Wiene (1991).

højde for, da det ifølge ovennævnte forestilling om kvinders evner, ville være en absurd tanke.

Ugifte kvinder havde ikke reel mulighed for at leve et selvstændigt liv. Hvis de som ugifte skulle forsørge sig selv, var den mest nærliggende mulighed at blive tjenestepige. Hvis man var i tjeneste hos nogen, fik man også kost og logi der – altså man tilhørte sin arbejdsgivers hushold. Ellers var muligheden forskelligt løsarbejde som vaskekone eller sypige. Men da kvinder blev meget dårligt betalt, var det svært at tjene så meget, at man kunne leje sig ind i et logi og forsørge sig selv. Hvilket lå fint i tråd med holdningen, at kvinder ikke var skabt til at klare sig selv.

Kvinder i domsprotokollerne

Det empiriske grundlag for denne artikel er arkivalier fra Landsover-, samt Hof- og Stadsretten (1771 – 1805). Fem forskellige – tilfældigt valgte – års domsprotokoller og sagsakter er gennemgået for relevante sager, hvor kvinder var part.

Af disse sager er fravalgt sager, som omhandler enkers forsøg på at inddrive gæld, som andre måtte have deres afdøde mænd, idet der her hverken figurerer vidneafhøringer eller egentlige domme, som kunne fortælle om deres hverdagsliv.

I nærværende artikel refereres kun til et mindre udvalg af disse tilbageværende knap 100 sager. Udvælgelsen er sket efter vurdering af hvilke sager, der indeholdt en problematik, som pegede på kvinders vilkår og hverdagsliv, samt om de er eksemplariske eksempler herpå. Således er der udvalgt en enkelt artikel blandt mange – for hver problematik, der her ønskes belyst.

De kvinder, der oftest er at finde i domsprotokollerne som anklagede, er ugifte kvinder – samt enker især efter soldater eller matroser. Det kan måske forklares med, at samfundet var bygget op om, at indbyggerne boede i hushold med et mandligt overhoved. Kvinder, der ikke boede i en husstand og/eller var uden arbejde, havde ofte ikke andre udveje for at overleve, end ved tyveri, tiggeri eller prostitution. Også kvinder, der fik børn uden at oplyse andre om det, som man kaldte fødsel i dølgsmål, begik noget ulovligt. Derudover måtte de selv forsørge barnet – hvilket kunne knibe for mange, idet de netop som ugifte mødre ikke så nemt fik tjeneste. Den sidst ultimative mulighed for at ændre sine vilkår var at slippe af med livet – altså dø for egen eller andres hånd. Der fandtes en del af de såkaldte melankolske mordersker. Det var kvinder, der ikke ønskede at leve mere. Men hvis man – på den tid – begik selvmord, så kom man ikke i himlen; hvis man derimod slog en anden ihjel, kunne man forvente at blive henrettet.²² Før

22 Se også Krog, 2000.

en henrettelse kunne man få syndsforladelse af præsten, og med sådan en kunne man komme i himlen. Dette blev dog ændret ved forordning af 1767, således at melankolske mordere ikke blev henrettet, men fik fængsel på livstid.

De fleste kvinder, der optræder i retssagerne, var som nævnt netop udenfor ægteskab. Hvis hele tankegangen var, at kvinder fandt deres berettigelse i ægteskabet, er det oplagt at disse kvinder har haft svært ved at manøvrere i et samfund, som ikke mente, de havde nogen berettigelse. Der var også mange skilsmisssager. Heri ses hvor vigtigt det var at være i et ægteskab – og i et ægteskab, hvor manden ikke var bortrejst. Og hvor vigtigt det var at kunne indgå i et nyt. I de gennemgåede domsprotokoller findes desuden en del sager vedrørende ærekrænkelser – oftest gående på utugt. Det viser, hvor betydningsfuldt det var, som kvinde at have et godt rygte, som Rosseau også understregede.

Hverken skilsmisssager eller sager om ærekrænkelser førte til decideret straf. I sager vedrørende ønske om skilsmisse, kunne den klagende part opnå tilladelse til at indgå i nyt ægteskab, og sager om ærekrænkelser affødte oftest krav om mortifikation – altså at man trak beskyldningen tilbage.

Straf

De dømte kvinder blev sat i Spindehuset – ofte kaldet Børnehuset.²³ Oprindeligt var det bestemt for fattige og forældreløse børn, men senere optog anstalten også voksne tiggere og løsgængere. I 1709 blev en del af Børnehuset indrettet til rasp- og spindehus. Her skulle forbryderne afsone deres straf. I 1790 blev institutionen omdøbt til Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset.

I Børnehuset/spindehuset var der flere kategorier af indsatte. Der var børn, der var indsat til opdragelse og syge mennesker, der var indlagt på sygestuen. Og så var der ikke mindst tre grupper af fanger: 1) straffede livsfanger, 2) livsfanger og 3) „kort tids“ indsatte.

De straffede livsfanger havde oftest begået mord eller såkaldt „stort tyveri“. De havde, udover at blive indsat på livstid, fået fysisk afstraffelse – ofte brændemærker. De korttidsindsatte var kvinder, der havde levet et ”liderligt og utugtigt levned“ – eller bare et „mistænkeligt levne“, havde været utro i tjenesten, begået 1. gangs simpelt tyveri, var løsgængere, havde tigget, havde solgt frugt eller grønt på gaden eller født i dølgsmål. Ved gentagelse af disse kriminelle handlinger kunne straffen blive forhøjet til livstid – altså livsfanger.

Ud over indsættelse i Børnehuset blev mange også dømt til „at miste deres hud i fængsel“ – altså piskning – samt til at betale for deres ophold i arresten og sagens omkostninger. Tyve skulle desuden betale igæld og twigæld og mistede

23 http://www.starbas.net/arkivskaber.php?id=3486&laes_mere=ja (Sidst set 14.05.2017).

deres boslod.²⁴ Det var byfogeden, der stod for inddrivning af betaling for det, kvinderne hermed kom til at skyldes.²⁵ For stort set alle kvinder, der var hensat i Spindehuset, gjaldt det, at der var noteret, at hun „intet eyede“.

Ønske om skilsmisse og ønske om ægteskab

Ægtefolk kunne blive skilt, hvis der forelå bevisligt ægteskabsbrud eller impotens. Desuden kunne man kræve skilsmisse, hvis det kunne bevises, at ægtefællen havde været fraværende i mere end tre år og hvis ingen havde hørt fra vedkommende. Desuden skulle den, der ønskede at blive skilt, kunne bevise med vidner, at de havde ført et „kristeligt og ustraffet levned“.

Berthe Pedersdatter ønskede i februar 1772 skilsmisse fra manden, som var matros.²⁶ Hun fremlagde en attest fra hans overordnede, hvor der stod at matrosen i 1763 havde fået tilladelse til at „fare paa Vestindien“ i 1 ½ år, hvorefter hans skulle indfinde sig igen ved kompagniet. Men han var aldrig dukket op.

Desuden kunne tre vidner fortælle, at det var sandt, at manden for otte år siden var rejst til Vestindien og ikke siden var set, og de understregede, at Berthe ikke havde været ham en dårlig kone, at hun havde opført sig kristeligt og ikke havde været straffet – hvilket også bekræftes i en attest fra præsten. Endelig forklarede Berthe selv under ed, at manden var rejst fra hende i 1763 og ikke siden havde ladet høre fra sig.

Dommen lyder på ophævelse af ægteskabet og Berthe fik tilladelse til at indgå nyt ægteskab.

I domsprotokollerne er der en del sager af denne art. Det viser, hvor afgørende for kvindens levevilkår det var, at være gift. Desuden viser det også, at det blev vægtet højt, at kvinderne førte et kristeligt og ordentligt liv.

Også i sagen om Cecilie Mogens datter, eller Schubart, som hun havde kaldt sig, betød livsførelse og ærbarhed – eller mangel på samme – alt. I 1771 førte hun en sag mod sin tidligere forlovede, løjtnant Simon von Trepka, som hun påstod, havde lovet hende ægteskab. Men manden ønskede ikke at gifte sig med hende,

24 Ordbog over det danske sprog (ODS):Ilgæld: erstatning, bestaaende i en ranet ell. stjaalen tings fulde værdi. Tviggæld: udredelse af dobbelt betaling; (erstatning, som udgør) det dobbelte af stjaalne koster værdi. Boslod: alt hvad en person ejer, undt. jord; formue.

25 Rigsarkivet: Reviderede Regnskaber, Københavnske Regnskaber: Byfogedregnskaber m. ekstrater, antegnelser og bilag (1661–1845). I byfogedregnskaberne findes oversigt over blandt andet de lejemålsbøder, som byfogeden skulle inddrive. Her ses naturligvis hvem kvinden var, og mandens navn nævnes ofte. Mandens bøde ses af og til at være betalt – men tit er han ikke at finde, hvorimod kvindens bøde var svær at inddrive, idet hun sjældent havde midler til det. Desuden findes „Straffe og Straf Bøder samt Forbrudte Hoved- og Boes Lodder“, som det også var byfogedens pligt at indhente. For stort set alle kvinder, der hensattes Spindehuset, gjaldt det at der var noteret, at hun „intet eyede“.

26 Domsprotokol 1772 sag nr 119.

hvorfor sagen kom for retten. Cecilie havde boet med ham i København i nogle år og hun havde også rejst med ham, da han var hvervet til hæren, og udgivet sig for at være hans kone. Desuden var hun blevet „besvangret“ af ham.²⁷

Dommeren lagde vægt på, at hun ikke kunne anses som „et skikkeligt og ærekiært Fruentimmer“, netop fordi hun havde boet med ham, rejst med ham og i det hele taget levet med ham, som om de var gift. Desuden talte det også til hendes bagdel, at hun oveni dette havde udgivet sig for at være datter af en major Schubarth og således havde „nægtet sine egne forældre“.

Cecilia fremviste et skriftligt bevis på løftet om ægteskab, men dommeren mente, at hun selv havde underskrevet det. Desuden mente han, at hun burde have vidst, at en løjtnant slet ikke måtte gifte sig. Og han påpegede, at „da hun altsaa haver været u-forsigtig nok til, saaledes som skeet er, ganske at overgive sig til en Mands Persons discretion, saa bør hun tage skade for hjemgæld nu, da hun af ham er bleven besvangret“.²⁸ Med udtrykket „at tage skade for Hjemgæld“ mente dommeren, at hun selv var ude om det.

Således blev løjtnanten fritaget for tiltalen og han blev heller ikke pålagt noget ansvar for at have gjort Cecilie gravid. Hele ansvaret blev lagt på Cecilia Mogensdatter, som måtte finde andre udveje for at forsørge sig selv og barnet. Det kunne nok blive svært for hende – dels havde hun mistet sin ære ved, som dommerne understregede, at hun ikke var et skikkeligt og ærekært fruentimmer, og dels var det meget svært for en enlig kvinde, at forsøge et barn, som det også ses nedenfor.

Fødsel i dølgsmål

I maj måned 1780 blev den da 20-årige Birthe Larsdatter arresteret, anklaget for at have født et barn i dølgsmål og for derefter at have ombragt barnet. Hun tilstod, at hun om natten var stået op af den seng, hvor hun sov sammen med sin far og bror, og uden at vække dem havde født et barn. Fødslen kom bag på hende, fordi hun ikke var klar over, at hun var gravid, da hun ikke var blevet „stort tykkere om livet“. Birthe mente selv, at barnet var levende født, da hun syntes, hun hørte det skrige; men at hun havde tabt det på gulvet, da hun besvimed. Efter fødslen pakkede hun barnet ind i nogle klude og lagde det under sengen.

Dagen efter hjalp en jordemoder Birthe af med efterbyrden. Jordemoderen sagde i retten, at hun, efter at have undersøgt både Birthe og barnet, var overbevist om, at barnet var født seks uger for tidligt, og at det havde været dødt fjorten dage før fødslen. Tegnene på det kunne ses på barnet samt på moderkagens begyn-

27 Domsprotokol 1771 sag nr 228.

28 ODS: At tage skade for hjemgæld: selvforskyldt tab, skade.

dende forrådnelse. At Birthe troede, at barnet levede, kunne ifølge jordemoderen skyldes Birthes “frygtssomme Indbildning og Sansernes Forvirrelse”.²⁹

Anklageren påstod, at Birthe havde født i dølgsmål og bagefter havde slået barnet ihjel. Grunden til anklagen om fødsel i dølgsmål skyldtes, at hun ikke havde fortalt sin far og mor om det, selv om hun havde haft „utilladelig omgang“ (seksuelt samkvem) med en mand, og at hun ikke havde søgt hjælp under fødslen. Desuden var anklageren også tydeligt forarget over, at Birthe „for at øve Løstagtighed og Laster ey har kundet faae Tiid til at lade sig Confirmere i sin Christendom“.³⁰ Anklageren henviste til Danske Lovs 6. bogs 6. kap. 8. artikel og krævede hende dødsdømt: “at miste sin Hals og hendes Hoved at sættes paa Stage...”

Den beskikkede forsvarer afviste, at Birthe skulle have haft til hensigt at slå barnet ihjel. Han henviste til, at jordemoderen, som var en gammel erfaren kvinde, havde slået fast, at fosteret var dødt ved fødslen, og at der ikke var brugt „ulovlige Midler“ til at fordrive det. Desuden mente han, at Birthe ikke vidste, at hun var gravid, for „ellers havde hun ikke givet sig til at vaske dagen førend hun om Natten aborterede“. Derudover henviste han også til, at da det var første gang, hun var svanger, kendte hun ikke tegnene på graviditet.

Dommeren vurderede, med henvisning til jordemoderen, at Birthe ikke havde forsøgt at slå sit barn ihjel. Til gengæld blev hun dømt for at have født i dølgsmål, idet hun hverken havde kaldt på hjælp under fødslen eller fortalt nogen, at hun var gravid. Straffen skærpedes, fordi hun havde „ladet sig besvangre“ før hun var blevet konfirmeret. Dommeren henviste til en forordning af 2. september 1745, som har med netop sådanne forhold at gøre, og hvor strafferammen var op til et år i tugthus. Lovpligtig konfirmation blev indført i 1736. Konfirmationen bestod i en grundig eksamination i kirken. Undervisningen var især udenadslære efter Luthers lille katekismus. Denne gennemgik blandt andet de ti bud. Alle skulle være konfirmeret inden det 19. år. Hvis man ikke var konfirmeret, kunne man hverken indgå i ægteskab, gå til alters eller være vidne i retssager. I denne sammenhæng er det formentlig dommerens vurdering, at især sjette bud: du må ikke bedrive hor, kunne have været nyttigt for Birthe at have kendt. Der blev ikke på noget tidspunkt spurgt til, hvem faderen til barnet var.

Hun straffes med et års arbejde i Børnehuset – som altså kom oveni det år, hun havde siddet i arresten.³¹ Desuden skulle hun betale for sit ophold i arresten – for kost og logi. I mandtalsliste fra Børnehuset ses det, at hun indkom 2. juli 1781. Desuden står der, at hun var 20 år og indsat for barnefødsel i dølgsmål. Hun kom atter ud den 6. juli, 1782.³²

29 Pådømte sager 21 maj 1781.

30 Pådømte sager 21 maj 1781.

31 Domsprotokol 1781 sag nr 236.

32 Mandtaller 1781.

En mor, der efterlod sin fireårige datter i en forstue

Anne Larsdatter var født i Hårslev på Fyrendals Gods ved Næstved, hvor faderen havde været bonde på godset. Begge Annes forældrene døde, hvorfor hun i 1767 tog til København for at søge tjeneste. Hun kom i tjeneste et sted uden for Nørreport i et halvt år, hvorefter hun kom til „Slagter Kyse i Gothers Gaden hvor hun blev besvangret og derefter fødte et Pige barn...“.³³ Pigen blev født d. 11. juni 1768 på Frederiks Hospital (fødsels og plejestiftelsen) og d. 14. juni blev barnet døbt Karen.³⁴ Anne var da omkring 25 år.

Karen blev først sat ind på „Patten“, som var en ammestue på plejestiftelsen, og Anne søgte straks efter fødslen tjeneste i byen. Senere blev Karen sat i pleje hos Tømmermand ved Holmen, Adser Olsen, og hans hustru i Grønnegade no. 12. Anne Larsdatter betalte for datterens opfostring, så længe hun havde indkomst ved at have tjeneste andre steder. Men da Anne Larsdatter knap fire år senere ikke længere havde tjeneste og dermed ikke kunne betale, aftalte hun med tømmermanden, at han ville „antage barnet som sit eget“, så længe han kunne, uden betaling for det. Anne Larsdatter fik tjeneste hos dem ved at sælge brød i en bod i Adelgade, og fik selv kost og logi for det. Men Adser Olsens hustru blev ved med at sige til hende, at enten skulle hun skille sig af med barnet ved at sætte det „i Kassen ved Amalienborg“ eller betale for dets opfostring hver dag.³⁵

Anne Larsdatter overvejede at sætte Karen i denne kasse, men tænkte at den var beregnet til langt mindre børn, og at det nok var forbudt at sætte en næsten 4-årig derind. Hun gik derfor rundt i byen med barnet, indtil hun bestemte sig for at sætte hende ind i forstuen i en gård i Klosterstræde. Klokkeren var da omkring ni om aftenen og Anne sagde til datteren, at hun skulle blive der, indtil hun selv kom tilbage. Karen blev opdaget af hr. Wibes tjenestepige, som tog hende med ind i huset hos hr. Wibe, som boede i gården. Ifølge senere udtalelse fra hr. Wibe havde pigen en gammel rød strikket kofte og skørt på samt et par hvide uldne strømper og sorte sko på.

Anne Larsdatter var i mellemtiden gået hjem, og Adser Olsens kone fandt ud af at Anne havde efterladt pigen i forstuen og sendte bud efter politiet, hvorefter Anne kom i arresten.

Den beskikkede forsvarer mente, at Anne burde frikendes. Han slog på, at hun i næsten fire år havde betalt for barnets opfostring, og da hun ikke længere havde tjeneste også havde søgt forskellige kasser om understøttelse. Hun havde ifølge

33 Pådømte sager 1–22 juni 1772.

34 Den kongelige fødselsstiftelse lå indtil 1785 i Amaliegade med tilknytning til Frederiks Hospital. I 1785 fik den til huse i en nyopført bygning i Amaliegade 23 og 25. Her kunne kvinder føde anonymt.

35 Struensees etablerede en luge med en kasse indenfor på Fødselsstiftelsen, hvor mødre kunne anbringe deres spædbørn. Den blev etableret for at undgå mødre ombragte deres uægte børn. Der var mange klager fra borgerskabet over anordningen. Man mente at den opfordrede til utugt.

Figur 1. Kvinde sælger pølseskiver fra bod. Omkring 1780. Peter Cramer. Københavns Museum.

ham også vist, at hun ikke var en dårlig mor, idet man „kan spoere den Moderlige Kiærlighed, da hun ey kunde taale at lade det omkomme af Hunger“. Desuden havde hun sat barnet et sted, hvor hun ville blive fundet hurtigt. Og Karen var heller ikke så udsat som et spædbarn, fordi hun både kunne gå og tale.

Anklageren mente heller ikke, at Anne Larsdatter havde gjort det med ondt fortsæt, og at hun desuden var blevet straffet nok med de tre måneder, hun havde siddet i arresten. Dommen blev da også forholdsvis mild, fordi hun ikke havde udsat barnet for fare ved netop at sætte det et sted, hvor hun blev fundet, og fordi barnet ikke var så „ynkeligt udsat“ som et spædbarn. Desuden tjente det også til formildelse, at hun faktisk havde forsørget barnet i 4 år. Hun blev dømt til fire ugers arbejde i Børnehuset og skulle desuden selv betale for kost og logi i arresten.³⁶

Annes forbrydelse blev i første omgang vurderet til at være på samme niveau, som mødre der ville af med deres uægte børn – enten ved decideret mord eller ved at sætte barnet et sted, hvor det ville dø. Det var derfor, hun var sat i arresten. Men som sagen blev belyst, kom det frem, at Anne havde forsøgt at forsørge barnet og være en god mor, hvorfor hun kunne nøjes med en mild dom. På intet tidspunkt i sagens forløb blev der spurgt ind til, hvem faderen til barnet var.

36 Domsprotokol 1772 sag nr. 325.

Anne lever således op til rollen som den altopofrende mor, som påtager sig skylden og pligten i forbindelse med barnet.

Enke, tiggerske – en melankolsk morderske

Marthe Nielsdatter var 39 år, da hun blev anklaget for mordforsøg. Hun var enke efter en matros, med hvem hun havde fået fem børn, hvoraf kun en datter på 9 år levede. Datteren var til opfostring hos nogle folk på Christianshavn.³⁷ Marthe var født i København og hendes far var også matros. Siden ægtemandens sygdom og død nogle år forinden, havde hun tigget for at få til livets ophold. Da det var ulovligt, var hun to gange blevet indsat i Kvæsthuset med tvangsarbejde. Første gang tre år tidligere var hun indsat i 17 uger, hvorefter hun fik tilladelse til at gå ud. Fjorten dage efter blev hun igen opbragt for tiggeri og havde været i Kvæsthuset lige siden. I august måned, 1780, forsøgte hun at kvæle en lille dreng på tre år og blev sat i arresten.

Ved retssagen i juni måned året efter, i 1781, forklarede hun, hvordan og hvorfor hun havde forsøgt at dræbe barnet. Hun havde flere gange ansøgt om at komme ud af Kvæsthuset, men uden held. Hun var ”ked af Livet” og havde derfor besluttet sig for at slå et barn ihjel, for derefter selv at komme af med livet. På dagen for drabsforsøget stod hun op klokken halv seks, samtidig med de andre, der var indsat for betleri. Hun gik straks ned i arbejdssalen og i gang med arbejdet, som bestod i „plydse Verk“. Klokken ni gik hun hen til forvalteren for at hente øl til sig selv og de andre indsatte. Da hun vendte tilbage til arbejdet, faldt det hende ind, at hun ville „gøre en Ulykke, hvilket hun forhen havde gaaet og pønset paa en Maanedes Tiid“. Hun fik fat i drengen, og med to strenge tovværksgarn forsøgte hun at kvæle ham. Foretagendet lykkedes ikke, fordi drengens mor opdagede, hvad Marthe var i færd med. Marthe gik straks til inspektøren og anmeldte selv, hvad hun havde gjort.

Det var klart for alle, at Marthe var en af de såkaldte melankolske mordere. Hun ønskede at blive henrettet efter at have fået tilgivelse – for således at komme i himlen. Hvad Marthe imidlertid ikke var klar over var, at der var udstedt en ny forordning, hvorefter melankolske mordere ikke længere kunne blive henrettet.³⁸

Anklageren påstod derfor, at hun burde dømmes efter denne nye forordning til „at kagstryges og brændemærkes, arbeide i Tugthus sin Livstid, og derefter pidskes en gang om Aaret“. Forsvareren slog på, at Marthe havde været „forvildet“ på grund af de „beklagelige Omstændigheder“ hun havde været i, at hun har

37 Pådømte sager 25 juni – 16 juli 1781.

38 18 December 1767. *Fr. Ang. Delinquenters Afstraffelse, som uden foregaaende Aarsag, alene for at gjøre en Ulykke og derved at miste Livet, ombringe andre.*

forsøgt at få en ende på livet. Desuden skete der jo ikke nogen skade på barnet. Så han mente, at Marthe blot burde sættes til arbejde i tugthuset.

Stakkels Marthe opnåede ikke at slippe af med livet på det tidspunkt. Hendes straf blev i stedet: „Arrestantinden Marthe Kirstine Niels daatter bør hensettes til arbejds og sikker forvaring i Tugt huuset paa Livs tiid.“³⁹

Hun døde dog to år efter som livsfange i tugthuset.⁴⁰

En ung og smuk tyv

Maren Nielsdatter Buus sad i arresten for tyveri. Hun tilstod under forhøret, som blev afholdt februar 1772, at have stjålet en tekedel fra Høyer Olsen og solgt den til kobbersmedeenken, Madam Schiellerup, for den pris, der var for gammelt kobber.⁴¹ Om sig selv forklarede hun, at hun var 22 år gammel og født i København. Hun havde indtil for nyligt boet hos sin søster, som var gift med en pensioneret lakaj. Men fjorten dage før hun blev arresteret, kom hun til en kone i Abel Catrienes Boder, hvor hun hjalp datteren, Stine, med at sy. For dette fik hun „Underholdning og Natteleye“.

Men dette til trods satte hun sig for at stjæle noget – på grund af „Nød og Trang“. Hun gik ind hos Høyer Olsen i Elefantgaden i Nyboder, da døren var åben. Hun gik videre til køkkenet, hvor hun på skorstenen så kobberkedlen, som hun tog og skjulte under sit forklæde. Derefter gik hun med den til kobbersmedeenken ved Gammel Strand, som hun kendte til, fordi hun før havde solgt gammelt kobber der for søsteren.

Ugen efter tyveriet havde hun mødt Høyer Olsen på gaden. Da hun tilstod at have stjålet kedlen, lod han hende arrestere. Anklageren mente, at hun skulle dømmes til at „miste sin Hud i Fængslet og have sin Hovedlod forbrudt“.

Men forsvareren påstod, at det var en for hård straf. Dels var hun ikke blevet straffet før, dels havde hun stjålet af nød og trang. Og ikke mindst var hun „et ungt Fruentimmer“ og havde derfor svært ved at „indsee Tings Sammenhæng og vore Giærningers Følger“. Han mente derfor, at hun var en passende „Gienstand for Medlidenhed ... Hun er tillige Smuck; Saa at hun, Som Sye=Pige, for sig selv Siddende, Lettelig skulde kunde troes ifølge den fordærvede Leve=maade at have været i Stand til at ernære sig“. I denne kommentar ligger der formentlig en antydning af, at nogen ville mene, at hun kunne leve som prostitueret, fordi hun var så smuk – betegnelsen sypige blev ofte brugt som synonym for prostitueret. Forsvareren fremhævede, at det, at hun netop ikke havde prostitueret sig, men i stedet havde stjålet lidt til livets opretholdelse, understregede hendes dydighed.

39 Domsprotokol 1781 sag nr 264

40 Mandtaller 1781 Livsfanger

41 Domprotokol 1772 sag nr 175

Det – samt hendes kvindelige uvidenhed – mente han kunne ses som formildende omstændighed, og at hun kunne nøjes med at betale en bøde.

Men det mente dommeren ikke. Hun blev d. 26. marts dømt til at have sit hovedlod forbrudt, skulle betale trigæld af det stjålne, betale for kost og logi i arresten samt „miste sin Hud i Fængsel“.⁴² Desuden havde hun ved dommens afsigelse allerede siddet to en halv måned i arresten.

To piger begik stort tyveri

Den 15. december, 1787, indkaldtes arrestantinderne Else Kirstine og Juliane Noach med deres beskikkede forsvarer til møde i retten.⁴³ De var anklagede for sammen at have begået tyveri flere steder, bl.a. på Christiansborg Slot. Der var usikkerhed om, hvor gamle de var, og ingen af dem vidste, hvilken kirke de var døbt i. Else Kirstine påstod, at hun var 16 år og erkendte, at hun før havde været indsat i børnehuset i seks måneder for at have stjålet et par støvler. Juliane Marie erkendte, at hun i 1784, var blevet dømt for at stjæle kartofler i en have udenfor Nørreport. De tilstod begge det store tyveri på Christiansborg Slot.

Anklagerens påstand var, at de begge skulle dømmes for første gang begået stort tyveri med at „stryges til Kagen“ og arbejde i børnehuset på livstid. Desuden mente han, at de tilsammen skulle betale i alt 107 rdl i igæld og tvigæld, have deres hovedlod forbrudt samt betale for kost og logi i arresten, deres afstraffelse samt sagens omkostninger.

Den beskikkede forsvarer henviste i forsvaret til Else Kirstines unge alder. Han mente, at hun kun var 15 år, da tyverierne foregik. Desuden var hun ikke blevet ordentlig opdraget og var derfor uvidende om, at det var ulovligt, hvad hun havde gjort. „... hun har som de fleste Børn af hendes Stand, været meest overladt til sig selv, uden Vejledning og uden Opsigt, og hvor let kan da ikke i saa ung en Alder forførelser og den Begjerlighed, der er nedlagt i den Menneskelige Natur, faae Indpas og udarte til Laster.“⁴⁴

Desuden slog han på den omstændighed, at hun havde vist initiativ og forsøgt at tjene penge ved at plukke og sælge marksyre, for at tjene til livets ophold. Han mente, at hun burde nøjes med en mindre straf, men dog således at hun kunne mærke alvoren. Og den mindre straf skulle også kunne tjene til hendes forbedring, så hun i fremtiden kunne „komme til at opfylde Naturlige og Borgerlige Pligter, og blive nyttig for sig selv, Staten og sine Med Mennesker; hermed formeener jeg endog, at Staten, hvortil der ved Forbryderes Afstraffelse fornemmelig maa

42 Domsprotokol 1772 sag nr 175.

43 Pådømte sager 2 - 14 juni 1788.

44 Pådømte sager 2 - 14 juni 1788.

Figur 2. Kvinder kunne også blive offentligt afstraffede. Her ses kvinde ved kagen. Ukendt kunstner. Ca.1780. Københavns Museum.

haves Hensigt, er bedre tjent, end ved for en lang Leve Tid at leve et ulykkeligt og æresløst Levned“.⁴⁵

Vedrørende forsvaret for Anne Marie Noach påstod han, at det samme kunne gøre sig gældende som for Else Kirstine. Der fandtes intet bevis for hendes alder og desuden havde hun i hans øjne ikke deltaget i selve tyveriet på Christiansborg – men kun været medvider. Desuden fremkom det i forhøret af hende, at hun havde været i en „sygelig og elendig Tilstand, der kan have sat hende ud af Stand til ved Arbeyde at erhverve sit Livs Ophold, som hun i Fortvivlelse ulykkeligvis har troet at kunne erholde med Else Kirstines Tilbud om Deeltagelse ...“. Forsvaret sluttede med, at de burde nøjes med et kortere ophold i Tugthuset. Den mindre straf ville ifølge ham betyde, at de to piger kunne bedre sig og bliver nyttige for staten – i stedet for hele deres liv at leve ulykkeligt og æreløst i Børnehuset.

Else Kirstine og Juliane Marie dømtes d. 9. juni 1788 for „stort Tyveri“. Det blev vurderet til stort tyveri, idet vurderingen af de stjålne varer langt oversteg 10 rdl. „Arrestantinderne Else Kierstine og Juliane Marie Noach bør stryges til Kagen, have Tyvemærke paa deres Pande og indsættes til Arbeide i Børnehuset deres Livs tiid, betale igield af det stiaalne og ei tilbagekomne med 10 Rd og

45 Pådømte sager 2 - 14 juni 1788.

Tvigiæld af alt det Stiaalne med 97 Rd., samt hver for sig betale de paa deres Arrest og Underholdning medgaaende Omkostninger skadesløs, og samme deres Hovedlodder forbrudt“.⁴⁶

De, der var anklagede som hælere og købere af tyvekosterne, slap med bøder.

Else Kirstine og Juliane Marie blev indsat i Børnehuset d. 20. september 1788.⁴⁷ I protokollen står der, at de begge blev benådet af kongen seks dage efter, hvorfor de formentlig undgik tyvemærket i panden. Ved Else Kirstine står der, at hun blev konfirmeret i Børnehusets Kirke den 11. oktober 1789 og var 16 år ved ankomsten. Om Juliane Marie står der, at hun var 30 år gammel. De blev begge løsladt efter kongelig benådning den 10. november 1789.

Men i 1792 indkom de begge i Børnehuset igen. Begge for tredje gang begået tyveri. De blev igen dømt til arbejde i Tugthuset i livstid. Juliane Marie forsøgte at flygte, men blev igen indsat i 24. april 1796.⁴⁸

I protokollerne fra Tugthuset/Børnehuset kan man for øvrigt se, at det var sandt, at de havde været indsat før. Juliane Marie var noteret for som 25-årig i 1784 at have stjålet kartofler i en have uden for Nørreport. Det fik hun tre måneder for.⁴⁹ Hun var atter blevet indsat som 26-årig året efter for „sin i løsagtighed fremturende levned“. Dette levned havde betydet, at hun var blevet gravid, idet det er noteret, at hun måneden efter fødte et drengebarn, som blev døbt Herman Noach, men som døde fire dage gammel. Og det ses, at Else Kirstine, da hun var 14 år i 1786, sammen med en anden pige havde stjålet to par brugte støvler. Hun blev dengang dømt til arbejde og undervisning i seks måneder.⁵⁰

Der var altså faktisk blev gjort et forsøg på at opdrage pigerne til et lovligt liv, men det ses også, at det ikke lykkedes. Miseren skyldtes ifølge forsvareren deres dårlige opdragelse. I Børnehuset havde man forsøgt at opdrage dem til at blive „nyttige for sig selv og Staten“, men det nyttede ikke noget. Det kan skyldes, at det var svært for dem at få almindelig tjeneste efter opholdet i Børnehuset samt at det må have gjort det umuligt for dem at blive gift – og måske at genopdragelsen ikke bar frugt, og at de heller ikke selv ønskede en fremtid som tjenestepige eller hustru på det tidspunkt.

46 Domsprotokol 1788 Sag nr 327.

47 Mandtaller 1788.

48 Mandtaller 1792 og 1796.

49 Mandtaller 1784.

50 Mandtaller 1786.

To kvinders løsagtige levned, drukkenskab og tyveri

Den 15. oktober, 1771, henvendte rebslagersvenden, Peder Andersen Møller, sig til to kvarterbetjente i Nørre Kvarter, fordi han ville anmelde to fruentimmere, der havde stjålet hans lommeur, mens han sov.

Under de efterfølgende forhør og vidneafhøringer, kom en lidt anden historie frem.⁵¹ Det ene fruentimmer hed Dorthe Kirstine Hennemans. Hun var ugift, 28 år gammel, og havde de sidste par år været uden tjeneste og „lagt paa egen Haand“. Hun havde indenfor de sidste syv år været indsat i Børnehuset i alt i tre år for løsagtighed. Hun forklarede, at hun otte dage før hun blev arresteret, var kommet op til Anne Marie Haugaards, som boede i Skomager Ohms hus på hjørnet af Larslejstræde. Anne Marie var 34 år og var på 10. år gift med en soldat og havde ingen børn. Ifølge Dorthe Kirstine holdt hun „løse Fruentimmere“. Anne Marie havde tilbudt hende, at hun kunne være hos hende om dagen. Nogle dage efter fik Dorthe Kirstine lov at leje et værelse i samme hus, hvor også rebslagersvenden boede. Næste morgen var hun kommet ind på Anne Maries værelser, hvor rebslagersvenden var. De beskænkede ham med brændevin, og de to kvinder aftalte at tage hans ur, når han lå med Dorthe Kirstine i Anne Maries kammer og var faldet i søvn. Som sagt så gjort. Da hun kom ud af kammeret med lommeuret, fik de en soldaterkone til at gå på Assistenshuset for at pantsætte uret. Da hun kom tilbage havde de delt pengene.

Den 25. maj, 1772, procederede anklageren. Han ville have både Anne Marie Hougards og Dorthe Kirstine Hennemans sat i Børnehuset. Anne Marie skulle dømmes, fordi tyveriet var sket i hendes værelser, og begge fordi de havde deltaget både i løsagtighed og tyveri, og derfor burde indsættes nogle år. Men da Dorthe Kirstine før havde været indsat i Spindehuset for løsagtighed og lediggang, mente han, at hun burde indsættes på livstid „paa det Retten eller dens Betiente ikke oftere med hende uforvunden skal incommoderes, da alt haab som ovenmeldt om hendes Forbedring er forsvunden“.⁵²

I modsætning hertil greb forsvareren det helt anderledes an. Han anlagde en romantisk (og humoristisk?) tone i beskrivelse af forløbet: Efter at rebslageren og de to fruentimmere havde gjort sig lystige med et par pægle brændevin, var han og Anne Kirstine gået til sengs sammen. Han mente, at Anne Kirstine Henneman – som det „skrøbelige Fruentimmer“ hun var, „ikke har kundet imodstaa, men derimod, indtaget af hans Kaerlige Forsikringer og forgyldte Løfter, villigen havde overgivet sig“. Enigheden mellem de to parter, om at gå sammen i seng, måtte bero på et løfte om, at hun skulle modtage et „Uhr, til Beviis om hans Hengivenhed og Velbehag“. Idet rebslageren så senere anklagede hende for at stjæle

51 Pådømte sager 1. – 22. juni 1772.

52 Pådømte sager 1. – 22. juni 1772.

uret, lastede forsvareren ham til gengæld for, at han „vil søge at beskiemme sin Amasia⁵³ efter at han først har bragt hende til at viise den yderste villighed imod ham“. Så anklageren mente, at rebslagersvenden „førend han søgte den søde Roe og hviile i min Principalindes Arme, kan have Offeret Uhret“. Dernæst påstår han, at der kunne være sket det, at rebslagersvenden var faldet i søvn og uret måske var faldet ud af hans lomme på grund af „at han har vendet sig, eller haft anden urolig Leye“. Derefter havde Anne Kirstine taget uret i den tro, at han ville give hende det. Forsvareren sluttede med at sige, at hvis anklagerens påstand blev fulgt, og at hun dømtes arrest på livstid, vil hun „betages Leylighed at tiene andre og sig selv“.

Dommen blev afsagt den 22. juni, 1772.⁵⁴ Det ser ud til, at forsvarerens påstand og romantiske beskrivelse prellede af på dommeren. Tværtimod fulgtes stort set anklageres påstand, men dommeren gav dog en lidt mildere straf. Anne Marie blev dømt til et års arbejde i spindehuset for tyveri, rufferi og bedrageri. Dorthe Kirstine bliver dømt til fire år i spindehuset. Grunden til at hun fik større straf, var, at hun havde været indsat en del gange før for løssagtighed og lediggang og, som også anklageren nævnte: „at hun er et Menniske næsten uden haab til bedring“. Derudover skulle begge „miste deres Hud i Fængsel og betale Igiæld og Tviggiæld samt hver for sig have deres Hoved Lod forbrudt og betale deres Underholdnings og Varetægts bekostning skadesløs“.

De blev begge sat i Børnehuset umiddelbart efter.⁵⁵ I protokollen ses det, at Anne Marie døde en måned før, hun skulle have været løsladt. Dorthe Kirstine kom ud efter fire år, men blev siden indsat flere gange for tyveri og drukkenskab og i 1777 sammen med to andre kvinder for „Natte løben“. Sidste gang – i 1785 – blev hun indsat som livstidsfange. Hun døde året efter som 49-årig i spindehuset. Efter et liv uden bedring, som anklageren spåede allerede 15 år før.⁵⁶

Det er interessant at se, hvordan forsvareren slog på Dorthe Kirstines kvindelige naivitet og dumhed – at hun jo bare havde været naiv nok til at lade sig betage af rebslagersvenden, samt at hun ved en hård dom ville blive frataget muligheden for at tjene sig selv og andre. Man kan sige, at forsvareren brugte tidens opfattelse, at kvinder var svage – både moralsk og fornuftsmæssigt – i sit forsvar som en formildende omstændighed. Men det ses også, at både anklager og dommer holdt fast i, at opdragelse af Dorthe Kirstine var formålsløs.

53 Meyers fremmedordbog: Kæreste, Frille. <http://meyersfremmedordbog.dk/ordbog?query=amasia>.

54 Domsprotokol 1772 sag nr 324.

55 Mandtaller 1772.

56 Mandtaller 1773,1777, 1778, 1779, 1780, 1782, 1785.

Madam Strøgaard – en selvstændig og ærekær kvinde

Madam Strøgaard er en kvinde, der er lidt særlig, idet det lader til, at hun har formået at føre et nogenlunde selvstændigt liv og være overhoved i eget hushold. Hun har været part i mindst fem sager i Hof og Stadsretten – både som anklaget og som anklagende part. I ingen af sagerne blev hun dømt til straf – og klarede altså helt frisag i forhold til Spindehuset. Flere af sagerne omhandler ærekrænkelser.

Den 14. maj, 1771, flyttede Friderica Reichwein (Strøgaards pigenavn) ind hos Pernille Ørner på hjørnet af Ulkegade og Dybensgade. Hun skrev egenhændigt under på en slags huslejekontrakt. I denne ses det, at hun fik stillet en møbleret stue, sovekammer og køkken til sin rådighed.

Hun blev gift samme år med en student Strøgaard. Reichwein skiftede i den forbindelse navn til Strøgaard og – meget vigtigt – hendes titel blev nu madam, hvilket viste, at hun var en gift frue, med de fordele det indebar – blandt andet, at hun havde mulighed for at have eget hushold.

Nogenlunde samtidig med ægteskabets indgåelse, ville Madam Strøgaard flytte fra logiet i Ulkegade. Under denne flytning udviklede der sig en konflikt mellem de to kvinder. Strøgaard prøvede, med hjælp fra to matroser, at flytte et chatol med sig, som Ørner mente var hendes. Desuden var der uenighed om ejerskabet til en pels, en frakke og et skørt og om manglende betaling af husleje. Uenigheden førte til at skænderi med udveksling af grove beskyldninger.

Madam Strøgaard anlagde herefter sag mod Jomfru Ørner. Hun ville have sit tøj og møbler tilbage samt en „reparation“ – en undskyldning – for de grimme ord, nemlig: „... adskillige ærenærgaaende Skiildsord og mange ærekrænkende Expressioner, saasom skieldet hende for Hore, og Tyv, Canaille og Bedragerske etc.“. Ørner på sin side påstod, at Strøgaard ikke skulle have nogen undskyldning, fordi hun selv havde „brugt Mund og Skiildsord ... for at besmykke sit uanstændige Forhold, og for at beskjemme Indstevnte, da hun formodentlig har meent dermed at soutinere⁵⁷ sin Egen honeur“. ⁵⁸

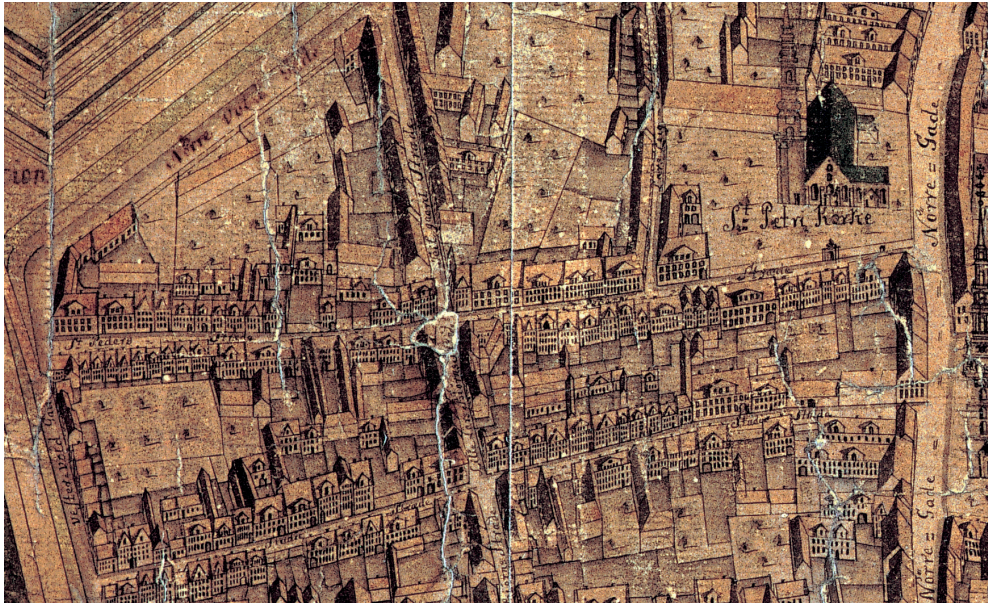
Dommen lød, at da Madam Strøgaard stadig skyldte Jomfru Ørner husleje, og at der ingen beviser var for betaling af chatol eller klæder, kunne Ørner beholde det. Det blev vurderet, at de var lige gode om skænderiet og de ærekrænkende beskyldninger, som burde mortificeres – og „ikke bør komme nogen af dem til æres forkleinelse i nogen maade“. ⁵⁹

Samtidig lå madammen i skilsmissemforhandlinger med manden. Hun anklagede ham for at være drikfældig og for at formøble hendes formue væk. Som det ses ovenfor, kunne et ægteskab blive ophævet, hvis det kunne bevises, at manden

57 ODS: understøtte, hævde.

58 Pådømte sager 1772, 2 marts - 26 marts 1772.

59 Domprotokol 1772 sag nr. 536.

Figur 3. Geddes eleverede kort. 1761. Udsnit af området omkring Sankt Pederstræde.

havde været fraværende i mere end tre år. Det havde hr. Strøgaard ikke – i og med at de kun havde været gift i knap et år. Men de blev enige om at leve separeret.⁶⁰ Ifølge vidner i senere sager, døde manden tilsyneladende i rendestenen få år efter.

Otte år senere anklagede madammen sin tjenestepige. I første omgang var det tjenestepigen, der klagede til politiretten. Hun påstod at være vist bort fra sin plads i utide og var blevet slået med „dødelige slag“, og at madam Strøgaard havde brækket hendes kiste op, samt at pigen havde et halvt års løn til gode hos madammen.⁶¹ Strøgaard førte kontrasag mod pigen – hun anklagede hende for dårlig opførsel og tyveri. Ingen af parterne vandt sagen – men den viser, at madam Strøgaard på det tidspunkt havde flere tjenestefolk boende hos sig og desuden flere logerende. Hun klarede sig altså relativt godt.

Det er også det indtryk, man får i den næste sag. Her havde hun haft logi hos en hyrekusk og brændevinsbrænder, Wibert Hansen, som hun ville fraflytte i 1782. Madam Strøgaard anklagede ham for at have tilbageholdt en del af hendes indbo og husgeråd, da hun var ved at flytte hen til et andet logi i Studiestræde 86, hvor hun også havde både tjenestepige og logerende. Han påstod, at hun skyldte ham husleje, og at han derfor beholdt det – altså lidt samme situation som i tilfældet med Jomfru Ørner. Situationen udviklede sig også her med beskyldninger og ærekrænkelser. Hyrekusken førte nemlig kontrasag, hvor han anklagede hende for utugtigt levned. Han mente også, at hun var i færd med at oplære en tjenestepige i prostitution. Hun var „den bekiendte saa kaldede Madame Friderica

60 Pådømte sager 6 juni – 20 juni 1785.

61 Pådømte sager Justitsdokumenter Tårnby Birk 1780–1781.

Strøgaard“, som for nogen år siden havde ladet sig vie til Strøgaard, som i kort tid havde været hendes mand. Da hun så syntes at „Ægteskabet var hende en Tvungen Stand“ fik hun lyst til at løsrive sig for at „komme i sin forrige Frihed“. Det var lykkedes hende, ved at få ham til at blive rytter og sendt ud i landet og hvor han var nu – eller om han var død eller levende – vidste ingen, hvilket madammen heller ikke bekymrede sig om. Siden havde hun ernæret sig af sit eget og dels haft sit „Ophold af gode Venner og Bekientere, en maade som meget vel passede sig hendes Person og Tænkemaade, baade førend hun blev gift; og siden efter, da hun igien Separerede sig fra sin Mand“. ⁶²

Denne udtalelse fra hyrekudsk tog Madam Strøgaards anklager selvfølgelig op. Han anklagede hyrekusken for at forsøge at plette madammens liv og rygte med de tvetydige formuleringer. Herefter svarede Hansens forsvarer igen med en mildere omformulering af Hyrekudsk Hansens påstand: Det, at Hansen havde sagt, at han fandt ud af, hvad hendes næringsvej var, henviste blot til, at enhver husejer skulle vide, hvad hans lejere beskæftigede sig med. Da han fandt ud af, at hendes næringsvej bestod af „Information i at strikke og sye“, og at der kom mange til hende meget sent om aftenen, ville han sige hende op af hensyn til de folk, der skulle tidligt op om morgenen og være „på færde med Hæste og Vogne“. ⁶³

Dommen lød, at hyrekusk Hansen skulle tilbagelevere det indbo, som nævnes på den udfærdigede liste og betale en bøde for sin „tvetydige Skrivemaade“. Madam Strøgaard skulle så betale for skorstensfejer- og renovationspenge samt for ekstra skat og for to ture til Amager og en tur til Rådstuen. ⁶⁴ Deres beskyldninger mod hinanden blev „at mortificere“.

I de forrige sager blev det ofte mere end antydnet, at Madam Strøgaard levede mere eller mindre af prostitution. Hun afviste selv blankt og førte sager for at forsvare sin ære. Men i 1783-1785 kom en sag, hvor hendes liv og levned, fra omkring 1777, blev belyst fra en noget anden vinkel.

Også her var madam Strøgaard den anklagende part. Hun anklagede en forhenværende Regimentskvartermester Reimer for at krænke hende ved bl.a. at kalde hende „min tidligere maitresse“. Desuden havde Reimer skrevet et brev, hvori han beskrev sit liv sammen med hende og beskyldte hende for alt lige fra bedrageri til prostitution. Han sammenfattede således: „Guds Straff maae dog Engang opvaagne over Dette Onskabsfulde ugudelige Fruentimmer, der er berygtet for Hoer, Tyverie, Optræckerie, Løgn og Forargelse...“. Alle som „kommer i bekendtskab med hende“ bliver snydt og bedragede. Listen over hendes meritter fortsatte med, at hun havde beholdt logerendes ejendele (som hun selv i to omgange havde

62 Pådømte sager 2 marts – 26 marts 1781.

63 Pådømte sager 2 marts – 26 marts 1781.

64 Domprotokol 1781 sag nr 235.

anklaget andre for at gøre), at hun havde lovet mange mænd sin kærlighed og fået både guldur, penge og kost og logi betalt af dem.⁶⁵

Regimentskvartermesterens forsvarer sluttede med at slå fast at: „da det er beviist, at hun har begaaet de allerskammeligst Laster, at hun har bedraget adskillige Persohner, at hun har været et berøgtet Fruentimmer, at hun har lagt i Hoer med adskillige Persohner, og følgelig en skadelig Persohn i Staten“, og at hun „bør publique Actioneres og dømmes at arbeide i Børne Huuset hendes øvrige Livstiid“.

Madam Strøgaards forsvarer afviste blankt dette med, at der bare var tale om sladder og 'bysnak', og at påstandene om hendes levned var opdigtede. Han krævede udtalelserne mortificerede.

Men da sagen kom til doms, mente dommeren, at det var bevist, at Reimer havde brugt ærekrænkende beskyldninger mod madam Strøgaard, men da det også var blevet bevist gennem vidneafhøringerne, at hun faktisk førte et løsagtigt levned, lød dommen at: „Indstævnte forrige Regiments quarter mester Reimer bør for Citantinden Friderica Elisabeth Strøgaards Tiltale i denne Sag frie at være.“⁶⁶

Efter endnu en sag – denne gang om manglende betaling for nogle varer – tog hun til Norge, hvor hun blev gift med en byfoged.

Hvordan kan det nu være, at madam Strøgaard tilsyneladende havde klaret at få sig et materielt godt liv og undgik at blive sat i spindehuset? Hun var, som det fremgår af vidneudsagnene, formentlig prostitueret af en – på den tid – mere acceptabel karakter. Hun var i hvert fald selvstændig og havde tilsyneladende ikke underlagt sig nogen anden, hverken ægtemand eller andre, og havde også kunnet leve et materielt rimeligt godt liv. Det kan virke paradoksalt set med nutidens øjne, at hun forsvarede sin ære med alle midler. Men begrebet ære havde en hel anden og større betydning end i dag.⁶⁷ Desuden var det også vigtigt for hendes virksomhed, at hendes rygte var godt. Og hun blev heller ikke dømt for prostitution, som flere af hendes medsøstre blev.

Hun har også været så heldig (eller klog), at hun ikke fik nogen børn. Hvis hun havde fået det, var hele apparatet omkring uægte børn trådt i kraft, og hun havde ikke haft mulighed for at leve det liv, hun gjorde. Altså kunne hendes biologi have sat en stopper for hendes livsførelse – den samme biologi, som gjorde den mulig. Det var måske også de ringe vilkår for kvinder i erhverv, der havde indflydelse på, at det var prostitution, der blev hendes valg – da det var herigennem hun fik bedst indtjening. Derudover måtte hun, for at kunne leve et selvstændigt

65 Pådømte sager 6 juni – 20 juni 1785.

66 Domprotokol 1785 sag nr. 358.

67 Schjerning (2013). Schjernings Følelsernes fællesskaber har samme empiriske base som nærværende artikel. Med udgangspunkt i bl.a. Hof- og stadsretten studerede hun moral og følelser som konstituerende for sociale fællesskaber i København 1771–1800. Vi har begge fundet sager og har korresponderet med 'nyt om madam Strøgaard'.

liv med eget hushold nødvendigvis være gift eller enke, hvilket hun jo også blev. Så her er formentlig tale om en kvinde med en bevidst strategi for livet.

Afrunding

Oplysningstiden betegnes, som nævnt i indledningen, ofte som „den moderne tids vugge“ – oprindelsen til ligestilling og menneskerettigheder baseret på fornuft. Som vi har set, ser det dog ikke ud til, at kvinder på samme måde som mænd blev tillagt og underlagt samme fornuftige rationelle tankegang.

Nærværende sager er netop fra den tid, hvor Laqueurs modeller så at sige overlapper hinanden. Det kom ikke til at få betydning for kvinderne, om de blev bedømt med udgangspunkt i et – eller to-køns-modellen. Det skyldes, at to-køns-modellen ikke umiddelbart fik frigørende konsekvenser, da den i første omgang understregede, at forskellen betød, at kvinder var bedre egnede til at passe hjemmet med børn og mand, og at de var uegnede til at deltage i den offentlige sfære. Om prokuratorerne hældede til den ene eller anden opfattelse fik ingen umiddelbar betydning. Til gengæld peger prokuratoreres udsagn om, at give de anklagede mulighed for at blive gode personer i staten – at tjene staten, på en hvis indsigt i oplysningstidens italesættelse af begreber som stat og statsborger. Men kvinders rolle i denne sammenhæng er tydeligvis ikke som fuldgældige statsborgere med rettigheder. De skulle fortsat tjene andre, som så kunne udfylde deres rolle som gode borgere i staten.

Sagerne i denne artikel peger entydigt på, at den tese, som fremsættes i indledningen, om at de anklagede kvinder ikke blot på var på kant med loven, men også på kanten af – eller udenfor – et hushold med en mand som husbond, synes bekræftet. Og det er også blevet bekræftet at denne position gjorde det svært at manøvrere i et samfund, hvor tilhør til et hushold var en forudsætning. Og prokuratorernes og dommernes og for så vidt også vidners og kvinders egne henvisninger til kvindelige dyder, som ikke inkluderende fornuft, synes også at bekræfte, at oplysningstidens diskussioner om fornuft, videnskab og lighed ikke havde nogen positivt frigørende betydning for kvinders vilkår. Det er også blevet tydeligt, at det er kvinders biologi, der giver dem dårlige vilkår. Det er dem, der kunne blive gravide med alle de følgevirkninger, det fik for deres levevilkår. Men vigtigst er det, at det var tolkningen af kvinders biologi, der legitimerede fraværet af handlemuligheder og indflydelse på kvinders egen situation. Det er dog også i artiklen blevet vist, at kvinderne virkelig prøvede rammerne af. De gik netop over kanten for givne rammer og søgte med deres handlinger at komme ud over de snævre vilkår, der var dem givet.

Der skulle komme til at gå nogle århundreder før det blev erkendt, at to-køns-modellen ikke betyder, at kvinders særlige biologi gør dem mindre egnede til at

deltage i den offentlige sfære, og desuden at mænds biologi ikke gør dem uegnede til at virke i den private sfære.

Litteratur

- Foucault, Michel. 1975. *Overvågning og straf. Fængslets fødsel*. 1. udgave på fransk: Paris 1975. Dansk udgave oversat af Mogens Chrom Jacobsen. Det lille forlag, 2002.
- Foucault, Michel. 1976. *Viljen til viden. Seksualitetens historie 1*. 1. udgave på fransk: Paris 1976. Dansk udgave oversat og med indledning af Søren Gosvig Olesen, 1994.
- Holberg, Ludvig, 1722. *Zille Hans Dotters GYNAICOLOGIA eller Forsvars Skrift for Qvinde-Kiønnet* <http://runeberg.org/zillehan/zillehan.html> (Sidst set 14.05.17)
- Holberg, Ludvig, 1741: *Niels Klims underjordiske rejse*. København og Leipzig. Forlag Jacob Preuss. http://holbergsskrifter.dk/holberg-public/view?docId=niels_klim%2Fniels_klim_overs.page&toc.depth=1&brand=&chunk.id=start (sidst set: 15.05.17)
- Heede, Dag. 1992. *Det tomme menneske. Introduktion til Michel Foucault*. Museum Tusulanums forlag.
- Jacobsen, Grethe. 1995. *Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400-1600. Lovfaste Mænd og ærlige Kvinder*. Museum Tusulanums forlag.
- Jacobsen, Anette Faye. 2008. *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*. Museum Tusulanums forlag.
- Laqueur, Thomas. 1990. *Making Sex. Body and Gender From The Greeks To Freud*. Harvard College, USA.
- Krogh, Tyge. *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. Samlerens forlag. 2000. kap. 8 og 9
- Schjerning, Camilla. 2013. *Følelsernes fællesskaber. Moralske følelser og sociale relationer i København 1771-1800*. Phd-afhandling.
- Rousseau, Jean-Jacques. 1762. *Emile eller Om opdragelsen*. Forkortet udgave, 1997. Udvalgt af Anne Fastrup. Oversat af Kristen D. Spanggaard. Borgens Forlag.
- Wiene, Inger. 1991. *En historie om kvindele håndværkere i 200 år*. Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie.
- Wiene, Inger. 2017. *Arkivalier og jordfund – komplementære kilder til Københavns historie*. I tidsskriftet Gefjon. Udkommer ultimo 2017.
- Wollstonecraft, Mary, 1792. *Et forsvar for kvinders rettigheder*. Oversat af Claus Bratt Østergaard fra *A vindication of the Right of Woman*. 2012, Informations Forlag.

Utrykte kilder*På nettet*

Mandtaller fra fængsler, tugt- og forbedringshuse: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/other/other-collection/57> (Sidst set 14.05.2017).

Rigsarkivet

Landsover- samt Hof- og Stadsretten, Justitskontoret (1771-1919). Pådømte sager (1771 – 1919).

Landsover-, samt Hof- og Stadsretten, Justitskontoret: Domprotokol til sager ved 1. Instans. (1771, 1772, 1781, 1785, 1788).

English Summary

Copenhagen women on the edge Terms and opportunities for women's lives in the Enlightenment

During the Enlightenment in Copenhagen, important matters were discussed such as reason, knowledge, equality and education and what constituted the free citizen. Today, this period is often referred to as the cradle of human rights – the beginning of the democratic welfare society of today. This article questions whether women were meant to be part of this process. Did they have the opportunity to participate in the discussion at all or were they still subject to a framework that excluded them from living an independent life? A small part of the answer can be derived from litigations involving women acting as a part. Here, women who exceeded the limits of the lawful and who most often stood outside a household – were ‘women on the edge’ in more than one sense.

Based on review and analysis of litigations involving women's participation, this article gives a picture of the terms women were subject to and the opportunities they had in the late 1700s' Copenhagen. The empirical basis consists of archives from ‘Landsover- samt Hof- og Stadsretten’ (City Court) in the period 1771-1805. Five different year's court records and files have been reviewed for relevant cases.

Josefine Sarkez–Knudsen is an ethnologist with a special interest in migration and urban design. She holds an M.A. in European ethnology from the SAXO Institute at the University of Copenhagen. The article is based on her master thesis ‘The Summer of Welcome’ (2016); an ethnological analysis of citizen based housing and *welcome* initiatives following the refugee influx into Berlin, Germany during the summer of 2015.

Keywords: Willkommens- und Anerkennungskultur; welcome culture; welcoming practices; housing refugees; conviviality; solidarity; everyday life; migration; refugees.

Field of study: Ethnology.

Time and geographical area: 2005-2015; 2015-2016. Germany; Europe.

THE SUMMER OF WELCOME

Before the so-called refugee influx into Germany peaked in 2015, the term Willkommens- und Anerkennungskultur [welcome culture] emerged as a political response to the negative attitude towards immigrants within the German society. During the summer and autumn of 2015, a new set of welcoming practices emerged as large groups of local Berliners engaged in the refugee situation – some by housing refugees in their own home. At this stage, the concept of welcome culture was no longer nourished by the input of political actors alone, it had become a part of a public discourse. The present article is based on ethnographical fieldwork, and is a part of a comprehensive master thesis that is focused on Willkommens- und Anerkennungskultur – more specifically, how different forms of welcome culture in light of the refugee influx into Europe in 2015 emerged in the everyday life, of civic initiators in Berlin, Germany. With inspiration from John Law’s Modes of Ordering I examine the informants’ different practices and rationales for engaging in the refugee crisis. Taking inspiration from the concept of conviviality I analyze how the home and certain notions of solidarity, inclusion and ‘homeliness’ become part of the practices and rationales for housing refugees, and perform different versions of engagement. I conclude that the informants’ welcoming practices and rationales are in and out of sync, with each other and the political concept of welcome culture.

Before the so-called refugee influx peaked in 2015, the term *Willkommens- und Anerkennungskultur* [welcome culture] emerged as a political response to the negative attitude towards immigrants within German society.¹ During 2015, the term became a salient subject of public discourse and a symbol of civil society's initiatives as a response to the refugee influx. I focus on the first part of *Willkommens- und Anerkennungskultur* – more precisely, different practices of *welcoming* refugees into the homes of locals and surrounding society. This focus has mainly been chosen due to the topicality of the 2015-refugee influx, which implies that the possible effects of the long-term establishment were not yet, or only vaguely, to be discovered during the course of fieldwork that was conducted less than a year after the influx peaked. I believe that the civic initiators are an important, but rather overseen group of actors in the context of *welcoming* migrants and refugees into a new society. According to a report by the Bertelsmann Stiftung concerning *Willkommens- und Anerkennungskultur*, civic initiators are seen as a pivotal part of providing refugees with a head start in their new society; securing their integration and, over time, a more coherent society.² My motivation for this article may be found in the experiences I had when I lived in Berlin, from 2015 to 2016, which was during the peak of the refugee influx. Here, I followed the situation closely in the media, and even more closely in my everyday life, as many of my friends and fellow students were involved in different initiatives evolving around the refugee situation. In the media, these *welcoming* practices, were often referred to as a reflection of German *welcome culture*,³ however, the civic initiators I knew/met, did not recognize this portrayal, or simply did not want their engagement in the refugee crisis to be seen as a reflection of the political concept of *welcome culture*. On the contrary, some saw these actions as a critique of/response to the government's way of managing the situation. This made me curious about, the civic initiators motivation for engaging in the refugee crisis, and the different understandings of *welcome culture* that emerged within the public discourse around this time. Thus, with inspiration from John Law's *Modes of Ordering* I examine the civic initiators rationales for engaging in the refugee crisis, and how they *enact* different forms of *welcoming* practices in their everyday life.

The empirical material I draw on in the article includes 8 semi-structured interviews with nine locals; the managers Ralph and Lisa from the organization *Über den Tellerrand* (ÜdT);⁴ the student Marco who founded the accommodation organization *Among us*; the student Hannah who lives in a collective; the student

1 Roth, 2013; There does not exist an accurate expression for the German term *Willkommens- und Anerkennungskultur* in English, therefore I use *welcome culture* – a direct translation of the German term.

2 Roth, 2013; 2014; Bertelsmann, 2015.

3 *Morgenpost.de* (a); *zitty.de*; *spiegel.de*; *Tagesspiegel.com*; *focus.de*; *zeit.de* September 2017; Trauner and Turton, 2017.

4 The meaning of the saying translates into: 'to think outside the box'.

Jana also living in a collective; the photographer-couple Sally and Andy; Ute who lives with her husband and daughter, and the single George, who at some point during the refugee situation in 2015 housed or engaged with refugees on a daily basis. The majority of informants have not previously been engaged in volunteer work with refugees. Their engagement emerged, rather spontaneously, during the refugee crisis in 2015. Some informants housed refugees illegally, and emphasized their engagement as a direct response to the governments way of managing the refugees at that time. Other informants focused on the long-term effects of housing and engaging with the refugees, in order to give them a head start in society. Marrying the concepts of conviviality and the *welcoming* practices of my informants, I shed light on the relatively new and unsearched field of how the home and certain notions of solidarity, inclusion and ‘homeliness’ become part of the rationales for housing refugees, and shape different versions of *welcoming* practices. In the analysis, I show how the different welcoming practices and rationales of the civic initiators are in and out of sync, with each other and the political concept of *welcome culture*.

Willkommens- und Anerkennungskultur – the Context

In this section, I shed light on the emergence of *welcome culture*; initially as a part of a political strategy, and more recently as a part of a public discourse, as it in 2015 became a point of reference for societal and media actors during the refugee influx into Germany. Since 2005, the German government has developed the concept of *welcome culture* as part of a greater effort to improve the existing attitude toward immigrants in Germany and to establish Germany as a country of migration.⁵ The report ‘Willkommens- und Anerkennungskultur in Deutschland – Herausforderungen und Lösungsansätze’,⁶ shows that more than 47% of the Germans believe that there are too many people with a different ethnic background living in Germany. This was viewed as highly problematic since Germany is one of the largest countries of immigration in Europe. With a current declining population, the country is facing a need for labor force in the future and by attracting well-qualified and documented immigrants the country might be able to maintain their productivity.⁷ By *welcoming* the well-qualified and documented immigrants the additional hope was that the immigrants would integrate into German society – thereby also securing a more coherent society in the future. A report from the Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (Federal Office for Migration and Refugees; BAMF), describes *welcome culture* as a three-step mod-

5 Heckmann, 2016.

6 *ibid.*

7 Roth, 2013; Bertelsmann, 2015.

el where the *welcome* phase (Phase der Zuwanderungsentscheidung/Vorintegration) is a sort of pre-integration stage and the *acknowledgement* phase (Phase der langfristigen Etablierung in Deutschland) is connected to the long-term establishment of immigrants in Germany. The two phases are connected by an intermediate phase of *orientation* where the refugee is helped through the first processes of establishment and integration by the authorities.⁸ *Welcome culture* is not merely an approval of social diversity; it may also be understood as a political strategy that strives to make Germany a more attractive country for a certain type of immigrants.⁹ As such, *welcome culture* might be seen as an instrument to pursue a specific political agenda that aims at integrating well-qualified migrants in a structured and uniform way. I refer to the government initiated concept of *welcome culture* as *political* in order to emphasize that this concept, to some extent, differs from the understandings of *welcome culture* in my empirical material.¹⁰

In 2015, around 1 million refugees came to Germany after the German government under Angela Merkel announced that Germany would receive the refugees who were stranded on the outskirts of Europe. The surprisingly large number of refugees provided the government with unimaginably big challenges, in terms of securing a fast processing of the asylum applications and providing the refugees with basic needs and care. Various political and civic voices criticized the government's way of handling the newly arrived refugees, who in some instances had been gathered into large emergency shelters in abandoned buildings or remote places without access to proper sanitary conditions.¹¹ During the summer of 2015, a growing number of local Berliners intervened in the refugee crisis by helping out at emergency shelters by handing out clothes or food. Some showed their sympathy and support of the incoming refugees by protesting in various squares in Berlin or by hanging large banners with the words 'Refugees Welcome' from their windows. Others engaged on a more personal, day-to-day level – for example by housing refugees in their own home.¹²

Serhat Karakayali and Olaf Kleist from the Berliner Institut für empirische Integrations- und Migrationsforschung (BIM) refer to these months during the summer of 2015 as 'The Summer of Welcome' [des Sommers des Willkommens].¹³ The civilians who engaged in the refugee situation soon became an international symbol of Germany's migration approach at that time. And, their activities were often referred to as the reflection of German *welcome culture* in the media.¹⁴ Still, some civic initiators viewed their engagement as a response to the gov-

8 Roth, 2013; 2014; BAMF, 2013.

9 Roth, 2013; Bertelsmann, 2015.

10 Heckmann, 2016.

11 Morgenpost.de (a); zitty.de; spiegel.de; Tagesspiegel.com; focus.de September 2017.

12 Morgenpost.de (b), September 2017.

13 Karakayali and Kleist, 2016.

14 BAMF.de; Zeit.de, September 2017; Trauner and Turton, 2017.

Banners with the text 'Refugees welcome' hanging from housing estate in Berlin. Private photo.

ernments way of managing the incoming refugees. At this stage, the concept of *welcome culture* was no longer nourished by the input of political actors alone. It had become a concept *enacted* and defined by civil society. As presented in the aforementioned reports, the political concept of *welcome culture* does not apply directly to the civic initiatives I examine in this article.

In the following section I shed light on different strands of literature that examine the concept of conviviality as modes for *welcoming* and integrating refugees into society.

Conviviality in the perspective of migration

As a way of pursuing the analysis of civic initiators who through acts of solidarity share their home and everyday life with refugees, I have found inspiration in the concept of conviviality. *Convivencia* is the Spanish word for conviviality, which derives from a historic idealization of the cultural interaction between medieval Jews, Muslims and Christians and their collective consciousness. It is

an alternative to xenophobic and liberal multiculturalist discourses circulating in Europe.¹⁵

We can define convivencia in the broadest sense of the concept, to live in the company of others with whom we interact with empathy, sharing, communication, and the regulation of conflict. One should bear in mind that when people live together, conflicts arise: this need not be seen as a problem but rather as an impetus to change. From this definition, we understand convivencia (active relations between neighbors), in contradistinction to coexistence (minimal, passively produced relations between neighbors), and to hostility.¹⁶

This understanding of living together is, as much other conviviality-literature, conceptualized in regard to city planning in diverse ethnic urban areas and does not per se tackle the question of living together under the same roof. Still, this notion of shared life and interaction in diverse settings is highly applicable for the current research because it depicts how the current accounts, of locals who house and engage with refugees on a daily basis, are somewhat different to the political concept of *welcome culture*. Conviviality involves *active* relations and points towards considering individuals through the meanings of their interrelatedness and interdependency, and offers an alternative to the rather technical concept of *welcome culture* developed by the German government as part of an ongoing effort to improve the perception of immigration nationally.¹⁷ During the past few years, scholars from various theoretical backgrounds, especially in migration and diversity studies, have brought conviviality into play in order to examine different modes of togetherness.¹⁸ Sociologists Amanda Wise and Selvaraj Velayutham explore the concept of conviviality in everyday life among immigrants in Sydney and Singapore; with a focus on how spatial ordering and gift exchange shape encounters, networks and intercultural habitus, such as disposition, habits, and linguistic adaptation, they point towards civilians who voluntarily engage in and facilitate practices that bring together locals and immigrants.¹⁹ These practices that, among other things, involve gift exchange and intercultural knowledge exchange, create opportunities and foundation for the production of cross-cultural embodied commensality.²⁰ These productions of space of intercultural care and trust is very similar to the ways in which my informants engage with the ref-

15 Erickson, 2011:115.

16 Erickson, 2011.

17 Nowicka and Vertovec, 2014; Trauner and Turton, 2017.

18 Gilroy 2006; Freitag, 2014; Lapina, 2015.

19 The authors refer to the civilians, or civic initiators as transversal enablers (Wise and Velayutham, 2014).

20 Wise and Velayutham, 2014; Wise 2009.

ugees; for instance by helping them to find a doctor or by assisting them with the paperwork for their asylum application.²¹ According to the report ‘Willkommens- und Anerkennungskultur in Deutschland – Herausforderungen und Lösungsansätze’²² the authors argue that, civilians who engage with the incoming refugees are not only important in order to create bonds between diverse groups in society, they are emphasized as crucial players who mediate between refugees and public authorities.²³ One of the main arguments in the report is that public authorities are not adept at handling *foreigners*; they do not possess sufficient language skills and are not equipped to handle possibly traumatized people.²⁴ The report suggests that civilians might be more prone to meet the refugees on equal footing and with their assumed knowledge about the German bureaucracy they may enable a fruitful dialogue between refugees and public authorities. Civilians who join the process of *welcoming* and helping refugees to get established in their new society may thus contribute with something *less* organizational than the governmental body.²⁵

The civic initiators that Wise and Velayutham define are in many ways similar to the informants’ in my empirical material; they operate on a more proximate, everyday level as opposed to what the government and aforementioned reports suggest – or are entitled to. By understanding the informants’ engagement through the concept of conviviality I am able to analyze them as enactments of *welcome culture*

In the following section I will introduce the empirical material I draw on in this article. Then I present the methodological approaches, before I move on to present the theoretical resources I utilize.

Fieldwork, Informants and Material

The empirical material that creates the basis for the current article is part of a comprehensive master thesis and has been generated in various areas of Berlin, Germany during two courses of fieldwork. The process of forming this collection of empirical material has been an ongoing process for a longer period of time, stretching back to the late summer of 2015 ending in the beginning of May 2016. The first period took place from the beginning of September 2015 to the end of March 2016 when I lived in Berlin as part of an Erasmus exchange program studying at the Humboldt University. I arrived in Berlin as the German government

21 Wise and Velayutham, 2014; Roth, 2014.

22 Roth, 2014.

23 Karakayali and Kleist, 2015.

24 BAMF, 2013.

25 BAMF, 2013.

announced that the German borders would be open for all refugees wanting to stay in Germany, regardless of country of arrival.²⁶ During the first period, I followed the refugee crisis in the media and more closely at the university where students and professors were actively taking part in different ways. During the autumn, I volunteered in a clothing depot in the former Tempelhofer airport, one of the largest refugee camps in Berlin. Here, I got a sense of how the government managed the accommodation and care of around 5000 newly arrived refugees who lived crammed together in tents erected in the large, cold hangars without privacy or access to the surrounding society.²⁷ As part of another research project, I conducted participant-observation and semi-structured interviews in the organization ÜdT; a non-profit organization founded by three students that host cooking events for refugees and local Berliners as a way of spurring a sense of belonging and engagement across diverse cultures – a contrast to the rather secluded refugee camps.²⁸ The first course of fieldwork, which has just been presented, is not something I draw directly on in this article. It is rather an illustration of how I worked my way into the field I am currently studying.

The second course of fieldwork took place during the first ten days of May 2016 and consists of 8 semi-structured interviews with nine local Berliners who at some point during the refugee influx in 2015 engaged with refugees in a way that implicated and affected their everyday life.²⁹ Each interview lasted from 1,5-2 hours and took place in the homes of the informants. Few informants wanted to conduct the interview elsewhere in order to shield the refugee or because of conflict in the home. In those cases, we met at a café or restaurant of their choice in their neighborhood. I got in touch with the informants through my social network in Berlin or through social media platforms such as e.g. the Facebook group 'Place4Refugees'. The informants include: Marco, a 30-year-old PhD student, houser and founder of the organization Among Us, which he founded while trying to relocate a refugee he was not able to accommodate any longer,³⁰ and the 28-year-old student Hannah, who lived in a collective together with her boyfriend Andrew, two friends and a 21-year-old refugee named Assam; Jana, another 20-something student also living in a collective of five, including a 17-year-old refugee from Afghanistan; the British-German couple, Sally and Andy, who housed an Afghan family and as a response to the refugee situation embarked on the photo

26 This decision overruled the 1990 Dublin Convention, which determines the State responsible for examining the applications for asylum lodged in one of the Member States of the European Communities. eur-lex.europa.eu/legal-content, 10.17.16.

27 Mameli, Flavia Alice, Sarkez, Josefine Løndorf & van Wetteren, Anne (2017).

28 Since the launch in 2013 the student founded organization has grown into a large international organization with sub-projects such as Kitchen on the Run, (ueberdentellerrand.org, September 2017).

29 Nowicka, 2006.

30 among-us.org.

project 'No Stranger Place' that portrays local Berliners who live together with refugees;³¹ the 30-something Ute who, together with her husband and 6-year-old daughter, housed a 19-year-old Syrian man named Amos; and the architect, George, whose life changed after housing refugees over the course of several periods in 2015; the ÜdT-managers, Ralph and Lisa, who did not house refugees in their own home, however, their involvement with the refugees at ÜdT affected their everyday life to such an extent that they would spend most of their waking hours with the refugees. These had, according to Ralph and Lisa, become some of their best friends. The empirical material also includes: field notes from my everyday life in Berlin, meetings, seminars and lectures at the university as well as random and undocumented conversations with friends and strangers. Impressions from visiting exhibitions, watching movies or attending demonstrations. A selection of prints such as newspaper articles, reports concerning *welcome culture* in Germany, posters, flyers, stickers and photographs from various sites in Berlin. I have not yet come across literature or reports that deal with the topic of locals who house and engage with refugees on a daily basis, however, I include the aforementioned reports from BAMF, BIM, Roth and Bertelsmann on *welcome culture* as part of my empirical material. The reports seek to define the concept of *welcome culture* that prior to the refugee crisis in 2015 emerged as part of a political strategy by the German government. I draw on the reports in order to illuminate some of the initial inspirations and aspirations of *welcome culture*, with the aim of examining how the civic response to the refugee influx enabled new forms of *welcoming* practices.

Theoretical and Analytical Resources

In this section, I will present the theoretical resources I utilize in the examination of the informants' engagement in the refugee crisis. The theoretical resources depart from the empirically grounded and interdisciplinary research program actor network theory (ANT). Understanding theory from this perspective dismisses classic concepts of theory as something that can be proven right or wrong and enables a much more pragmatic view on theory that emphasizes practice and actors.³² This constructivist, and so-called 'anti-essentialist movement', opposes philosophy of science, claiming that it is much more relevant to study how things *are* done rather than how it *should* be done.³³ With a somewhat pragmatic way of viewing theory, and by not prioritizing to develop clear-cut theories within theory of science itself, the ANT research program presents alternative ways to theory

31 <http://www.unhcr.org/no-stranger-place.html>,

32 Hallberg, 2013,

33 Hallberg, 2013: 82-83,

where, for example, the object under study guides where to look and how to pose questions.³⁴ With the performative turn in ANT focus is on the question of how networks co-exist without falling apart despite tensions, inner contradiction and ambivalences.³⁵ This is based on the ontological assumption that an entity, i.e. a phenomenon like *welcome culture*, is constituted by its relation to other entities.³⁶ The British sociologist, John Law, is one of the leading figures in (post-) ANT, which is the theoretical resources I draw on in my examination of the civic response to the refugee situation in 2015.

Modes of Ordering

As a way of establishing the rationales for engaging in the *welcoming* of refugees, I draw on John Law's 'Modes of Ordering'. In the book 'Organizing Modernity' John Law addresses organizing and the process of ordering.³⁷ He does so by analyzing how organization and management is performed in the Daresbury laboratory in England. With the laboratory as point of departure, Law not only shows that there *are* performances in organizations, he establishes the idea that organizations might be understood *as* performance. He exemplifies this by illustrating how the laboratory has different actors who play different roles.³⁸ With roots in STS and ANT, Law deviates from the notion of a 'single' or 'pure' organization or order and argues for a 'plural' and 'complex' mode of ordering that implies materiality, corporeality and enactment; a network of different 'versions' or 'logics' of organization.³⁹ Law notes, 'The ordering modes are tools for sensemaking',⁴⁰ which are not concerned with undefeated organization, but are devoted to empirical and different modes of ordering. There is, according to Law, no undefeated logic, but several logics that constitute/form an organization. The different logics and versions support and interfere with each other, and in some cases some logics might seem more dominant than other, however, this does not mean that they do not need other logics. It is, according to Law, a way of ordering the modern social world. In that case, examining the informant's rationales for engaging in the refugee work implies paying attention to how the different roles and logics are enacted and how they shape different versions of engagement (*ibid.*).

Law operates with four modes of ordering: 'enterprise', 'administration', 'vision' and 'vocation', which he develops based on his own fieldwork and em-

34 Latour, 1999; Law, 2004; Hallberg, 2013.

35 Sandberg, 2009.

36 Elgaard, 2003.

37 Law, 1994.

38 Law and Moser, 1999.

39 Law, 1994:83.

40 Law, 1994:83-84.

pirical material generated in the Daresbury laboratory. This imply that the four modes of ordering are context specific. Law characterizes them as, ‘fairly regular patterns that may be usefully imputed for certain purposes to the recursive networks of the social. [...] They are recurring patterns embodied within, witnessed by, generated in and reproduced as part of the ordering of humans and non-humans relations’.⁴¹ The modes of ordering work as an analytical tool which makes it possible to highlight essential dimensions and significant patterns in the field I examine. I now continue to the analysis where I turn to my own way of putting John Law’s notion of modes of ordering to work in relation to the empirical field of Berlin citizen’s rationales and motivations for engaging in the refugee crisis.

Introduction to Analysis

In the following sections I draw on my empirical material in order to identify some of the informants’ rationales and motivations for engaging in the refugee crisis. Though my informants were mainly engaged in the same kind of work (sharing home and daily life with refugees), I learned that they had different arguments and ambitions for initiating refugee activities as well as different ways of practicing their engagement. With inspiration from John Law’s Modes of Ordering I have identified different ‘logics’ that shape different versions of engagement.⁴² The issues I highlight, throughout the analysis, are directed towards the informants’ arguments, ideals and aspirations, and how they together shape different versions of engagement, among other things including different concepts of solidarity, moral responsibility, integration, conviviality, gift giving and reciprocity. The three logics I present in the analysis, are not to be seen as fixed or separate entities but as dynamic and closely related logics or versions that overlap, support and interfere with each other.

Three rationales for engaging

I utilize Law’s Modes of Ordering as an analytical resource in order to qualify the informants’ different logics for engaging in the refugee crisis. I draw on the logic that creates the basis of the ordering modes, as analytical resources. The rationales are based on arguments, practices, conflicts and negotiations and are dependent on various components such as norms, convictions and social network. This thus means that the rationales should not be seen as fixed or separate entities but as dynamic and closely related logics or versions that overlap, support and interfere

41 Law 1994: 83.

42 Law, 1994: Law and Moser, 1999.

with each other.⁴³ By operationalizing the different ways of speaking about and doing or enacting *welcome culture*, I have been able to structure the diversity and plurality of my empirical data that consists of different logics, which constitute the following three rationales:

- Transitory integration actions
- Sustainable integration
- Reciprocity.

The three rationales are constituted by a set of coherent logics, ways of understanding and enacting engagement. The rationales might be seen as a hybrid between theory, mini discourses, stories, histories and empirical data. Each rationale is a summary of characteristic traits joint together by particular ambitions and means, however, they should not be understood as three exclusive ways of engaging but merely as networks or patterns of different logics. The rationales appear in combination with other rationales and in some cases one rationale might appear more dominant than another. While some rationales mutually support and include each other, others contradict and interfere with each other.⁴⁴ By using the rationales as a mode of ordering, I show that different forms of *welcoming* practices are shaped by different logics and that the political concept of *welcome culture* is challenged by these different logics and practices.

Transitory Integration Actions

Finding impetus to act on behalf of six refugees sleeping in the street emerged spontaneously as the architect, George, was on his way home from a party on a chilly night in September 2015 and decided to bring home the six men to sleep in his apartment. At this point, the 40-something architect was not engaged in the refugee topic and knew only little about it. Nevertheless, seeing the refugees asleep on the ventilation grill triggered a sense of responsibility within him. Considering possible dangers or risks was not what filled George that night. According to George, bringing them home was the only *right* thing to do.⁴⁵

The next morning the men had left, but somehow George managed to find them outside Landes Amt für Gesundheit und Soziales [the State Office for Health and Social Affairs; LAGeSo] where he learned that chaos was raging. LAGeSo is the governing body for processing asylum applications and accommodating the incoming refugees. The number of incoming refugees increased massively during 2015, which had an almost immediate effect on the number of asylum applica-

43 Law, 1994.

44 Law, 1994.

45 MII050916.

A snapshot of how George managed to accommodate the six Syrian refugees in his 2-room apartment. Photo George.

tions that soon went sky-high. Still, LAGeSo remained the only place where the refugees could go in order to register their asylum application. LAGeSo could not keep up with the increasing number of asylum seekers, which meant that thousands of newly arrived refugees waited in lines in and outside LAGeSo; without water, food or a place to sleep. And, with stories of security men treating the refugees poorly, the situation soon went from chaotic to critical, which made locals, like George, respond by coming by each day in order to follow the situation.⁴⁶ Other informants explained how the situation that evolved around LAGeSo created feelings of anger and frustration directed towards the government for not doing *enough*, which eventually made them get up and do something about it themselves.⁴⁷ Sally and Andy, who housed an Afghan family during the peak of the influx, explains how they and other citizens blamed the German government for the chaos and neglect that emerged around the refugees around that time.

Andy: I think, when it comes to the legality of things the government, particularly in Germany, is in a different position to react and respond than individuals [civilians] are. I mean, we certainly felt the situation and responded as a human being.

Q: what made you respond?

46 n-tv.de; tagesspiegel.de (b), September 2017

47 M050916

A: you don't respond like; oh my god what do we do about insurance. What about the possibility there is that they download what on my Wi-Fi. All of this comes a bit later for a lot of people. If you think about all of these things ahead of time, then you simply don't do it [house refugees]. It is too complex. And then you have the situation with the government where they say; there is no middle ground between providing. Because the government is legally required and obligated to provide a certain standard of accommodation and care. If the government can't provide that they don't provide any care. I think a lot of people responded by saying; it is not okay to provide no care, so we will respond and take on that and to hell with the consequences. So, there was a lot of anger and frustration with people at the start, with like; why isn't the government responding? Why aren't they doing this and why aren't they doing that? And actually, because they can't [according to the law].⁴⁸

The couple expresses an understanding of the two government and civilians as two actors who are in different positions and have different possibilities for acting: The government according to the law or a 'certain standard'; the civilians according to a moral responsibility or as 'human beings'. Acting according to this logic is portrayed as an opposition to the 'law-abiding passivity' and entails a certain emotional state that does not leave room for considering possible consequences.⁴⁹ Whereas, the government, as the governing and legislative authority, is both legally and morally obligated to consider possible consequences of their role and possibilities in situations of emergency. Marco, the founder of the organization Among us emphasizes how the legality of things, for instance in terms of housing undocumented refugees, which, according to the law, is illegal, influenced his engagement in the refugee crisis.

If you don't have a legal status in Germany you don't get support by the government and we [Marco and the members of the organization] felt like this is not the right way because it's not about status. These are people; real persons and real humans and they fled for reasons. Because you don't flee from home if you don't have to and this was our thought: to support those people who are not supported by the government.⁵⁰

Helping those refugees that the government is not legally obligated to help shows a certain human view where everyone is equally important and entitled to receive help and care. By emphasizing the 'realness' of the refugees' vulnerability

48 M050916.

49 Law, 1994; Kelz, 2015.

50 M032016.

and their reasons for fleeing, he argues that it is not ‘right’ only to support those with a legal status. According to Marco, the documented or well-qualified refugees should not be more entitled to receive care and support from the government than the undocumented or precarious refugees. However, this stands in direct opposition to the political concept of *welcome culture* that explicitly outlines whom it applies and does not apply to.⁵¹ Most Western political ideas of solidarity and responsibility is considered in relation to more or less fixed categories for example family members or fellow citizens. The presented logics overstep the boundaries of established communality and illustrate versions of solidarity and responsibility that challenge these ideas.⁵² As shown in the above examples, there are different notions and ways of acting according to the moral responsibility rationale. The rationale is characterized by concepts of *humanness*, solidarity and, is driven by certain emotions, and notions of moral accuracy. The informants’ put these logics in contrast to political or legal accuracy. These logics, chiefly performed in situations of emergency, may appear somewhat hasty and transitory compared to the following rationale, which is focused on long-term and sustainable solutions.

Sustainable integration

For some informants, the transitory integration actions turned into a stronger commitment of sharing home and everyday life with the refugee. As the following examples show housing and engaging on a daily basis with refugees is not merely about giving them food or a roof over their head. The sustainable integration rationale is driven by goals and aspirations to integrate the refugees into German society, mainly through housing and social interaction between locals and refugees. These aspirations do not deviate from the political strategies, per se, but in the way, they are performed. According to the informants the ways in which the refugees are *welcomed*, have implications for their integration into society. Like the transitory integration rationale, it entails notions equality, right and wrong. But also, notions of proximity, interaction and participation. Marco emphasizes the importance of having the refugees among locals in small entities, like a home, which he puts in contrast to a ‘big thing’ like Tempelhof: Berlin’s largest emergency camp, which by the end of 2015 accommodated around 5,000 people.⁵³ In the following quote, Marco explains the importance of providing the incoming refugees with a place where they can feel at home in order to give them a head start in their new society.

51 BAMF, 2013; Faist and Häußermann, 1996.

52 Komter, 2005; Kelz, 2015; BAMF, 2013; Roth, 2013; Bertelsmann, 2015.

53 M032016; Morgenpost.de (b) September 2017.

We [Among-us founders] wanted to have people, not in a...big thing like Tempelhof because it's senseless. So, we wanted to have the refugees in these entities where they can feel at home and where they really get a connection with Germans, or with locals let's say. I think that is a good thing for the refugees but on the other hand I think it's a good thing for those people who offer their rooms or their flats; to learn from the refugees. It's a two-sided-integration. It's not only the refugees who have to integrate themselves; we all have to change and get closer in a way.⁵⁴

Ute, who together with her husband and daughter housed a Syrian refugee named Amos, supports this logic and argues that 'integrating people [refugees] is a problem if you have a refugee camp with hundreds or thousands of people. It is easier [for the refugees] to begin a new life with German people around, like in a family where you can discuss cultural things.⁵⁵ According to this logic living together in small entities is not only important in terms of integrating the refugees, it also offers a *two-sided-integration* where the refugees and locals mutually interact, challenge and *shape* each other. Ralph, one of the managers from ÜdT, supports this idea of interacting and building social bonds with the refugees as 'the basis for long-term sustainable integration. Because people come here and learn the language they gain social skills, get access to social networks, professional networks and work, flats – all this.⁵⁶ At the communal cooking events held by ÜdT, locals and refugees are able to meet and interact with each other, which – according to this logic – is seen as a good foundation for mutual integration. Understanding this logic in connection to Erickson's definition of conviviality, reveals versions of sustainable integration that are preconditioned by social interaction between diverse groups of people.⁵⁷ According to Ralph, it is necessary to engage with the refugees as valid and important players that may contribute to and 'shape' the society in the same way as locals.

I guess most people would say that [the work of ÜdT] is called integration. But it's also inclusion or giving people [refugees] the right to be a part of society and it's not helping [or volunteering] but overcoming the helping because we [as society] are seeing that most Germans always thought that they had to help the refugees. So, these helpers, those are the people to be helped. What we [as society] need is that they [German citizens and refugees] come together on an equal footing and learn how to live together. When we live together in society it is very important that we all have the

54 M032016.

55 U05102016.

56 M05062016.

57 Erickson, 2011:124.

*possibility to participate and shape society in the same amount. This is only possible if we are accepted on the same level and have the same rights and possibilities.*⁵⁸

There is, according to the above quote, a somewhat clear difference between ‘including’ and ‘helping’ the incoming refugees. The latter is noted as a non-committal way of engaging, whereas the first is viewed as an ongoing commitment that one cannot make a cut from. Ralph’s notion of integration or inclusion implies *granting* the refugees access to, and making them a part of, the society through social bonds. This implies a strong social engagement from both the refugees and the locals. According to this logic, integration might be seen as a trajectory that provides the refugees with access to society and provides all players – locals and refugees – with equal access and responsibility to participate and shape society. With this in mind, the juxtaposition of integrating and helping insinuates a certain logic that sees the latter as a biased relationship between locals as helpers and refugees as those in need of help. This thus illuminates a version of sustainable integration where equality, mutual responsibility and participation plays a focal role for the informants’ engagement and integration of the refugees. In other words, there is a need for both locals and refugees to engage in order to create a more coherent society. This logic of integrating and *including* the refugees in society is supported in the aforementioned reports – it might actually be seen as one of the primary aspirations of the political concept of *welcome culture*. As such, it is not the question of *whether* to integrate and include the refugees into society, but the question of *how* to integrate and include the refugees into society that constitutes the difference between the informants’, and the government’s enactment of *welcome culture*. The sustainable integrations may thus be understood as logics that challenge the law by pursuing its own ways.⁵⁹ They do moreover appear somewhat similar to the logics of transitory integration actions. Still, these actions first of all seek to do what is *right*.

Reciprocity

Finding impetus to engage in the refugee crisis is, as touched upon in the previous sections, constituted by various logics and ways of engaging. The different enactments of conviviality and solidarity may from a Maussian context be under-

58 R05062016.

59 Law 1994: 77.

stood as a *gift* given to the refugees.⁶⁰ According to Jana, who together with her collective housed a young Afghani refugee, housing and engaging on a daily basis with refugees is ‘a really personal thing. If I was in a similar situation I would be glad if someone would do the same for me’.⁶¹ This illustrates a logic that applies to the proverbial notion; one should treat others as one would like others to treat oneself. This appears to be the fundamental idea of the reciprocity rationale. However, there are other logics on the line and finding meaning and self-approval in housing and engaging with the refugee is, according to the following quote, another motivating factor for engaging in the refugee crisis.

Q: what motivates you to keep on doing this [housing/engaging with refugees]?

*George: I don't know. Today there came another person [refugee] I didn't know but he [refugee] was so nice and I looked into his eyes and saw that he needed help and...I have a nice feeling. It gives such a good feeling back when you do good to others. I can't say no.*⁶²

George is not able to pinpoint or make a clear argument for maintaining his engagement in the refugee crisis. He rather navigates after a form of *sixth sense* in order to determine whether someone needs help or not. The ‘nice feeling’ and self-approval George gets in return for helping the refugees entangles him in a deeper and more committing sense of engagement, which he seemingly cannot withdraw from or ‘say no’ to as expressed in the above quote. This personal enhancement and self-approval is supported by Lisa, one of the managers from ÜdT.

*I am not sure that I have a clear incentive – I just got sucked in by the positive energy. All the experiences I got here are all positive. I have never learned so many new things or met so many new people. After each community evening, I go out with a positive feeling and I want to come back.*⁶³

60 Mauss, 2002 The presented notion of gift exchange and reciprocity rests on Marcel Mauss' notion of gift exchange and reciprocity in archaic societies which entail 'to give gifts (by giving, one shows oneself as generous, and thus as deserving of respect), the obligation to receive them (by receiving the gift, one shows respect to the giver, and concomitantly proves one's own generosity), and the obligation to return the gift (thus demonstrating that one's honor is, at least, equivalent to that of the original giver). Gift-giving is thus steeped in morality, and by giving, receiving and returning gifts, a moral bond between the persons exchanging gifts.' anthrobase.com, 2016.

61 M05052016.

62 MII050916.

63 L06052016.

Lisa's notion of being 'sucked in by the positive energy' is similar to George's account of not being able to resist helping the refugees. While explaining how she got engaged in ÜdT, Lisa noted how everything 'kind of evolved' around her and pulled her in, in an almost supernatural way.⁶⁴ These accounts are in some ways similar to Law and Moser's illustration of 'vocation' as a mode of ordering, which holds 'access to a reality and a vision, which transcends the mundane'.⁶⁵ Both informants tell of how their engagement is driven and maintained by the *positive* and affirmative feelings they get in return. At first glance, this seemed to stand in contrast to my initial view and understanding of the informants' engagements as somewhat altruistic.⁶⁶ However, seeing these presumed incompatible concepts (volunteering and reciprocity) through the lens of gift exchange, the political scientists Anita Manatschal and Markus Feitag argue that they might appear as interrelated concepts. Because there is, according to the logic of gift exchange, no such thing as a *free* gift.⁶⁷ The authors illustrate that the motives as to why human beings perform activities in which time is freely given up in order to benefit another person, group or organization are both 'other-interested' and 'self-interested'.⁶⁸ Though there are notions of reciprocity and self-interest in the accounts of these informants, they should not be understood as calculative or premeditated kinds of self-interests. They rather emerge in the dynamic or as a result of their engagement. Still, for some informants, more explicit aspirations and ideas of reciprocity were unfolded.

*We've [the collectivists] always had quite a united feeling about what we want in the flat; that we want a lot of cooperation, that we want people to participate, to be each other's kind of point of reference or to be a family group. We didn't just want to contact a charity and say, send us someone, because we had quite a definite idea of what we needed as a community. We wanted someone who actively searched the same values in living together.*⁶⁹

Deciding to house a refugee was, as Hannah explains in the above, not merely about finding any refugee, it entailed finding a candidate who could affiliate and live as a 'family group' according to the norms and values of the collective. According to this logic, meeting these expectations entails personal engagement in the daily life of the collective. According to Hannah, having certain expectations

64 L06052016.

65 Law and Moser, 1999:259.

66 Manatschal and Freitag, 2014:209.

67 Mauss, 2002:xii; Manatschal and Freitag, 2014.

68 Manatschal and Freitag, 2014:209.

69 M050316.

of the refugee is not a problem ‘as long as you are clear about them’.⁷⁰ This notion is supported by Jana, who utters ‘we [the collectivists] had imagined making him [the refugee] a part of our Wohngemeinschaft [collective] like an equal member with all responsibilities and liberties’.⁷¹ Sharing a home and daily life with the refugee did, according to Jana, imply offering the refugee to become an ‘equal member’ of the collective with all the ‘liberties’ and ‘responsibilities’ that come with that. The notions of equality and responsibility are somewhat similar to the logics in the transitory integration actions rationale and sustainable integration rationale, however, emphasized in a slightly different way. In this case Jana feels committed to the collective and the refugee they took in. And, seeing him as an equal member works as a legal basis for expecting commitment and participation in return. The following expresses a different logic where commitment is less important.

This [housing the refugee family] was just a stopping point. Because they [the refugee family] wouldn't stay in Berlin – and that was fine for me [Andy]. I especially didn't want them to feel obligated to me in any way by maintaining a relationship. People have done the same for [accommodated] me many times in my life.⁷²

As opposed to Jana and Hannah, Sally and Andy has not intentions of maintaining a relationship of obligation. Andy reveals that he acts according to the law of reciprocity where you do good and expect that someone would do the same if you were to end up in a similar situation. The obligation to return the favor is meanwhile not necessarily aimed at the refugee family and does not hold you in an obligated or indebted relationship. It rather implies that *doing good* is tied to the expectation that it will be compensated by previous or future rewards.⁷³ In this case, housing or sharing daily life with the refugees is not aimed at a long-term relationship or integrative practices. It rather works as transitory integration actions in a situation of emergency. Meanwhile, living in intentional communities with people who care and are engaged in each other's lives is, according to the sustainable integration rationale, an important part of their daily wellbeing and motivation for engaging in the refugee situation.

The examination of these independent and, rather grass-root like interventions, in the refugee crisis, has illuminated versions of *welcome culture* where the home and everyday life are seen as important parts of welcoming and integrating the newly arrived refugees into the informant's homes and the German

70 M050316.

71 M05052016.

72 M050916.

73 Manatschal and Freitag, 2014.

society. By opening up their own home and daily life the informants enact different versions of *welcome culture* where concepts of solidarity and conviviality extends to the refugees to whom they do not have an obvious connection or responsibility. As illuminated in the sustainable integration rationale some of the logics for housing and engaging with refugees on a daily basis rested upon ideas and aspirations to integrate and foster societal coherence, which illuminates logics that are somewhat similar to the political concept of *welcome culture* that aims at *welcoming* and integrating the refugees in order to create a more coherent society.

Conclusion

In this article, I have illuminated how civic initiators in Berlin responded to the refugee influx into Europe in 2015. Departing from the political concept of *Willkommens- und Anerkennungskultur* – that since 2005 has been a part of the political strategy for creating a more positive attitude towards immigrants within the German society – I have investigated how the informants relate to the concept of *welcome culture* that was portrayed in the media and by the government, at that time. By utilizing Law's Modes of Ordering I have shed light on the informants' rationales for engaging in the refugee crisis. Here, I found that the informants in general viewed their engagement in the refugee crisis as a response to the government's way of managing the refugees, which they no longer could vouch for. The informants articulate an understanding of *welcome culture* that appears somewhat different than the political concept of *welcome culture*. The form of engagement or *welcome culture* that my informants ascribe themselves to, emerge through certain everyday life activities and engagement in their home or social network. The home is here seen as a *safe* place where the refugees can rest, interact and integrate alongside the locals – something that the government is not capable of providing the refugees with. These differences are emphasized in the informants' rationales for engaging. However, as I illuminate in the transitory integration rationale and the reciprocity rationale the government is restricted to act according to the law, while the civic initiators rather act according to a moral responsibility, or the law of reciprocity. This might appear to be a common, or natural explanation. Still, to *welcome* and integrate refugees into the home and/or society in order to strengthen social cohesion appears to be an aspiration shared by the informants and government. As such, it is not the question of *whether* to *welcome* and integrate the refugees into society, but the question of *how* to *welcome* and integrate the refugees into society that constitutes the difference between the informants' enactment and the political concept of *welcome culture*.

Bibliography

- Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (BAMF) 2013: *Willkommens- und Anerkennungskultur, – Handlungsempfehlungen und Praxisbeispiele Abschlussbericht Runder Tisch „Aufnahmegesellschaft*. Nürnberg.
- Douglas, Mary 1991: The Idea of a Home: A Kind of Space. *Social Research*, 58:1.
- Elgaard Jensen, Torben 2003: *Aktør-netværksteori, en sociologi om kendsgerninger, karakter og kammuslinger*. Copenhagen Business School. Copenhagen.
- Erickson B 2011: Utopian virtues: Muslim neighbors, ritual sociality, and the politics of *convivència*. *American Ethnologist* 38(1): 114–131.
- Gilroy, Paul 2006: Multiculture in times of war (an inaugural lecture given at the London School of Economics). *Critical Quarterly* 48(4): 27–45. Available at: <http://www2.lse.ac.uk/PublicEvents/pdf/20060510-paulgilroy.pdf>.
- Hallberg, Margareta 2013: Looking at theory in theory of science. In Corvellec, Hervé (ed.) *What is theory? Answers from the social and cultural sciences*. Liber CBS Press. Copenhagen.
- Heckmann, Friedrich. 2016: *Understanding the Creation of Public Consensus: Migration and Integration in Germany, 2005 to 2015*. Washington, DC: Migration Policy Institute.
- Jespersen, Astrid Pernille; Tine Damsholt; Julie Bønnelycke; Mads Dupont Breddam; Michael Andersen 2010: *Fremtidens interaktive dagligvarerhandel*.
- Karakayali, Serhat and Kleist, J. Olaf 2015: *EFA-Studie 1: Strukturen und Motive der ehrenamtlichen Flüchtlingsarbeit (EFA) in Deutschland*. Berliner Instituts für empirische Integrations- und Migrationsforschung (BIM), Humboldt-Universität zu Berlin.
- Karakayali, Serhat and Kleist, J. Olaf 2016: *EFA-Studie 2: Strukturen und Motive der ehrenamtlichen Flüchtlingsarbeit (EFA) in Deutschland*. Berliner Instituts für empirische Integrations- und Migrationsforschung (BIM), Humboldt-Universität zu Berlin.
- Kelz, Rosine 2015: Political Theory and Migration: Concepts of non-sovereignty and solidarity *Journal für kritische Migrations- und Grenzregimeforschung* 1(2).
- Komter, Aafke E. 2005: *Social Solidarity – and the Gift*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Lapina, Linda 2015: Besides Conviviality: Paradoxes in being 'at ease' with diversity in a Copenhagen district. In: *Nordic Journal of Migration Research* 6(1) pp. 33-41.
- Latour, Bruno 1999: On recalling ANT. In: *The Sociological Review*, 12/1998, Vol. 46(S), pp.15-25.
- Law, John 1994: *Organizing Modernity*. Blackwell Publishers, Oxford, UK, pp. 1-30, 73-89.
- Law, John and Moser, Ingunn 1999: 'Managing, Subjectivities and Desires'. In: *Concepts and Transformation*, 4 (3), pp. 249-279.
- Law, John 2004: *After Method: Mess in Social Science Research*. Routledge, Oxon, UK.
- Mameli, Flavia Alice, Sarkez, Josefine Løndorf & van Wetteren, Anne (2017) 'Sensing Tempelhofer Freiheit', in: *Witnessing the Transition: Moments in the Long Summer of Migration* (eds.) Yurdakul, Gökçe, Römhild, Regina, Schwanhäußer, Anja. Berlin Institute for empirical Integration and Migration Research (BIM). Unter den Linden 6 10099 Berlin.
- Manatschal, Anita and Freitag, Markus (2014) 'Reciprocity and volunteering'. In: *Rationality and Society*, Vol. 26(2) 208–235.
- Mauss, Marcel 2002: *The Gift*. Routledge classics, Oxon.
- Nowicka, Magdalena 2006: *Transnational Professionals and their Cosmopolitan Universes*. Campus Verlag, Frankfurt, New York.
- Nowicka, Magdalena and Vertovec, Steven 2014: Comparing convivialities: Dreams and realities of living with difference. In: *European Journal of Cultural Studies*, 2014, Vol.17 (4), pp.341-356.
- Roth, Roland 2013: *Willkommens- und Anerkennungskultur in Deutschland – Herausforderungen und Lösungsansätze*. Bertelsmann Stiftung.
- Roth, Roland 2014: *Willkommensregionen für ausländische Studierende*. Bertelsmann Stiftung.
- Sandberg, Marie 2009: *Grænsens nærvær og fravær, – Europæiseringsprocesser I en tvillingeby på den polsk-tyske grænse*. Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.
- Trauner, Florian and Turton, Jocelyn (2017) 'Welcome culture: the emergence and transformation of a public debate on migration'. In: *OZP – Austrian Journal of Political Science*, 2017, Vol. 46, Issue 1, pp. 34-42.
- Wise, Amanda 2009: *Transversal Crossings and Working Class Cosmopolitans*. In: Wise, Amanda and Velayutham, Selvaraj (eds.) *Everyday Multiculturalism*. New York: Palgrave macmillan. Pp. 21-45 .
- Wise, Amanda and Velayutham, Selvaraj 2014: Conviviality in everyday multiculturalism: Some brief comparisons between Singapore and Sydney. In: *European Journal of Cultural Studies* Vol. 17(4) 406–430.

Online Bibliography

- Among us (2017). *Finding and funding homes for refugees*. Located 09.21.2017: Among-us.org.
- Anthrobase.com (2017) *Mauss, Marcel-Israël (1872-1950)*. Located 11.14.2017: http://www.anthrobase.com/Dic/eng/pers/mauss_marcel.htm
- Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (2015) *Bürgerinnen und Bürger gestalten Willkommenskultur* Located 28.09.2017: <http://www.bamf.de/SharedDocs/Veranstaltungen/DE/2015/150626-buerger-gestalten-willkommenskultur.html>
- Bertelsmann Stiftung (2015) *Wie steht es um Deutschlands Willkommenskultur?* Located 11.11.2016: <https://www.bertelsmann-stiftung.de/de/themen/aktuelle-meldungen/2015/maerz/wie-steht-es-um-deutschlands-willkommenskultur/>
- Bertelsmann Stiftung (2015) *Einwanderung und Vielfalt*. Located 11.11.2016: <https://www.bertelsmann-stiftung.de/de/unsere-projekte/einwanderung-und-vielfalt/projektthemen/willkommens-und-erkennungskultur-erfassen-und-verankern/>
- Berliner Morgenpost(a) (2015): *Tempelhof: So leben die Flüchtlinge im Flughafen-Hangar*, Located 09.21.2017: <https://www.morgenpost.de/berlin/article206719997/Tempelhof-So-leben-die-Fluechtlinge-im-Flughafen-Hangar.html>
- Berliner Morgenpost(b) (interactive post): *Turmhalle, Hotel, Container – So leben Flüchtlinge in Berlin* Located 09.21.2017: <https://interaktiv.morgenpost.de/so-leben-fluechtlinge-in-berlin/>
- Daily mail (2016) – Now even Merkel admits European refugee crisis is ‘out of control’: Thousands take to the streets of Germany shouting ‘take your Muslims with you’ after mob sex attacks. Located 06.14.2016: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3394896/Merkel-admits-Europe-lost-control-refugee-crisis.html>
- Eur-lex.Europa (1990, 2003) *Dublin Convention*. Located 10.17.16: [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A41997A0819\(01\)](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A41997A0819(01))
- Focus (2015) *Der Tag, der Deutschland veränderte*. Located 09.21.2017: http://www.focus.de/politik/deutschland/politik-und-gesellschaft-der-tag-der-deutschland-veraenderte_id_5162478.html
- Landes Amt für Gesundheit und Soziales *Infos für Flüchtlinge*. Located 09.28.2016: <https://www.berlin.de/fluechtlinge/infos-fuer-fluechtlinge/wohnen/>
- N-tv (2015) *Chaos in Berliner Asylbehörde – Lageso-Mitarbeiter brechen ihr Schweigen*. Located 09.21.2017: <http://www.n-tv.de/politik/Lageso-Mitarbeiter-brechen-ihr-Schweigen-article16522781.html>

- Spiegel Online: Flüchtlinge beziehen ehemalige Stasi-Zentrale (2015) Located 09.21.2017: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/berlin-ex-stasi-ministerium-ist-jetzt-fluechtlingsheim-a-1063921.html>
- Der Tagesspiegel (a) (2015) *Zuhause in der einstigen DDR-Geheimdienst-Zentrale*. Located 09.21.2017: <http://www.tagesspiegel.de/berlin/neue-grossunterkunft-fuer-fluechtlinge-zuhause-in-der-einstigen-ddr-geheimdienst-zentrale/12615334.html>
- Der Tagesspiegel (b) (2015) *Staatsanwaltschaft und Polizei sollen bei Erfassung von Flüchtlingen helfen*. Located 09.21.2017: <http://www.tagesspiegel.de/berlin/chaos-vor-lageso-in-berlin-haelt-an-staatsanwaltschaft-und-polizei-sollen-bei-erfassung-von-fluechtlingen-helfen/12432706.html>
- Über den Tellerrand (2017) <https://ueberdentellerrand.org>
- Zeit (2015) *Das deutsche Wunder – Wieso öffnet das Land den Fremden die Tore und Herzen?* Located 09.28.2017: <http://www.zeit.de/2015/37/willkommenskultur-deutschland-fluechtlinge-zeitgeist>
- Zitty (2015) *Inside Tempelhof*. Located 11.11.2016: <http://www.zitty.de/inside-tempelhof/>

Overview of interviews

- M032016: Marco. Interview conducted 03.20.2016, in Prenzlauer Berg, Berlin, Germany.
- M050316: Hannah. Interview conducted 05.03.2016, in Neukölln, Berlin, Germany.
- M050916: Jana. Interview conducted 05.05.2016, in Wedding, Berlin, Germany.
- M050916: Sally and Andy. Interview conducted 05.09.2016, in Wedding, Berlin, Germany.
- MII050916: George. Interview conducted 05.09.2016, in Neukölln, Berlin, Germany.
- M05062016: Ralph. Interview conducted 05.06.2016, in Schöneberg, Berlin, Germany.
- L06052016: Lisa. Interview conducted 05.06.2016, in Schöneberg, Berlin, Germany.
- U05102016: Ute. Interview conducted 05.10.2016, in Biesdorf, Berlin, Germany.

Dansk resumé
Velkomstkultur: Conviviality og solidaritetspraksisser
blandt civile initiativtagere i
Berlin under flygtningekrisen i 2015

Før den såkaldte flygtningekrise ramte store dele af Europa i 2015, udviklede den tyske regering, under Angela Merkel begrebet *Willkommens- und Anerkennungskultur* [velkomst- og anerkendelseskultur]. Dette begreb opstod som en politisk strategi, der søgte at skabe en positiv diskurs omkring flygtninge blandt den tyske befolkning; da denne i tiltagende grad var negativ. Henover sommeren 2015 valgte lokale borgere, på eget initiativ, at engagere sig i flygtningekrisen – nogle ved at huse flygtninge i deres eget private hjem. De lokale berlinere satte således gang i en række nye former for *velkomstpraksisser*. Dette betød samtidig, at *velkomstkultur* gik fra at være en del af en politisk strategi til at være en del af den offentlige debat. Denne artikel er en del af en kandidatafhandling og tager udgangspunkt i feltarbejde genereret blandt civile initiativtagere i Berlin, Tyskland, der i kølvandet på flygtningekrisen i 2015 valgte at huse flygtninge i deres eget private hjem. I artiklen undersøger jeg, hvorledes forskellige former for *velkomstkultur* opstod blandt de civile initiativtagere i Berlin. Med afsæt i en performativ forståelse af *velkomstkultur* som forskellige *praksisser*, der gøres, og med inspiration fra John Law's *Modes of Ordering* undersøger jeg informanternes argumenter, rationaler og idealer for at engagere sig i flygtningekrisen. Ved hjælp af koncepter som *conviviality* analyserer jeg mig frem til, at hjemmet og bestemte forståelser af solidaritet, inklusion og reciprocitet spiller en særlig rolle for informanternes engagement.

Jeg konkluderer, at de forskellige *velkomstpraksisser* og rationaler, er *in* og *ude* af sync, med hinanden og den politiske forståelse af *velkomstkultur*.

Maja Schøler er cand. mag. i antropologi og europastudier (AU) og Ph.d. fra Center for Sund Aldring og afdelingen for etnologi, Københavns Universitet. Hendes forskning er koncentreret omkring sundhedsvæsenet, aldring, hverdagspraksis, livsstilsforandringer samt mænd og sundhed.

Keywords: Sundhedsfremme, livsstilsforandringer, mænd, materialitet, fetish, selvt teknologier

Afgrænsning: Nutid, Danmark, kommunal sundhedsfremme, livsstilsforandringer, mænd

Fagområde: Antropologi, humanistisk sundhedsforskning, livsstilsforskning, hverdagspraksis

RUTINEREDE PRAKSISSE OG MAGISKE ARTEFAKTER

Forandringer af livsstil i hverdagen

I denne artikel undersøger jeg en gruppe overvægtige mænds erfaringer med at ændre ureflekterede og rutinerede praksisser i hverdagen. Jeg fokuserer på de råd og artefakter, som mændene bliver introduceret for på et kommunalt livsstilskursus, og som de efterfølgende anvender i deres forsøg på at ændre rutiner. Udgangspunktet for analysen er en tilgang, hvor artefakterne ses som betydningsfulde i sig selv. Ved hjælp af begreberne selvt teknologi, fetich og magi diskuterer jeg, hvordan artefakterne bliver betydningsfulde i deltagernes forandringsprocesser, fordi de både hjælper deltagerne til at blive opmærksomme på deres usunde rutiner og fungerer som mediatorer mellem idealet om en sundere levemåde og individuelle erfaringer og råderum. Jeg viser, hvordan artefakterne er med til at øge deltagernes opmærksomhed på deres usunde rutiner, som er hensigten med introduktionen af artefakterne på livsstilskurset, men også hvordan artefakterne transformerer abstraktioner om en sundere livsstil til konkrete handlinger. De medvirker til, at de ureflekterede rutiner bliver til kendte og reflekterede hverdagspraksisser.

Livsstil har de seneste 50 år spillet en stadig større rolle som årsags- og forklaringsmarkør i folkesundhedsarbejdet i Danmark (og internationalt). Her angives 'usund livsstil' (for lidt motion, for fed mad, rygning og alkohol)¹ som en af de væsentligste årsager til forekomster af folkesygdomme blandt danskerne² og en lavere middellevetid i forhold til andre nordiske lande.³ Tilsvarende er det ofte livsstilsforandringer, der er midlet eller målet i mange af de kommunale sundhedsinterventioner, som har tegnet det sundhedspolitiske landskab, siden kommunerne med Strukturreformen i 2007 fik det primære ansvar for forebyggelse og sundhedsfremme.⁴ Fokus i sundhedsinterventionerne er således ændringer af folks usunde vaner.

På baggrund af epidemiologiske studier af folks sundhedspraksis er udgangspunktet for de kommunale sundhedsinterventioner ofte en forståelse af livsstil som individuelle, risikable vaner, der er potentielt foranderlige og derfor kontrollerbare, bl.a. fordi det antages, at vanerne står i en kausal relation til viden og intentioner, således at folk kan ændre deres usunde rutiner, hvis de modtager viden om og/eller metoder til at gøre det.⁵ Den britiske antropolog Simon Cohn påpeger i en kritisk diskussion af sundhedsinterventioner, at interventionerne ofte er funderet i psykologiske adfærdsmodeller, der netop bygger på en forståelse af praksis som reflekteret og et resultat af rationelle valg. Mange sundhedsinterventioner er således baseret på antagelsen om en lineær sammenhæng mellem det individuelle reflekterende individ og forandringer af rutiner.^{6, 7}

Det interessante ved livsstil er dog, at det – til trods for anvendelsen i folkesundhedsarbejdet – ikke umiddelbart refererer til en praksis, der er specifikt relateret til sundhed eller genstand for reflektive handlinger.

I de kulturalanalytiske traditioner, som jeg er inspireret af i denne artikel, refererer livsstil til menneskers vaner, rutiner og talrige måder at leve livet på, dvs.

1 I en dansk kontekst går denne livsstilsforståelse ofte under navnet KRAM. Det skyldes en landsdækkende sundhedsundersøgelse af danskernes sundhedsstilstand i 2007 og 2008, der gik under navnet „Giv borgerne et KRAM“ og havde til formål at undersøge indflydelsen af kost, rygning, alkohol og fysisk aktivitet på den generelle sundhedsstilstand. Målet med undersøgelsen var at give kommunerne et redskab til brug i planlægningen af deres fremtidige forebyggende og sundhedsfremmende indsats samt til at øge kendskabet til KRAM-faktorernes indflydelse på den individuelle sundhedsstilstand blandt borgerne (Statens Institut for Folkesundhed 2009).

2 Kjølner m.fl. 2007; Forebyggelseskommissionen 2009; Christensen m.fl. 2012.

3 Vallgård 2001, 2003; Kjølner m.fl. 2007; Mathar og Jansen 2010; Thorgaard m.fl. 2010.

4 Jf. bl.a. Aarestrup m.fl. 2007; Thorgaard, Nissen og Juul Jensen 2010; Friis-Holmberg m.fl. 2013.

5 Grøn, 2004; Thorgaard m.fl. 2010; Cohn 2014.

6 Cohn 2014.

7 Antagelsen om en kausal sammenhæng mellem refleksion og forandring debatteres og kritiseres i human- og samfundsvidenskaberne bl.a. på baggrund af studier af folks sundhedspraksis, der ofte viser, at dette ikke er tilfældet. En forståelse af forandringsprocessen som forholdsvis uproblematisk er ikke forenelig med folks hverdag, der ofte er under forandring, bl.a. fordi sociale og materielle foranstaltninger og uforudsete situationer influerer på praksis (se bl.a. Cohn 2014; Grøn 2004).

kropslige praksisser.⁸ I henhold til dette perspektiv 'gør' mennesker livsstil, snarere end livsstil er noget, mennesker har. Denne forståelse af livsstil som kropslige praksisser kommer også til udtryk i etnografiske studier af folks hverdagspraksis, hvori det fremgår, at livsstil ofte udledes og praktiseres ureflekteret snarere end som en praksis, folk er bevidste omkring.⁹

I den kulturanalytiske tradition anvendes derfor ofte begrebet habitus til at adressere folks rutinerede praksisser, dvs. deres vaner.¹⁰ Habitusbegrebet refererer til en grundlæggende forståelse af menneskelig praksis som et udtryk for kropsligt indlejrede dispositioner, der er grundlagt i socialiseringen,¹¹ dvs. ofte ureflekterede og normbaserede. På den baggrund er vaner sjældent let foranderlige, bl.a. fordi de rutinerede praksisser er en naturlig del af de sociale og kulturelle sammenhænge, som folk ureflekteret indgår i i deres dagligdag. Med andre ord ligger folks rutiner i denne optik 'på ryggraden'. Vender jeg tilbage til de kommunale sundhedsinterventioner er det som nævnt ofte disse rutinerede kropslige dispositioner (fx mad-, drikke- og motionsrutinerne), som borgerne skal forsøge at ændre, så de kan opnå en sundere livsstil.

I denne artikel tager jeg udgangspunkt i en af disse kommunale sundhedsinterventioner – et kommunalt livsstilskursus for overvægtige mænd – og undersøger, hvordan dette spændingsfelt mellem kropsligt indlejrede dispositioner og ønsket om en sundere levemåde udspiller sig i deltagernes hverdag med specifik fokus på nogle af de råd og artefakter (bl.a. portionsanretning, handleplan og indkøbsliste), som anvendes for at indfri dette ønske.

8 Denne forståelse henter jeg fra kulturanalytiske analyser af forskellige sociale gruppers leveforhold og levemåder, dvs. analyser som inden for de etnografiske traditioner ofte er blevet adresseret som 'hverdagslivsstudier' eller 'kulturstudier' frem for som livsstilsstudier. I en artikel om udviklingen af den europæiske etnologi skrevet i 1979 af den danske professor i etnologi Bjarne Stoklund fremgår det eksempelvis, at forskningsobjektet for europæisk etnologi er "de forskellige befolkningskategoriers levevilkår og levevis" (Stoklund 1979, s. 87). Det er et fokus, som Stoklund senere i artiklen definerer som 'livsstil' (ibid. s. 118) og præciserer betydningen af på følgende måde: „Med en gruppe menneskers livsstil mener vi deres fælles adfærdsformer og de ting, de omgiver sig med. Menneskene i det industrialiserede danske samfund er opdelt i mange forskellige grupper, som har hver deres særlige livsstil. At kortlægge disse variationer i livsstil og at finde frem til de bagvedliggende fælles normer og vurderinger må være en etnologisk hovedopgave“ (ibid. s. 118). Den danske professor i antropologi Kirsten Hastrup argumenterer for et lignende fokusområde i antropologien i en grundbog om fagets metode fra 2003: „Antropologens vidensprojekt er at redegøre for gensidigheden og dynamikken mellem det enkelte handlende menneske og det komplekse sociale fællesskab [...] udgangspunktet [er] det helt almindelige liv, som det leves og opfattes af folk selv“ (Hastrup 2003, s. 9). I de kulturanalytiske traditioner er livsstilsbegrebet derfor blevet fortolket som måder at leve på, dvs. som 'styles of life' (fremfor lifestyle i ental), og 'livsstil' kan i den fortolkning favne en variation af forskellige indgangsvinkler til studier af hverdagspraksis, der adresserer folks rutinerede praksisser i sociale og kulturelle sammenhænge.

9 Se bl.a. Backett og Davison 1995; Williams 1995; Nettleton og Green 2014; Will og Weiner 2014.

10 Jf. bl.a. Mauss [1934] 1979; Bourdieu 1977; Crossley 2013.

11 Bourdieu 1977, s. 15.

Analysen indledes med en kort præsentation af livsstilskurset og de tolv deltagere samt konceptet bag kurset. Herefter følger en analyse af de konkrete råd og artefakter – objekter der er blevet til ved menneskelig bearbejdning, dvs. kulturelt formende og betydningsbærende genstande¹² – som deltagerne introduceres for på livsstilskurset, og som de efterfølgende anvender i deres forsøg på at forandre nogle af deres rutinerede praksisser. Formålet er at undersøge, hvordan deltagerne påbegynder kampen med og mod deres rutiner i hverdagen, og hvilke omstændigheder, der synes betydningsfulde for igangsættelsen af forandringsprocessen.

Rådene og artefakterne er interessante, for det første fordi de fungerer som formidling af en specifik viden – om henholdsvis udvalgte fødevarers næringsindhold og den enkeltes vaner – samt som konkrete instrumenter til at foretage sundere valg. Dvs. at der i artefakterne både er integreret et normativt (og subjektivt) 'hvorfor' i form af bl.a. en visualisering af sundhedsforskrifter og deltagernes egen motivation samt et 'hvordan' i form af råd og konkrete hjælpemidler, som kan hjælpe til en sundere livsstil. Artefakterne og rådene kan således anskues som styringsteknologier.¹³ For det andet er artefakterne interessante, fordi deltagerne benytter dem i forsøget på at ændre deres rutinerede praksisser, og fordi de omtaler dem (og flere af de andre råd og artefakter) som „lette metoder“, der hjælper dem i deres praktisering af livsstilsændringer. Hvorfor og hvordan de bliver til "lette metoder", er omdrejningspunktet for analysen i denne artikel.

Min hovedpointe er, at råd og artefakter bliver betydningsfulde i deltagernes livsstilsforandringsproces, ikke kun fordi de hjælper med at øge deltagernes refleksion og opmærksomhed på egne usunde vaner, men også fordi de kommer til at fungere som medierende mellemlid mellem idealet om en sundere livsstil og individuelle erfaringer og råderum i hverdagen. De medvirker til, at det umiddelbart erfares som 'let' at ændre mad- og motionsrutiner, hvilket står i modsætning til deltagernes tidligere erfaringer med vægttab og vaneændringer, bl.a. fordi artefakterne og rådene tillægges en værdi som 'det sunde valg'.

Med et fokus på 'lette metoder' og nogle af de måder, hvorpå deltagerne forsøger at skabe sig som sundere mænd, er denne analyse en konstruktiv og positiv analyse af livsstilsforandringer. Dermed ikke sagt at deltagerne ikke mødte forhindringer og modstand undervejs i forandringsprocessen i form af bl.a. sociale relationer, kropslige erfaringer, arbejdsløshed og sygdom, eller at livsstilsforandringer generelt er lette at integrere i hverdagen. Flere kulturanalytiske studier af sundhed, livsstil og hverdagspraksis har påvist, hvordan bl.a. relationer, erfaringer, miljø og socioøkonomiske forhold begrænser folks muligheder for at fastholde en sundere levemåde.¹⁴ Men på baggrund af min empiri og deltagernes

12 Sjørsløv 2013.

13 Foucault 1982b i Rabinow og Rose 2003.

14 Se bl.a. Cohn 2000, 2014; Bech Risør 2002; Grøn 2004; Jansen 2010; Bræmer 2011; Will og Weiner 2014.

umiddelbare forståelse af livsstilsændringer som 'lette' at integrere, der jo netop var i modstrid med tidligere kulturanalytiske studier, har jeg valgt at belyse, også hvad der bidrager til forandringsprocessen, fremfor primært hvad der begrænser den. Dermed tilføjer jeg en ekstra dimension til den eksisterende viden om hverdagslivets betydning for sundhed og kropslige forandringsprocesser.¹⁵

Det empiriske materiale, som ligger til grund for analysen, har jeg indsamlet igennem et feltarbejde på et kommunalt organiseret livsstilskursus i Vallensbæk Kommune i perioden 2010-2013. Feltarbejdet bestod primært af deltagerobservation på livsstilskurset, interviews med de deltagende mænd samt interviews med underviseren på kurset,¹⁶ sundhedschefen i kommunen og en af hovedmændene bag det koncept, som livsstilskurset tog udgangspunkt i. Ligeledes har jeg foretaget deltagerobservation på et andet livsstilshold kun for mænd i samme kommune, som allerede var i gang, da jeg påbegyndte mit feltarbejde.

Analytisk perspektiv

Analytisk forholder jeg mig til deltagerens forsøg på at forandre livsstil som et eksempel på en subjektivering, dvs. en tilegnelse af viden om og forståelse af sig selv og omverden.¹⁷ Den franske filosof og videnskabsteoretiker Michel Foucault betegner subjektivering som en kulturel dannelsesproces, der foregår i et samspil med videnskabelige diskurser og institutionelle praksisser.¹⁸ I Foucaults optik tilbydes mennesker en række praksisser og (styrings)teknologier til at undersøge og afdække sandheder om sig selv, og de bliver herigennem bundet til en bestemt identitet og selvforståelse.¹⁹ Igennem anvendelsen af de forskellige teknologier til at forstå sig selv sker der en objektivering og disciplinering af individet. Subjektivitet skabes således i magtrelationer; i diskurser og handlinger.²⁰

I tråd med det foucaultianske perspektiv interesserer jeg mig i analysen overordnet set for det Foucault – i forsøget på at begrebsliggøre folks agens i produktive magtrelationer – kalder for selvteknologier.²¹ Foucault definerer selvteknologier som: „technologies of the self, which permit individuals to effect by their own means or with help of others a certain number of operations on their own bodies and souls, thoughts, conduct and way of being, so as to transform themselves in order to attain a certain state of happiness, purity, wisdom, perfection or

15 Schøler 2016.

16 Underviseren er ansat i kommunen.

17 Jf. bl.a. Foucault 1982a og 1982b i Rabinow og Rose 2003; Foucault 2004; Rose 2009.

18 Foucault 1982b i Rabinow og Rose 2003; Schøler og Otto 2011.

19 Schøler og Otto 2011.

20 Foucault 1982a i Rabinow og Rose 2003.

21 Foucault 1982b i Rabinow og Rose 2003.

immorality“.²² Med begrebet sætter Foucault fokus på den enkeltes arbejde med sig selv om etisk subjekt og på de praksisser, vidensformer, idealer og instrumenter, som indgår heri. Hermed understreger Foucault både det individualistiske og det instrumentelle i borgernes ageren,²³ men også at den moderne magtudøvelse ofte virker gennem subjektivisering snarere end undertrykkelse og tvang.²⁴ Pointen er, at individet på en gang dels er underlagt, dels selvbevidst og selvstyrende.

Jeg skærper og kvalificerer min interesse for deltagernes selvteknologier med et perspektiv på materialitet, og hvordan materialitet, men også former for viden og logikker, medvirker i skabelsen af agens og i medieringen af refleksivitet omkring sundhed. Dette åbner for en diskussion af de fysiske artefakter og råd, som formidles på livsstilskurset og anvendes af deltagerne som betydningsfulde for deltagernes livsstilsforandringsproces, bl.a. fordi de gør noget for og ved deltagerne.²⁵

Den analytiske interesse for det materielle og materialiseringers selvstændige handlekraft henter jeg fra antropologien og etnologien, hvor forskere de senere år har genetableret 'materiel kultur' som analytisk felt, bl.a. foranlediget af en gentænkning eller nedbrydning af det ontologiske skel mellem objekt og subjekt²⁶ samt en interesse for det sociale livs former, skikkelser og materielle fremtræden.²⁷

For at nuancere deltagernes omgang med artefakterne og deres betydning for deltagernes livsstilsændringer introducerer jeg til begrebet fetich. Fetich er oprindeligt et emisk begreb i det portugisiske sprog, der har rod i det latinske ord *facer* [at gøre] og henviser til religiøse objekter og talismænd, der er menneskeligt bearbejdet, men som tilbedes og tillægges guddommelige kræfter.²⁸

I antropologien har fetichbegrebet især været anvendt i studier af religion og magi, bl.a. med fokus på det processuelle og praktiske i omgangen med religiøse

22 Ibid. s. 146

23 Foucault 1982b i Rabinow og Rose 2003, s. 146

24 Otto 2003; Ryborg 2011

25 Se bl.a. Gell 1988; Akrich 1992; Latour 2004; Miller 2005; Sjørsløv 2013.

26 Dvs., at der er væsensforskelle på objekt og subjekt; det materielle og det immaterielle; præsentation og repræsentation. Med gentænkningen og ophævelsen tildeles objekt og subjekt en ligeværdig status som handlende og aktive komponenter i skabelsen af social virkelighed, hvilket åbner for en anerkendelse af diffuse og relative relationer mellem objekt og subjekt og en pluralitet af virkeligheder.

27 Se bl.a. Appadurai 1988; Miller 2005; Damsholt m.fl. 2009; Sjørsløv 2010, 2013.

28 Pietz 1985; Ellen 1988; Dant 1996. Fetichbegrebet blev oprindeligt brugt af portugisiske sømænd til at beskrive vestafrikanske befolkningers tilbedelse af objekter og ornamenter, dvs. materialiseringer. Fetich var her en fællesbetegnelse for alle de ting, som vestafrikanerne anså som guddommelige, dvs. som kunne øve indflydelse gennem tilbedelse. Bl.a. religiøse, æstetiske eller erotiske objekter; ting af økonomisk værdi; ting til medicinsk brug; helbredsgenstande eller lykkeamuletter, og ting, som blev brugt til at aflægge løfter (jf. Ellen 1988; Sjørsløv 2013).

og guddommelige objekter samt fetichens medierende funktion.²⁹ Her betragtes fetichen som et konkret medium, hvorigennem forholdet mellem kollektive repræsentationer og individuelle erkendelsesmæssige processer og praksisser artikuleres, primært med fokus på at skabe helhed og orden.³⁰ Feticher er med den danske antropolog Inger Sjørsløvs ord: „Formidlende mellemting mellem den fysiske verden og den kulturelle verden forstået som menneskelige betydnings- og forestillingsverdener“.³¹

I nærværende brug af fetichbegrebet refererer jeg hovedsageligt til den britiske antropolog Roy Ellens forståelse af fetich som et materielt objekt eller en abstraktion, der materialiserer sig i en konkret form, og hvis kvaliteter (og evne) bl.a. er forbundet med, at fetichen i overført betydning konkretiserer og objektiverer abstraktioner og (derfor også) medierer og skaber sikkerhed i ellers usikre og/eller foranderlige situationer.³² Med fetichbegrebet ophæves adskillelsen mellem repræsentation og præsentation i den forståelse, at fetichen ikke henviser til noget andet end sig selv – den er både det betegnende og det betegnede.³³ Artefaktet er altså dets mening – ikke blot en repræsentation af noget andet – og det er bl.a. i den egenskab, at fetichen bliver betydningsfuld.

Tæt knyttet til fetichen er begrebet om magi. Magi forbindes normalt med overnaturlige kræfter og „primitive“ samfund, men har de senere år været anvendt i antropologien til at forklare de handlinger og måder, hvorpå mennesker – også i den vestlige verden – forsøger at skabe kontrol og sikkerhed i situationer præget af usikkerhed og afmagt.³⁴ Bl.a. viser den danske antropolog Vibeke Steffen, hvordan danske kvinder bruger klarsyn og afdødekontakt i deres bestræbel-

29 Ellen 1988; Dant 1996; Sjørsløv 2010, 2015. De senere år er fetich også blevet anvendt i studier af sundhedsteknologer og/eller sundhedspraksis, bl.a. foranlediget af Bruno Latours begreb om 'factism' der kombinerer 'fetich' og 'fakta' i forsøgene på at etablere et slægtskab mellem videnskab og religion. (Latour 2010; Danholt 2012; Sjørsløv 2010, 2015). Tilsvarende er fetichbegrebet blevet anvendt af Marx (og i senere forbrugsstudier) i undersøgelser af forbrugsgoder og deres bytteværdi i det kapitalistiske produktionssystem. Her kobles fetichismen sammen med fremmedgørelsen af produkters oprindelse i det kapitalistiske produktionssystem, hvor produktet reelt er produceret med øje for profit og altså har en brugsværdi. For forbrugeren derimod får produktet først en egentlig betydning i udvekslingen, dvs. en bytteværdi, hvor det bliver en vare, der kan tilfredsstille et behov, og som i den egenskab får sit eget liv uafhængigt af den oprindelige brugsværdi (Ellen 1988; Dant 1996; Bille og Sørensen 2012). Begrebet anvendes også i Freudianske studier, hvor fetich er forbundet med drengbarnets seksuelle indtryk under opvæksten. Her opdager han moderens manglende kønsorgan, som han formoder skyldes kastrering. Drengbarnet oparbejder en frygt for, at dette også vil ske for ham. Fetichismen ligger i, at han ved hjælp af materielle genstande forsøger at berolige sig og få et erotisk forhold til kvindens krop (jf. bl.a. Ellen 1988; Dant 1996; Bille og Sørensen 2012).

30 Se bl.a. Ellen 1988; Sjørsløv 2010, 2015.

31 Sjørsløv 2013, s. 3.

32 Ellen 1988, se også Sjørsløv 2010, 2015.

33 Sjørsløv 2013.

34 Steffen 2010; Ryborg 2015; Jöhncke og Steffen 2015; Tjørnhøj-Thomsen og Plough Hansen 2015.

ser på at håndtere sociale relationer.³⁵ Ligesom barnløse kvinder i den danske antropolog Tine Tjørnhøj-Thomsens studier bruger mad, ordremser (fx 7-9-13), abstraktioner og overtro i forsøget på at føle sig som rigtige kvinder eller undgå „at udfordre skæbnen“, dvs. ikke tage for givet, at en behandling vil resultere i graviditet.³⁶ Som det fremgår af eksemplerne, indgår der i magiske handlinger ofte en substans eller materialitet, som der gøres noget ved, og det er i omgangen med materialiteten eller substansen, at magien skabes og sikkerhed og orden genetableres.

Vender jeg tilbage til fetichbegrebet, er det, som det fremgår af Ellens beskrivelse, netop en væsentlig evne og kvalitet ved fetichen, at den i overført betydning medierer og skaber sikkerhed i usikre situationer. Fetichen er med andre ord det materielle aspekt af magi, dvs. den substans eller materialitet, der indgår i handlinger, hvor formålet er kontrol og forklaring på usikre forhold i hverdagen.³⁷ Det er i handlingerne og omgangen med fetichen, at fetichen bliver magisk, bl.a. fordi den gør noget; den hjælper til at få (eller give en følelse af) kontrol og skabe sikkerhed.

Mit formål med at inddrage fetich- og magibegrebet i analysen er således at undersøge de betydninger, som ligger udover artefakternes konkrete nytteværdi. Det medvirker til en nuancering af, hvordan deltagerne agerer med råd og artefakter i forsøget på at ændre rutiner. Ved at åbne for en forståelse af artefakterne og rådene som feticher – objekter der i overført betydning medierer eller skaber sikkerhed i usikre situationer – vil jeg argumentere for, at artefakterne og rådene bliver betydningsfulde i deltagerne livsstilsforandringsproces. Dels fordi de konkretiserer 'det sunde valg' og dermed transformerer abstraktionen om en sundere livsstil til en række konkrete og mulige praksisser.³⁸ Dels fordi de er anvendelige i forsøgene på at kontrollere usikkerheden omkring egne livsstilsændringer, og fordi de herigennem gør det lettere at ændre rutinerede praksisser i en hverdag, der består af andet og mere end sunde valg.

35 Steffen 2010.

36 Tjørnhøj-Thomsen og Plough Hansen 2015.

37 Sjørsløv 2013, s. 21.

38 Jf. Ellen 1988, s. 222.

Præsentation af livsstilskurset og deltagerne

Livsstilskurset i Vallensbæk Kommune er et gruppebaseret sundhedsfremmende tilbud, der er målrettet overvægtige mænd (BMI³⁹ over 25), som er bosat i kommunen og ønsker hjælp til ændringer af usunde vaner. Kurset varer 15 måneder og består af individuelle samtaler og gruppebaserede undervisningssessioner, som blandt andet omfatter madlavningsaftener. Fokusset på livsstilskurset er vaneændringer og integration af en sundere livsstil ved hjælp af små ændringer af kost- og motionsvaner i hverdagen. Deltagerne skal igennem kurset få 'fod på livstilen';⁴⁰ et fodfæste, som kurset søger at hjælpe deltagerne til at etablere gennem viden, øvelser, metoder og erfaringer fra hverdagen samt ved at gøre deltagerne egne valg til omdrejningspunktet for deres individuelle livsstilsforandringer. I de første ca. fire måneder er der indlagt undervisning eller samtale hver fjortende dag, hvorefter der er månedlige opfølgninger. Det primære mål med kurset er ifølge underviseren, „at deltagerne får redskaber og viden til at kunne ændre deres livsstil og få et varigt vægttab“, og at de efter kursets afslutning „føler, de kan tage vare på deres egen sundhed og arbejde videre med deres vaneændringer“ i hverdagen.⁴¹

Det hold, som jeg fulgte i mit feltarbejde, bestod af 12 deltagere, der uddannelses-, professions- og aldersmæssigt spændte vidt. Fire af deltagerne var håndværkeruddannede, hvoraf den ene var selvstændig, en anden var ansat i et flexjob og de to sidste var på efterløn. En deltager var politimand. En anden var ingeniør. To arbejdede med IT og kommunikation, mens en tredje var ansat i et forsikrings-selskab. To af deltagerne var ansat henholdsvis i et tæppefirma og ved en statslig institution, og ham der var ansat i tæppefirmaet gik undervejs i forløbet på efterløn. Den sidste deltager havde tidligere arbejdet som bankmand (før livsstilskurset), men var nu pensionist. Flere af deltagerne var ved kursets start – eller kom undervejs – på efterløn eller blev pensioneret. Et par af deltagerne mistede deres jobs undervejs, men den ene af disse fik et nyt job.

Ved kursets påbegyndelse var deltagerne aldersmæssigt midt i 30'erne til slutningen af 60'erne. De havde alle kone og børn, der enten boede hjemme eller var flyttet hjemmefra, og de havde alle forskellige mål med deres deltagelse på

39 BMI står for Body Mass Index og er en sundhedsvidenskabelig kategori, der er baseret på forholdet mellem vægt og højde, og som anvendes ved beregning af kropsvægt. Kategorien bruges i sundhedsvidenskaben og sundhedspolitik til at fastlægge, om en person er undervægtig (BMI < 18,5), normalvægtig (BMI = 18,5–25), overvægtig (BMI = 25–30) eller svær overvægtig (BMI > 30). Kategorien anses dog for at være problematisk, bl.a. fordi den ikke gør det muligt at skelne mellem kropsfedt og muskelmasse (<https://www.sundhed.dk/borger/patienthaandbogen/hormoner-og-stofskifte/sygdomme/overvaegt-og-kost/hvad-er-en-sund-vaegt/>).

40 Vallensbæk Kommune 2010.

41 Interview med underviser, marts 2011.

livsstilskurset. Den primære årsag til deltagelsen var dog ønsket om et vægttab, men hvor nogle blot ønskede hjælp til at tabe 5-10 kilo, ønskede andre hjælp til et mere drastisk vægttab og en fundamental ændring af livsstil. Det var bl.a. kroppens manglende funktion samt ønsker om at undgå sygdom og leve længere, så de kunne være en del af børns og børnebørns liv, der var bevæggrundene for målet om at leve sundere. Mange af deltagerne havde prøvet forskellige metoder til at tabe sig tidligere, men uden det store held, og de havde alle selv tilmeldt sig livsstilskurset efter at have set eller var blevet gjort opmærksom på et opslag om tilbuddet i forskellige medier. Deltagelsen på holdet forudsatte ikke en henvisning fra lægen, ligesom deltagelsen på kurset forventedes at være frivillig. Deltagerne havde altså en interesse i at ændre deres rutinerede praksisser og herigennem forsøge at opnå et vægttab.

Små skridt konceptet

Livsstilskurset bygger på et koncept kaldet Små skridt, som er udviklet af ernæringseksperter Per Brændgaard i samarbejde med Sundhedsstyrelsen. Konceptet blev lanceret i forbindelse med Sundhedsstyrelsens nationale fokus på overvægt blandt voksne i 2009-2011.⁴² Udgangspunktet for Små skridt-konceptet er antagelsen om, at den enkelte person kan opnå et varigt vægttab ved at foretage små, gradvise og selvvalgte individuelle livsstilsændringer i hverdagen over en længere periode, helst for resten af livet.⁴³ De udvalgte 'små skridt' skal være effektive, realistiske og lystbetonede.⁴⁴

Et væsentligt princip ved Små skridt-konceptet er, ifølge Brændgaard, at det ikke er en slankekur, men en processuel udvikling af en sundere livsstil ved hjælp af små ændringer, som fx at skifte sodavand ud med light sodavand og senere vand.⁴⁵ For at 'lette' vægtaendringerne skal det lille skridt kunne tages uden de store ændringer i hverdagen, men alligevel give en effekt i form af vægttab eller et lavere dagligt kalorieindtag.

Konceptet skal således fremstå som et alternativ til mange andre former for vægttabsinterventioner, dels fordi konceptet er baseret på en lang tidshorizont, hvor der er fokus på en individuel tilrettelæggelse af vægtaendringerne frem for standardiserede kostplaner. Dels fordi det eksplicit fremgår, at der ikke er noget,

42 Brændgaard og Sundhedsstyrelsen 2009. Ifølge Sundhedsstyrelsen var (og er) overvægt et stigende problem i Danmark (samt i Europa generelt), der har personlige, sociale og økonomiske konsekvenser, og som derfor bør adresseres i folkesundhedsarbejdet (Sundhedsstyrelsen 2003; 2013). Udviklingen af Små skridt konceptet var bl.a. et forsøg herpå (Brændgaard og Sundhedsstyrelsen 2009).

43 Brændgaard og Sundhedsstyrelsen 2009.

44 Ibid.

45 Interview med Per Brændgaard Mikkelsen 2011.

Små skridt til vægttab – der holder

 Komiteen for Sundhedsoplysning

 Sundhedsstyrelsen

Konceptet bag livsstilskurset er udviklet af ernæringseksperter Per Brændgaard Mikkelsen i samarbejde med Sundhedsstyrelsen. Illustrationen er fra materiale udarbejdet i forbindelse med lanceringen af Små skridt konceptet. Materialet blev udleveret til deltagerne på den første kursusgang. Kilde: Per Brændgaard Mikkelsen.

som er forbudt, eller som deltagerne ikke må spise, blot det indtages i passende mængder og bliver ledsaget af en refleksion over, hvad det betyder, og hvad han kunne vælge, som bare var lidt sundere.

Konceptet lægger således op til et vedvarende fokus på nuet og på refleksion over, hvad brugeren kan vælge lige nu og her, som er bare lidt sundere. Det er refleksionen, som skal få den enkelte til at blive opmærksom på de valg, han eller hun tager. I konceptet er instrumentet til at kunne ændre livsstil således en kritisk granskning af hverdagens rutiner og automatik. I Små skridt-konceptet er vaner (forstået som ureflekterede praksisser)⁴⁶ underforstået et problem, fordi vaner er ensbetydende med ikke at reflektere og konstant tage stilling til nuet og valgene i nuet. Det er med andre ord refleksionen over egne valg, som muliggør en ændring i vaner. En grundlæggende antagelse i konceptet er således, at mennesker er frit handlende og rationelt tænkende, og at en øget refleksiv praksis vil resultere i de rigtige valg, dvs. de sunde valg, der får vægten ned og er praktisk mulige at fastholde.

Refleksion og selvvalgte vaneændringer gengives i sundhedsfremme ofte som væsentlige parametre i vejen mod en sundere livsstil.⁴⁷ Det er ved at være 'eks-

46 Jf. bl.a. Dewey 1922; Bourdieu 1977.

47 Vallgård 2005; Rollnick m.fl. 2008; Olesen 2010; Armstrong 2013.

pert på egen vaner og hverdag⁴⁸ og igennem et vedvarende fokus på refleksion og opmærksomhed på individuelle usunde vaner, at en sundere levemåde forventes indlejret i folks daglige praksis.⁴⁹ Rationalet bag er en forståelse af borgeren som etisk og ansvarsfuldt subjekt, der selv er i stand til at tage de (rette) moralske valg.⁵⁰ Men er denne forståelse af en lineær sammenhæng mellem det reflekterede individ og forandring af rutinerede praksisser altid gældende i en foranderlig og til tider kaotisk hverdag, hvor sunde valg ikke er den eneste prioritering, og hvor livsstil i høj grad også handler om, hvad der er muligt i forhold til råderum, fysik og forpligtelser og i forhold til andre centrale værdier i hverdagen?

I den efterfølgende analyse undersøger jeg, hvorvidt refleksion og opmærksomhed alene skaber livsstilsforandringer blandt deltagerne på livsstilskurset, eller om der (også) er andre metoder, som bliver betydningsfulde, når indlejrede, ureflekterede dispositioner skal gøres til genstand for en individuel forandringsproces? Jeg begynder analysen med en introduktion og diskussion af to af artefakterne på livsstilskurset; en indkøbsguide og en handleplan.

Artefakterne på livsstilskurset

På livsstilskurset er viden og metoder, der kan skabe øget opmærksomhed på sunde og usunde rutiner blandt deltagerne, i fokus. Det udmønter sig dels i formidling af en sundhedsvidenskabelig viden om bl.a. varedeklarationer, antallet af kilojoule og kalorier i forskellige mad- og drikkevarer samt den enkelte deltagers daglige kaloriebehov, dels i overleveringen af en række konkrete artefakter og råd, som deltagerne kan bruge i deres hverdag. Det kan eksempelvis være råd om kun at spise én portion til aftensmad, lade gryderne stå ude på køkkenbordet, så resterne ikke frister eller benytte skridttællere og indarbejde det, underviseren kalder for „mikro-motion“ i dagligdagen, fx tage trapperne i stedet for elevatoren.⁵¹ Formålet med formidlingen af viden og artefakterne er at give deltagerne redskaber til at kunne tage refleksive og sunde valg. Artefakterne skal således fungere som selvteknologier i deltagernes individuelle disciplineringsproces og styring hen imod en sundere livsstil.⁵²

Et af de artefakter, som deltagerne introduceres for på livsstilskurset, er en indkøbsguide. Indkøbsguiden er fra Hjerteforeningen, en dansk organisation der arbejder med forskning i hjerte-kar-sygdomme, forebyggelse af hjertesygdomme

48 Andersen m.fl. 2007; Rollnick m.fl. 2008; Brændgaard og Sundhedsstyrelsen 2009.

49 Vallgård 2003; Rollnick m.fl. 2008; Brændgaard og Sundhedsstyrelsen 2009; Interview med underviser 2011; Armstrong 2013.

50 Se bl.a. Foucault 1982a i Rabinow og Rose 2003; Vallgård 2005; Greco 2009.

51 Noter fra feltobservationer.

52 Foucault 1982b i Rabinow og Rose 2003.

og patientstøtte.⁵³ Nedenstående feltobservation er fra den undervisningssession, hvor deltagerne første gang stifter bekendtskab med guiden.

Indkøbsguide

„Dagens tema er mellemmåltider, frugt, grønt og groft. Underviseren udleverer en indkøbsguide til deltagerne. Hun kalder den en guide til varedeklARATIONER, da hun præsenterer den. Den er fra hjerteforeningen. Guiden er lamineret og cirka på størrelse med et visitkort, altså 8-9 cm bred og 5-6 cm høj. Flere af deltagerne påpeger, at den er lille og handy, hvilket virker til at passe dem fint. De taler om, at den lige kan være i pengepungen eller i baglommen.

Indkøbsguiden har tekst på begge sider, og hver side har en farve. Den ene side er gullig, og her er der angivet det anbefalede indhold af henholdsvis kostfibre og fedt pr. 100 g af varen. Den anbefalede mængde af kostfibre og fedt er angivet for hvedebrød, rugbrød og morgenmadsprodukter. For mælk og surmælksprodukter, ost, kød og pålæg, fisk, færdigretter, frosne kartoffelprodukter, dressinger, saucer og pålægssalater er der kun angivet maks. gram fedt. Den anden side er blå, og her står der med lidt større skrift „spar på sukkeret“. Der er en kort tekst med anbefalet mængde sukker for børn i forskellige aldersgrupper, mænd og kvinder. En rubrik på højre del af den blå side har også en tekst, hvor sukkerindholdet i sodavand, juice og saft samt morgenmadsprodukter er angivet, og hvor der står, at man skal vælge drikkevarer uden sukker til hverdag. På den blå side er der også billeder af [Fødevarestyrelsens]⁵⁴ nøglehulsmærke⁵⁵ og et andet af Fødevarestyrelsens [...] mærker; et orange „vælg fuldkorn først“.

Underviseren fortæller, at de med indkøbsguiden kan lade sig inspirere og gå på opdagelse i madvarerne, når de køber ind. Hun taler om, at de kan få en oplevelse med den. [...] Flere af deltagerne virker til godt at kunne lide den lille indkøbsguide, og jeg tænker, at det bliver interessant at se, om de bruger guiden. Da tiden er gået, og der er opbrud i gruppen, spørger deltageren Rene underviseren, om han må få en ekstra indkøbsguide med til sin kone; så har hun også en, når det er hende, der handler. Flere af deltagerne spørger om det samme, og underviseren udleverer guiderne.

53 www.hjerteforeningen.dk/om-os/ (Tilgået 10. oktober 2017).

54 Fødevarestyrelsen er en del af Miljø og Fødevarerministeriet. Styrelsen tager sig af regler på veterinær- og fødevarerområdet (www.fodevarestyrelsen.dk, tilgået den 10. oktober 2017).

55 Et mærke der signalerer, at den pågældende vare indeholder mindre og sundere fedt, mindre salt, mindre sukker samt flere kostfibre og fuldkorn end andre madvarer af samme type (ibid.; noter fra feltobservationer).

Da vi mødes 14 dage efter ved næste undervisningssession, spørger underviseren, om deltagerne har brugt indkøbsguiden? „Nå, den her“, siger deltageren Kurt og hiver guiden op fra skjortelommen. „Ja, den er rigtig god“, og „den ligger godt i hånden – ikke et stykke papir, man står og flager med“. „Den er nem“, fortsætter han og siger, at han „er blevet helt vant til at bruge den“. „Min kone spørger, hvor jeg bliver af [når vi er ude og handle], og jeg siger, nej vent nu lidt, jeg skal lige... nej højst fem gram fedt, det går ikke“.

Mange af de andre deltagere fortæller også, at de bruger den. Bjarne fortæller, at han har brugt den ved køb af mysli og påpeger, at når man først har fundet ud af, hvilken to varianter man kan gå efter, så er det nemmere. Johnny siger, at han er blevet overrasket over, hvor meget kulhydrat og energi der er i Solgryn [havregryn], men om det ikke hænger sammen med fedtindholdet? Underviseren siger, at man kan bruge indkøbsguiden til at gøre det nemmere at overskue, hvor mange kalorier etc., der er anbefalet i en bestemt madvare, så man ikke skal stå og tælle sammen.“

(Uddrag af feltnoter)

Som det fremgår af ovenstående uddrag består indkøbsguiden af en række sundhedsfaglige facts, der i en sundhedsfremmende optik anses som nødvendige at have kendskab til for at kunne foretage de rette sunde valg, samt et par visuelle symboler, som skal gøre det lettere at overskue hvilke produkter, der opfylder de ernæringsmæssige anbefalinger, på supermarkedernes hylder.⁵⁶ Via afbildninger er en række gældende moralske værdier således integreret i guiden.

Med indkøbsguiden forsøger underviseren at give deltagerne et redskab til at ændre på nogle af deres mere usunde vaner. Man kan sige, at bevidstgørelsen om, hvad sund mad er, foregår ved hjælp af en lille praktisk genstand, som gradvis skal styre praksis i den rigtige retning, dvs. mod det der i et sundhedsfremmende perspektiv anses for sundere vaner. Formålet med indkøbsguiden er at gøre deltagerne mere opmærksomme på både de produkter, de normalt køber og spiser, og de muligheder, de har for at foretage sundere valg.⁵⁷

I sine analyser af produktive magtrelationer introducerer Foucault til sin forståelse af magtrelationer som 'conduct of conduct'.⁵⁸ Ifølge Foucault er „to 'conduct' [...] at the same time to 'lead' others and a way of behaving within a more or less open field of possibilities. The exercise of power is a 'conduct of conduct' and a management of possibilities [...]. To govern, in this sense, is to structure

56 Schøler og Otto 2011.

57 Ibid.

58 Foucault 1982a i Rabinow og Rose 2003.

the possible field of action of others“.⁵⁹ Målet med magtudøvelsen er således at forme individers handlerum, så de vælger rigtigt, dvs. agerer moralsk. Følger jeg Foucault bliver indkøbsguiden på livsstilskurset et instrument til at handle på deltageres hverdags handlinger, så de selv vælger og aktivt handler på sig selv som etiske subjekter.⁶⁰

Det interessante ved indkøbsguiden er dog, at deltagerne med den i hånden ikke nødvendigvis behøver huske på, hvad underviseren har fortalt om produkters næringsindhold og foretage et vidensbaseret valg ud fra disse erindringer. De skal blot tjekke nogle tal, der siger noget om fedt, sukker eller fiberindhold i de madvarer, de køber, og kan på den måde integrere flere ernæringskorrekte produkter i de daglige madvaner.⁶¹

Flere af deltagerne fortæller under gruppesessionerne, at det tager længere tid at handle, fordi de tjekker varedeklARATIONER og nu er blevet opmærksomme på, hvor stort et produktvalg, der egentlig er i supermarkederne, og ikke længere bare køber det, de plejede. Artefaktet fungerer således som en hjælp til at foretage de sunde valg, også før de nødvendigvis er reflekterede valg.⁶² Det har ellers været almindeligt i folkesundhedsarbejdet at gå ud fra, at borgeren skulle gøres sundhedsbevidst og have viden om kroppens biologi og kemi for at kunne udvikle færdighederne til at vælge det sunde frem for det usunde,⁶³ men det synes også at fungere omvendt, således at de sunde valg, selv om de ikke umiddelbart er reflekterede, efterhånden skaber en form for sundhedsbevidsthed. Det er tilsyneladende ikke kun deltageres refleksioner over madvaner og madprodukter, der styrer valgene, men også artefakterne der hjælper til at forme refleksionen, idet det ikke er nødvendigt, at deltagerne bliver klogere på fødevarernes sammensætning og indhold. Den sundhedsvidenskabelige viden er jo transformeret til tal og symboler i en lille lommeguide, der kan anvendes som en selvstyringsteknologi.⁶⁴ Det er således igennem bl.a. formgivningen af billedlige helheder, at kompleksiteten i at forandre indlejrede rutiner og tage sunde valg lettes, bl.a. fordi kompleksiteten tydeliggøres på en håndterbar måde.⁶⁵ Ifølge Sjørlev er billedgørelse – materialiseringer – vigtige i menneskers søgen efter helhed, fordi materialiseringerne ofte visualiserer og konkretiserer et kompleks af årsagssammenhænge på en forståelig og lettilgængelig måde.⁶⁶ Som en fetich, dvs. substansen eller materien som indgår i helhedsskabende former og handlinger, hjælper indkøbsguiden deltagerne

59 Foucault 1982a i Rabinow og Rose, s. 138.

60 Foucault 1982a i Rabinow og Rose 2003

61 Schøler og Otto 2011.

62 Ibid.

63 Se bl.a. Meillier 1994; Petersen og Lupton 1996; Buchanan 2000; Otto 2003; Jansen 2010; Schøler og Otto 2011; Cohn 2014.

64 Schøler og Otto 2011; Foucault 1982b i Rabinow og Rose 2003.

65 Jf. Sjørlev 2010.

66 Sjørlev 2010, s. 14.

Min handleplan 13.10.10

Hvilke små ændringer kan du gøre, som vil bringe dig tættere på dit mål, og som du oplever som effektive og realistiske ændringer, og som du har lyst til?

Nuværende vane	Ændring Hvad kan du gøre i stedet for, som er bedre for din vægt?	Prioritet	Gennemført
Spiser meget ost / også meget mager ost			

Den udleverede handlingsplan. Handlingsplanen er udarbejdet af underviseren på livsstilskurset efter inspiration fra materiale, som hun modtog på et vægtstoprådgiverkursus, arrangeret af bl.a. Per Brændgaard Mikkelsen, Nationalt Udviklingscenter mod Overvægt (NUMO) og Sundhedsstyrelsen. Kilde: Maja Schøler.

til at få (en følelse af) kontrol med deres indkøbs- og madvaner, bl.a. fordi den giver et konkret, håndgribeligt billede af ellers komplekse sundhedsvidenskabelige fakta, og samtidig indeholder en vejledning til, hvordan deltagerne kan navigere i kompleksiteten. En vejledning som de i første omgang accepterer og autoriserer som gyldig og virksom i vejen mod et vægttab. Afbillederne letter dermed det reflekterede valg, skønt refleksionen på livsstilskurset stadig anses for central for at få en sundere livsstil.⁶⁷

Handlingsplan

Et andet artefakt i konceptet, som skal få deltagerne til at skærpe og fastholde opmærksomheden på deres vaner, er en handlingsplan, som de får udleveret ved den første undervisningsgang. Handlingsplanen er et skema på et A4-ark, som er inddelt i fire rubrikker. I første rubrik skal man notere sin nuværende vane, eksempelvis 'fløde i kaffen'. I anden rubrik den ønskede ændring: fx 'erstatte fløde med mælk'. Tredje rubrik indeholder en adressering af, hvilken prioritet den pågældende vane har. Og den sidste rubrik omhandler starttidspunktet for ændringerne. Ifølge underviseren skal deltagerne fokusere på, hvilke små ændringer, de

67 Schøler og Otto 2011.

kan lave, som vil bringe dem tættere på deres mål. Den enkeltes handlingsplan, og hvordan det går med de vaner, deltagerne vil ændre, samt om deltagerne har taget nye små skridt, (dvs. er begyndt at ændre flere vaner) siden sidste mødegang, er et gennemgående tema ved hver kursusgang. Under et interview med underviseren fortæller hun om handlingsplanen:

„Vi lærer stadigvæk [sundhedsprofessionelle i kommunen], at det er vigtigt at holde sig til den handleplan. Det går bedre med det sidste hold [det pågældende hold], fordi de får talt frem, at det er den [handleplanen], vi kigger på. For det kan hurtigt løbe ud i sandet, at, nå ja, hvad var det egentlig, jeg [deltagerne] havde besluttet mig for. Så virker det hele lidt for uoverskueligt. [...]. Det er det, som Små skridt gør meget, at det skal være konkret. Det kan jeg også mærke her på det sidste. De mænd, der er i gang; det er svært for dem; ”åhhh det var det [skridt], jeg satte for laaaang tid siden”. De er [...] ikke blevet fastholdt hele tiden. Så er det frem med planen, og hvor er du i forhold til det, fordi så blev det vaner, og så kan man ikke huske det.“

(Interview med underviser)

Handlingsplanen bliver for underviseren et instrument til at fastholde refleksionen i forhold til de ting, deltagerne gør, og hvilke vaner, de har ændret og hvorfor, fordi den visualiserer og konkretiserer den enkeltes beslutninger og de skridt, som den enkelte deltager har taget og planlægger at tage senere i forløbet. Samtidig fungerer handlingsplanen som en metode til at formidle viden om den enkeltes livsstilsforandringsproces; en viden som underviseren og den pågældende deltager kan anvende i den konkrete praktisering af livsstilsændringerne, bl.a. hvilke vaner deltagerne har og vil ændre, hvordan og hvornår ændringen træder i kraft. Med handlingsplanen forsøger underviseren at ansvarliggøre deltagerne ved at fastholde et fokus på de valg, deltagerne har taget. Forventningen fra underviseren er, at de selvvalgte vaneændringer vil forpligte deltagerne til at holde fast i deres valgte vaneændringer.

Som det fremgår af ovenstående eksempler, er hensigten med indkøbsguiden og handleplanen, at øge deltagernes opmærksomhed på, hvordan de kan skabe en sundere livsstil og herigennem forpligte dem til at fastholde dem. De er med andre ord først og fremmest disciplinerende redskaber, der skal hjælpe deltagerne til at objektivere deres rutinerede praksisser. I Foucaults optik er indkøbsguiden og handleplanen teknologier, som kommunale sundhedsinstitutioner, i form af underviseren på livsstilskurset, benytter til at skabe færdigheder og viden hos borgerne, så de bliver i stand til at handle på sig selv.⁶⁸ Men det er en discipli-

68 Foucault 1982b i Rabinow og Rose 2003.

nering og en styret opmærksomhed, som er 'pakket' ind i en række artefakter og råd, der alle har til formål at konkretisere 'skridtene' (de valgte vaneændringer) til en sundere levemåde og gøre dem lettere at integrere i deltagerens dagligdag. I eksemplet med indkøbsguiden er det indkøbene, der bliver nemmere, når deltagerne kan konsultere en facitliste, som ikke kræver, at de nødvendigvis skal forholde sig reflektivt til indkøbet, og som derfor letter de sunde valg. Med handlingsplanen er det omvendt vejen til en sundere livsstil, som konkretiseres og gøres operationaliserbar. Bl.a. fordi vejen til en sundere levemåde 'blot' indebærer det selvvalgte antal små skridt. Komplexiteten i livsstilsændringerne reduceres altså gennem de materielle afbildninger.⁶⁹ Underviseren tillægger rådene og artefakterne en central betydning, fordi de, bl.a. ved at konkretisere en ellers abstrakt værdi om sundhed, kan og skal hjælpe deltagerne til at nå deres mål om en sundere livsstil. Men hvilken betydning får de tildelte artefakter og råd for deltagerne i deres daglige praktisering af sundere rutiner? Benytter de dem og hvorfor?

Deltagerens anvendelse af og omgang med artefakterne

Størstedelen af deltagerne på livsstilsholdet har forsøgt at ændre vaner og opnå vægttab flere gange inden deres deltagelse i livsstilskurset. Forsøgene er imidlertid fejlet, bl.a. fordi de ikke kunne forene tilgangen i de anvendte slankekur med en hverdagspraksis i en længere periode og derfor ikke kunne gøre en sundere praksis til en rutineret praksis. En generel holdning blandt deltagerne er, at slankekur er svære at fastholde, fordi de indebærer „drastiske ændringer“ i de daglige rutiner, hvilket på sigt gør ændringerne svære at fastholde.

Bjarne og 'den lille grønne mand'

Bjarne er en af de deltagere, der jævnligt taler om, at det erfaret som „let at være på livsstilsændringer“ i modsætning til hans erfaringer med „slankekur“. Bjarne er 63 år ved kursets begyndelse. Han er pensionist men har tidligere arbejdet som bankmand. Han bor sammen med sin kone i et parcelhuskvarter i Vallensbæk Kommune og har to voksne børn og et par børnebørn. Han er i gang med at tage en HF, som han forventer at færdiggøre midt i forløbet med livsstilskurset. Bjarne har gennem livet haft en aktiv livsstil. Han har tidligere løbet flere gange om ugen, men har på grund af knæproblemer måtte opgive at løbe. I stedet går han en tur om morgenen flere gange om ugen. Bjarne kan godt lide at få pulsen op, fordi „man har det så dejligt bagefter“. Madvanerne har han til gengæld ikke spekuleret så meget over i tidens løb. Bjarne vil dog gerne tabe sig lidt og få nogle sundere rutiner, blandt andet fordi han gerne vil leve længere og undgå sygdomme. Han

69 Jf. Sjørlev 2010.

har tidligere forsøgt sig med slankekure, men de har ikke givet et varigt vægttab (interview med Bjarne). Under mit besøg hos Bjarne taler vi om hans erfaringer med at tabe sig:

„En kur kan man ikke holde. Den er jo alt for barsk. Man skal lægge alt for store bånd på sig selv, og så tage dem [de tabte kilo] på igen i løbet af et halvt år. For det går meget hurtigt med at tage dem på igen. [...] Det er ikke så barsk at være på livsstilsændringer. Det er jo nemt lige at vænne sig til at spise et mellemmåltid: Lige tænke over, hvad det er, man smører på, i stedet for at tage den fede ost, som jo smagte godt – og på hvidt brød. Jamen så køber man noget knækbrød med den der grønne mand på, som i øvrigt smager udmærket, det er slet ikke – det er hverken tørt eller noget andet og så en meget mindre fed ost. [...] Det er næsten blevet en hel sport at kigge efter det der grønne mærke. [...] Så gradvist, næsten uden man tænker over det, så får man sundere livsvaner [...] Jeg skal lige have skiltet [indkøbsguiden] op, når man er oppe i Netto, siger hvad fanden er nu det der, men så slemt er det ikke. Man lærer også at huske det efterhånden. [...] Det kommer bare stille og roligt ind i vanerne ikke.“

(Interview med Bjarne)

Som det fremgår af citatet fra Bjarne er det bl.a. de konkrete artefakter og råd – mellemmåltider, „den lille grønne mand“ [nøglehulssymbolet] og indkøbsguiden – der medvirker til, at det for Bjarne erfares som ”let” at gøre de sunde valg. Bl.a. fordi de gør de sunde valg og samtidig muliggør handlinger på måder, som Bjarne ikke tidligere har været opmærksomme på.⁷⁰

Ifølge Ellen er feticher kendetegnende ved at være materialiseringer eller abstraktioner, der af dets brugere anses for at indeholde magt og/eller er magt, i forståelsen en kraft eller evne til at gøre noget. Et eksempel er relikvier, der antages at indeholde en guddommelig kraft fordi de har været en del af et stærkt åndeligt væsens krop. For troende repræsenterer relikvierne det guddommelige og hellege, men samtidig er genstanden også guddommelig, bl.a. fordi den i overført betydning beskytter og hjælper de troende til at finde mening i tilværelsen.⁷¹ På lignende vis hjælper artefakterne Bjarne til at navigere og handle på nye måder, bl.a. fordi artefakterne i selve deres materialisering ’er’ det sunde valg, samtidig med at de også repræsenterer den sunde livsstil: De indeholder en slags sundhedsvidenskabelig opskrift på, hvordan Bjarne kan opnå en sundere levemåde,

70 Steffen 2010.

71 Ellen 1988; Sjørlev 2013.

Nøglehuls- og Fuldkornsmærket. Mærkerne er officielle ernæringsmærker, der skal gøre det lettere for forbrugere at vælge ernæringsrigtige madvarer. Nøglehulsmærket er udviklet af Fødevarestyrelsen. Fuldkornsmærket af Fuldkornspartnerskabet. Kilde: Fødevarestyrelsen. Altomkost.dk.

hvilket muliggør en højere grad af kontrol med Bjarnes usunde rutiner og dermed et håb om, at vægttabet lykkes denne gang.

Udover at artefakterne hjælper Bjarne med at praktisere de små skridt, bliver brugen af artefakterne også et symbol på Bjarnes aktive indsats for at få sundere rutiner; en identitetsmarkør.⁷² Anvendelsen af artefakterne og rådene er med til at konstituere Bjarne som et ansvarligt og etisk subjekt, der i henhold til gældende kulturelle normer tager vare på egen sundhed og velvære.⁷³ At vægttabet i første omgang ikke følger med, er ikke det afgørende for Bjarne, for som det fremgår, forventer han, at artefakterne med tiden vil transformere de nye sundere praksisser til rutiner og dermed et vægttab. Som feticher bliver artefakterne således betydningsfulde i Bjarnes forsøg på at leve sundere, fordi de medierer mellem Bjarnes ønske om at tabe sig og hans tidligere erfaringer, og fordi de er med til at skabe en vis sikkerhed i en ellers usikker situation: At det ønskede vægttab kan nås på trods af, at hans tidligere forsøg ikke har givet det ønskede resultat.

Teknologiers [materialiserings] medierende funktion adresserer den britiske antropolog Alfred Gell i teksten „Art and Magic“, hvor han sidestiller teknologi og magi.⁷⁴ Ifølge Gell er magi en ideel teknologi, der ”orient practical technical procedures at the cognitive symbolic level”.⁷⁵ Magi er en symbolsk kommentar til teknologiske strategier, der organiserer og formaliserer teknologiske foranstaltninger og aktiviteter, og som samtidig indsætter „the ideal in the real”.⁷⁶ Som teknologi afspejler magien en ideal standard i henhold til hvilken, folk kan orientere

72 Jf. bl.a. Veblen (1899) [2007]; Bourdieu 1984; Sjørsløv 2013.

73 Foucault 1982b i Rabinow og Rose 2003.

74 Gell 1988.

75 Ibid. s. 7.

76 Ibid. s. 8.

deres hverdagshandlinger. I eksemplet med Bjarne fx vejen til et væggtab og en sund livsstil. Tilsvarende har teknologierne, ifølge Gell, også en evne til at virke magiske og 'fortrylle' folk.⁷⁷ I Gells optik ligger fortryllelsen i troen på teknologiens magiske kraft, dvs. troen på, at teknologien kan gøre noget – den indvirker på folk. I eksemplet med Bjarne er det fx troen på, at „den lille grønne mand“ gør de sundere rutiner. Hvis jeg følger Gell, er det bl.a. i kraft af artefaktets magiske evne, at der, som Bjarne pointerer, er „gået sport i at finde ham [nøglehulsmærket]“ under indkøbene, og at det med nøglehulsmærket (og de andre artefakter og råd) tilsvarende erfares som „let“ at ændre rutiner.

Bjarnes omgang med artefakterne kan således sidestilles med et forsøg på at adressere „the ideal in the real“, dvs. et forsøg på at nå målet om en sundere livsstil. Det er i kraft af at være en formidlende mellemting mellem idealet og en rutineret hverdagspraksis samt i kraft af en kulturel logik om, at væggtabsinterventioner erfaringsmæssigt er drastiske og ikke giver en ønsket virkning, at artefakterne bliver magiske, dvs. feticher. De medierer med andre ord imellem Bjarnes tidligere erfaringer og vanlige fornemmelser med, hvad der er muligt i en hverdagskontekst.⁷⁸

Hans og handleplanen

Hans har ligesom Bjarne også forsøgt at tabe sig flere gange inden deltagelsen på livsstilskurset med det, han kalder „en snuptagsløsning“: Meget motion og ingen fedt i en periode, hvilket han fortæller, har givet et væggtab. Dog har han gang på gang taget de tabte kilo på igen, idet han efter en kort periode med de restriktive mad- og motionspraksisser er faldet tilbage til de tidligere rutiner, fordi der „ikke rigtig er nogen plan eller kontrol“ med Hans' egne forsøg. Desuden fortæller Hans, at han, når han er på arbejdet, hvor han kører meget rundt, ofte har købt grillmad eller anden fastfood til frokost, fordi han ikke har haft madpakke med hjemmefra, og de usunde spisevaner, mener han, har medvirket til, at han løbende tager på igen.

I starten af livsstilskurset har Hans ikke et konkret mål med sin deltagelse, ud over at han gerne vil tabe sig og leve sundere, og han igangsætter kun enkelte vaneændringer. Med tiden bliver Hans dog mere og mere begejstret for livsstilskurset, bl.a. foranlediget af, at han taber sig, uden at han synes, at det har været svært at indføre de nye sundere praksisser, som fx at portionsanrette maden, spise mellemmåltider og købe ind efter indkøbsguiden. Desuden bruger han også handlingsplanen aktivt. Hans fortæller:

77 Gell 1988; jf. også Sjørsløv 2013.

78 Jf. Sjørsløv 2013.

„Det har hjulpet mig at sætte det på papir i stedet for at tro, at det styrer jeg i baghovedet med venstre hånd. At sætte mine måltider på papir gør, at jeg er meget mere orienteret på, hvad jeg skal, så der ikke kommer de der hovsa løsninger, som jeg har haft tendens til før. Også i forbindelse med det målsætningskema [handleplanen], jeg lavede. Jeg har jo aldrig før tænkt over det. Frokost har jo ikke været noget, jeg sådan har planlagt på nogen måde; det var, hvad der var i løbet af dagen, eller hvor vi kom forbi, når vi kørte rundt, og hvor vi nu var henne. Det at jeg har skrevet det ned på papir – at jeg skal forholde mig til det [hvad jeg skal have til frokost]; huske at jeg har vand med i bilen, så jeg ikke nødvendigvis skal gå ind og købe sodavand. Det har helt sikkert tydeliggjort for mig, at det hjælper, at man planlægger sin dag og specielt sin mad, og når man så gør det, så er det egentlig ikke så meget, der skal til, for ligesom at leve et andet liv.“

(Interview med Hans)

I eksemplet med Hans fungerer handlingsplanen som et instrument til at fastholde et fokus på en sundere livsstil igennem hele dagen; også på arbejdet, hvor hans opmærksomhed i højere grad er rettet mod sine arbejdsforpligtelser og kollegaer end mod egne spisevaner. Med hjælp fra handlingsplanen forsøger Hans således at inkorporere og udleve nogle af de normative forskrifter og moralske værdier, som er knyttet til projektet om at få en sundere livsstil, og artefaktet bliver på den baggrund et konkret instrument i Hans' dannelsesproces, dvs. en selvteknologi.⁷⁹ Samtidig fungerer handlingsplanen – det at sætte sine små skridt på papir – som sikkerhedshåndtering i en travl hverdag, hvor han gerne vil gøre de sunde valg, bl.a. drikke vand i stedet for sodavand, tage madpakke med fremfor at købe fastfood til frokost,⁸⁰ men hvor arbejdsrutinerne, tiden og omgangen med kollegaerne fastholder ham i vante rutiner. Handlingsplanen hjælper Hans til at få styr på sine rutiner, fordi vejen til en sundere levemåde er materialiseret i ord og skema, som han kan følge.

Ifølge de danske antropologer Tine Tjørnhøj-Thomsen og Helle Ploug Hansen er ord og deres transformative potentialer essentielle i en rituel handling, bl.a. fordi de er handlinger, som er med til at give folk en fornemmelse af kontrol, og fordi ordene i relation hertil forventes at have en indvirkning på den pågældende situation og handling. Med andre ord har ord – som materialiseringer – også agens.⁸¹ I Tjørnhøj-Thomsen og Ploug Hansens studier anvendes trylleord – forskellige mantraer, ordsprog og metaforer – af informanterne til at forsøge at

79 Foucault 1982b i Rabinow og Rose 2003.

80 Interview med Hans.

81 Tjørnhøj-Thomsen og Ploug Hansen 2013, s. 105–106.

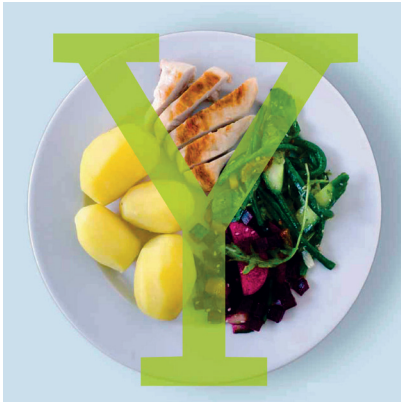
håndtere og få kontrol med situationen som barnløs eller kræftdiagnosticeret.⁸² Selv om den usikkerhed som efterfølger et forsøg på at ændre rutinerede praksisser ikke tilnærmelsesvis kan sammenlignes med den eksistentielle usikkerhed, som alvorlig sygdom eller barnløshed afstedkommer, bliver ordene i Hans' tilfælde – altså de nedskrevne ord i handlingsplanen – magiske i kraft af deres evne til at strukturere handling og skabe sikkerhed. De er, med andre ord, ikke bare ord, men betydningsfulde ord, der medvirker til, at Hans kan tage kontrol over sine vante usunde rutiner. Ordene bliver således magiske, fordi de transformerer Hans' tidligere ureflekterede usunde rutiner til reflekterede sunde valg, samtidig med at de også gør den sundere livsstil til en erfaret let og derfor opnåelig praksis, netop fordi det ikke kræver en konstant stillingtagen. Ordene medierer således mellem en ureflekteret og reflekteret praksis.

Benny og portionsanretningerne

Benny har som Bjarne og Hans også indarbejdet mange af rådene og artefakterne fra livsstilskurset i sin dagligdag. Benny er 39 år ved kursets begyndelse og bor i et parcelhus sammen med sin kone og deres to sønner på 7 og 10 år. Han er uddannet elektriker, men har de senere år arbejdet i et flexjob i den nærliggende kommune. Benny har i flere år lidt af kroniske rygsmerter, og den dårlige ryg hæmmer og begrænser Benny i hverdagen. Bl.a. ligger han mange timer dagligt ned på en seng, der er opstillet i stuen, for at hvile ryggen. Benny vil gerne være en nogenlunde velfungerende far trods smerterne, og familien betyder meget for ham. Han har flere gange forsøgt at tabe sig, fordi han håber, at et vægttab vil hjælpe på smerterne, men det er ikke lykkedes ham at komme ned i vægt. Lægerne har meddelt Benny, at de ikke kan gøre mere for ham, så det er ifølge Benny op til ham selv at forsøge sig frem og mærke efter, om der er noget, han kan gøre, som kan dæmpe smerterne. Og her er livsstilskurset en oplagt mulighed.

Benny er generelt meget positiv over for livsstilskurset og Små skridt tilgangen, og han er en af de deltagere, der løbende igangsætter nye vaneændringer, primært i relation til sine madvaner, da han pga. ryggen er begrænset i sine udfoldelsesmuligheder. Som for Hans er det også for Benny vigtigt, at han med deltagelsen på livsstilskurset både er blevet mere opmærksom på sine vaner og har fået metoder til at ændre dem. Det afgørende for Benny synes dog at være, at hans små skridt bliver til rutinerede praksisser, for han kan „godt lide de faste rytmer“ – at handlingerne „ligger på ryggraden“, fordi „så skal man ikke tænke så meget over det“ (Interview med Benny). Som vi skal se i nedenstående uddrag fra mit interview med Benny, bliver artefakterne, som hos Bjarne og Hans, centrale i denne proces med at transformere nye sundere praksisser til rutiner.

82 Ibid.

Portionsanretninger. Kilde: Fødevarestyrelsen. Altomkost.dk og Maja Schøler.

Benny er ofte alene hjemme om eftermiddagen. I tiden, indtil familien kommer hjem, ligger Benny på sengen i stuen, som er opstillet foran fjernsynet. For Benny er det „lidt farligt for mig fra kl. tolv til seks når jeg ser fjernsyn“. Fjernsynets „køren“ tager lidt af opmærksomheden fra smerterne, fortæller han, men det er ikke kun smerterne, som rutinen „at se fjernsyn“ tager opmærksomheden fra. Opmærksomheden på eget madindtag forsvinder ifølge Benny også:

„Når jeg ser fjernsyn, fordi det ikke altid er, at min hjerne når at opfangе, hvis jeg putter noget i munden. Selvfølgelig skal jeg gå ud og hente det [nødder eller rosiner]. Men du skal ikke tage en hel skål ind; så er det bedre at lave en lille bønne, og når den er tom, jamen så er den det. Det er de ting, man lige skal huske; lav en lille skål, og hvis du får spist det hele, så ved man ligesom, nå det var det.“

(Interview med Benny)

Ud fra Bennys refleksioner fremgår det, at portionsanretningerne og det efterfølgende syn af en tom bønne medvirker til en opmærksomhed omkring eget madindtag og behov, og det er en strategi, som Benny generelt begynder at benytte til at tilpasse mængden af sit madindtag – både om eftermiddagen og under aftensmaden, hvor placeringen af gryderne i køkkenet og portionsanretninger skal forhindre, at han spiser for meget.

Et andet artefakt, han anvender til regulering af praksis, er et ur. På livsstilskurset har underviseren anbefalet deltagerne at spise mellemmåltider for at stabilisere deres blodsukker. For Benny er det svært at huske at spise et mellemmåltid mellem morgenmaden og frokosten, fordi han er på arbejde, og tiden går, uden at han registrerer det. Han fortæller:

„Jeg har sat uret [på mobiltelefonen] til at bippe, fordi mange gange er tiden fløjet af sted. Nu kan jeg høre automatisk, nu bipper den, nå

nu er der et eller andet. Den [at spise mellemmåltid] er ikke kommet naturligt endnu, der flyver min tid simpelthen væk.“

(Interview med Benny)

Med portionsanretningerne og alarmen lettes arbejdet med vaneændringerne. Eller i hvert fald lettes behovet for den konstante refleksion, fordi det er med hjælp fra artefakterne, at Benny gør de sundere praksisser. Det er ringetonen, der medvirker til, at Benny agerer ansvarsfuldt og spiser sine mellemmåltider, ligesom det er den lille bøtte, der hjælper Benny til ikke at spise for meget. Samtidig erfarer det som let(tere), bl.a. fordi doseringen betyder, at Benny ikke skal forhandle med sig selv, om han skal spise mere, fordi der ikke er mere. Som han fortæller, senere i interviewet, så var problemet førhen:

„Hvis jeg havde lavet sådan en gryde (viser med armene en rundkreds – signalerer en stor gryde), selvom man siger, man godt kan gemme til næste dag, var det jo lige før, det skulle spises det hele, for nu havde man lavet maden. [...] Nu ved jeg, at det er en portion, jeg skal have, og så er det ligesom det.“

(Interview med Benny)

Ved at gøre brug af artefakterne og rådene forsøger Benny således at genvinde kontrollen over egne rutiner, og som i eksemplet med Bjarne og Hans er det bl.a. brugen af artefakterne, der medvirker til opretholdelse af en balance mellem rutinerne; 'se fjernsyn', 'arbejde', 'have smerter'; og ønsket om et vægttab og en sundere levemåde. Min pointe er, at artefakterne og Bennys omgang med dem er med til at genskabe en erfaret stabilitet mellem de muligheder og begrænsninger, som Benny erfarer. I stedet for blot at være instrumenter til at skabe rationelle og måske mentale refleksioner, dvs. selvteknologier,⁸³ bliver artefakterne instrumenter til at navigere i den konkrete forandringsproces, bl.a. fordi de gør det abstrakte ideal om en sund livsstil konkret og gør det til tider ubegribelige 'hvordan' til et begribeligt 'sådan'. I henhold til Ellen kan artefakterne anskues som feticher, der anvendes af deltagerne med det formål at få kontrol over deres rutinerede praksisser og skabe sikkerhed i usikre og/eller foranderlige situationer.⁸⁴ Artefakternes værdi ligger for Benny, Hans og Bjarne således i deres evne til også at mediere og transformere den nye sundere praksis til en rutineret hverdagspraksis.

83 Foucault 1982b i Rabinow og Rose 2003.

84 Ellen 1988.

Artefakterne hjælper til at genetablere en følelse af stabilitet i hverdagen, der for deltagerne er væsentlig for, at de kan fastholde den sundere levemåde.⁸⁵

Michael og mellemmåltiderne

At rådene og artefakterne tillægges en helt specielt betydning i forsøgene på at ændre vaner, tydeliggøres også i Michaels anstrengelser for – og refleksioner omkring – sine mellemmåltider. Michael er 62 år, da vi begynder på livsstilskurset. Han er pensionist og bor sammen med sin kæreste. Michael har to voksne børn og fem børnebørn. Han har efter eget udsagn aldrig været en familiefar, men det har ændret sig med børnebørnenes ankomst. Michael har type 2-diabetes og tager en speciel type medicin, der øger kroppens insulinproduktion og samtidig sænker Michaels appetit, fordi det er vigtigt, at han taber sig. Det er ifølge Michael „sidste udkald“, hvis han ikke vil dø inden for den nærmeste fremtid. Og det vil han ikke, fortæller han under vores interview, for han vil se sine børnebørn vokse op. Og medicinen virker tilsyneladende. I hvert fald fortæller Michael ofte under undervisningssessionerne, at han ikke længere har nogen appetit, og han taber sig også undervejs på kurset.

Michael har kort før opstarten af livsstilskurset gået til diætist, og hun har – ligesom underviseren på livsstilskurset – meddelt ham, at han skal spise mellemmåltider for at stabilisere blodsukkeret. Under vores interview fortæller Michael, at han har svært ved at spise mellemmåltider, fordi han pga. medicinen ikke er særlig sulten, men: „det er jo vigtigt, at jeg spiser dem“, konkluderer han. Jeg spørger Michael, hvorfor han skal spise mellemmåltider, og han fortæller prompte „jamen det skal alle mennesker jo“ for at leve sundt og tabe sig. Han ser opgivende ud og gengiver igen, at han næsten ikke har nogen appetit til aftensmaden.⁸⁶

Som det fremgår af fortællingen om Michael, tillægger han rådet om mellemmåltider så meget værdi, at det får en kontrollerende, ja nærmest dominerende, indvirkning på ham, fordi det får ham til dagligt at spise sine mellemmåltider til trods for, at han pga. medicinen ikke spiser mere end anbefalet og heller ikke føler sult i løbet af dagen. I Michaels tilfælde tilskrives mellemmåltiderne en absolut og uafhængig betydning uanset hans personlige erfaringer. Det er mellemmåltiderne: guleroden, klementinen og knækbrødet samt 'fuldkornsmærket' på brødpakkerne, der gør vægttabet, og (derfor) en længere levetid sammen med børnebørnene. Og det er mellemmåltidet, som gør, at han – i relation til andre – kan opretholde en identitet som ansvarligt individ, jf. kommentaren om, at „det skal alle mennesker“. Ifølge Ellen er feticher karakteriseret af et tvetydigt magt-

85 At rutiner og følelsen af stabilitet er essentielle i hverdagen understreges også i andre studier af og tilgange til hverdagspraksis, jf. bl.a. Dewey 1922, 1929; Grøn 2004; Shilling 2008; Nettleton m.fl. 2010; Ehn og Löfgren 2010.

86 Interview med Michael.

forhold mellem person og objekt, der bl.a. kommer til udtryk ved, at objektets symbolske værdi fastholdes trods modstridende oplevelser og forklaringer.⁸⁷ Jo større betydning, en person tillægger et objekt, desto mere kontrol – magt – har objektet ifølge Ellen over personen.⁸⁸ I Ellens optik får rådet om mellemmåltider magt over Michael, fordi han lader sig styre af det i sin daglige praksis. Det fastholder ham i troen på, at han gør de sunde valg, og bliver på den baggrund et helt centralt punkt i Michaels forsøg på at blive en sund(ere) mand.

For resten af deltagerne på holdet er det tilsvarende rådene og artefakterne: indkøbsguiden, handleplanen, mellemmåltider, gryderne i køkkenet, en portions aftensmad mv., som de under evalueringen af livsstilskurset fremhæver som værende af central betydning for erfaringerne med at ændre livsstil, fordi de har muliggjort igangsættelsen samt fastholdelsen af deres små skridt. Det er bl.a. sket ved at gøre dem mere opmærksom på deres usunde vaner, men også ved at konkretisere, visualisere og agere vejledninger for, hvordan de nye praksisser kan transformeres til rutinerede praksisser,⁸⁹ og herigennem være formidlende mellemting mellem idealet om en sundere livsstil og muligheder og begrænsninger i hverdagen. Artefakterne og rådene kan således anskues som feticher – konkrete genstande eller abstraktioner – der anvendes med det formål at skabe kontrol og sikkerhed i ellers usikre situationer.

Hvor hensigten med artefakterne og rådene på livsstilskurset er at øge deltagerens rationelle refleksioner eller valg, så de i en foucaultiansk optik kan styre sig selv hen imod en sundere livsstil,⁹⁰ er den pointe, jeg vil have frem, at deltagerne i høj grad tager imod de præsenterede artefakter og råd, fordi de (også) fungerer som en slags smutveje til målet ved at lette den daglige praksis med at kontrollere vanerne, samtidig med at de hjælper med at genetablere en rutineret hverdagspraksis, dvs. en følelse af stabilitet i hverdagen. På en måde synes artefakterne at bidrage til det reflekterede valg og herigennem medvirke til, at ændringer i rutinerne bliver praktisk mulige i en hverdag, hvor andet og mere end en usund livsstil fylder.⁹¹ Artefakterne giver med andre ord mulighed for at agere i det kaos af muligheder, som en forandringsproces indebærer.

87 Ellen 1988, s. 228.

88 Ibid. s. 229.

89 For lignende argument se Pols 2010.

90 Foucault 1982b i Rabinow og Rose 2003.

91 Schøler og Otto 2011.

Konklusion

I artiklen har jeg analyseret nogle af de råd og artefakter, som deltagerne introduceres for på livsstilskurset, og som de efterfølgende anvender i deres forsøg på at ændre deres usunde rutiner.

Med begreberne 'selvteknologi', 'fetich' og 'magi' diskuterer jeg, hvordan artefakterne dels indgår i deltagerens dannelsesproces som sunde mænd, dels får karakter af feticher – konkrete genstande og abstraktioner, der tillægges en magisk kraft og i overført betydning medierer i usikre og foranderlige situationer. Med fetich- og magibegrebet viser jeg, hvordan kompleksiteten i vænændringerne lettes med artefakterne og rådene, bl.a. fordi de 'i sig selv' er de sunde valg, samtidig med at de også hjælper deltagerne til at foretage sunde valg i en hverdag, der består af meget andet end sundhed. Som feticher bliver artefakterne og rådene formidlende mellemting mellem idealet om en sundere livsstil og muligheder og begrænsninger i hverdagen. De hjælper til at give deltagerne en følelse af sikkerhed og kontrol i deres forsøg på at forandre deres rutinerede praksisser.

Som det fremgik af analysen, er formålet med artefakterne først og fremmest at øge deltagerens refleksioner og opmærksomhed på de usunde vaner, så de igennem distancen og objektiveringen kan gøre vanerne til genstand for en ny sundere levemåde. Artefakterne kan således anskues som styringsteknologier, underviseren benytter til at handle på deltagerens handlinger, og som deltagerne efterfølgende anvender til at skabe sig selv som ansvarlige, sunde subjekter. Deltagerne bliver dog særligt begejstrede for artefakterne og rådene ikke kun fordi de hjælper deltagerne til at blive opmærksomme på deres rutinerede praksisser, men også fordi de fungerer som medierende mellemled imellem idealet om en sundere livsstil og individuelle erfaringer og råderum, dvs. feticher. De medvirker til, at det umiddelbart erfarer som 'let' at ændre mad- og motionsrutiner, hvilket står i modsætning til deltagerens tidligere erfaringer med vægttab og vænændringer, bl.a. fordi artefakterne og rådene tillægges en værdi som 'det sunde valg'. Fremfor at give anledning til rationelle refleksioner om ernæringsindhold og sundhedsvidenskabelige fakta bliver det at bruge artefakterne og følge rådene til måder at gøre en sund livsstil, fordi portionsanretninger, mellemmåltider, nøglehulsmærket mv. er det sunde valg.

Artefakterne og rådene bliver således betydningsfulde i deltagerens livsstilsforandringsproces, fordi de hjælper til at konkretisere, mediere og gøre de sunde valg. De hjælper med andre ord deltagerne til at få kontrol med rutinerne. Dermed lettes kompleksiteten i livsstilsforandringsprojekter, og det erfarer som lettere at handle på den rigtige måde. Det er i erfaringerne og omgangen med artefakterne, at nye sundere rutiner med tiden indlejres kropsligt og refleksivt.

Til trods for at en reflekteret praksis i folkesundhedsarbejdet antages at være et af de væsentligste instrumenter til individuelle livsstilsforandringer, peger min

analyse således på, at det både er artefakterne og en reflekteret opmærksomhed, som efterhånden skaber en sundere levemåde. Bl.a. fordi artefakterne som nævnt gør det lettere at praktisere de sunde valg, men også fordi kravet om en reflekteret sundhedspraksis er svær at forene med en hverdag, der også består af andre prioriteringer, valg og relationer. Eksemplet med deltageren Benny, der lider af dårlig ryg, viser at daglige, kroniske rygsmerter ofte overskygger mulighederne for at udvise en altid reflekteret praksis i forhold til kostindtag. Bennys mål er derfor at gøre den sunde livsstil til en rutine, som han netop ikke behøver at reflektere over, men som han 'bare' praktiserer, også i de situationer, hvor smerterne tager over. Blandt mange af de andre deltagere er målet også at få sundheden til at „ligge på ryggraden“, så refleksion ikke er påkrævet, og det er netop i denne proces, at artefakterne også viser sig betydningsfulde. De gør det muligt at agere i det kaos, som en forandringsproces umiddelbart indebærer.

Litteratur

- Akrich, Madeline 1992: „The de-scription of technological objects“. Bijker og Law (red.): *Shaping technology/building society*. Cambridge, side 205-224.
- Appadurai, Arjun 1988: *The social life of things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge.
- Armstrong, David 2014: „Actors, Patients and agency: a recent history“. Cohn (red.): *From health behaviours to health Practices. Critical Perspectives*. Blackwell Publishing Ltd., side 7-18. DOI: 10.1002/9781118898345.ch2
- Aarestrup, Anne Kristine, Due, Tine Drud og Kamper-Jørgensen, Finn 2007: *De kommunale sundhedspolitikker i Danmark – en kortlægning*. Statens Institut for Folkesundhed.
- Backett, Kathryn C. og Charlie Davison 1995: „Lifecourse and lifestyle: The social and cultural location of health behaviours“. *Social Science & Medicine*, årg. 40. nr. 5, side 629-638. DOI: 10.1016/0277-9536(95)80007-7
- Bech Risør, Mette 2002: *Den Gyldne middelvej. Sundhedsfremme i hverdagen – en antropologisk analyse af gravide kvinders praktiske ræsonnement i relation til rygevaner*. Ph.d. Afhandling. Aarhus Universitet.
- Bille, Mikkel og Sørensen, Tim Flohr 2012: *Materialitet. En indføring i kultur, identitet og teknologi*. Samfundslitteratur.
- Bourdieu, Pierre 1977: *Outline of a theory of Practice*. Cambridge University Press. DOI: 10.1017/cbo9780511812507
- Bourdieu, Pierre 1984: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press.

- Bræmer, Marie Højlund 2011: „Det sure med det søde; diabetiske liv og moralske måltider i Vietnam“. *Tidsskrift for Forskning i Sygdom og Sundhed*, nr. 14, side 35-57. DOI: 10.7146/ufss.v8i14.5415
- Buchanan, David R. 2000: *An Ethic for Health Promotion: Rethinking the Sources of Human Well-being*. Oxford University Press.
- Casazza, Krista m.fl. 2013: „Myths, Presumptions, and Facts about Obesity“. *The New England Journal of Medicine*, årg. 368, nr. 5, side 446-454. DOI: 10.1056/nejmsa1208051
- Chapman, Gwen 1991: „From ‘dieting’ to ‘healthy eating’: An Exploration of Shifting Constructions of Eating for Weight Control“. Sobal & Maurer (red.): *Interpreting Weight. The Social Management of Fatness and Thinness*, Aldine de Gruyter, side 73-89.
- Christensen, Anne Illemann, Davidsen Michael, Ekholm, Ola, Hansen, Stig Eiberg, Pedersen, Pia Vivian og Knud Juel 2014: *Danskernes Sundhed – Den Nationale Sundhedsprofil 2013*. Sundhedsstyrelsen og Statens Institut for Folkesundhed, Syddansk Universitet.
- Cohn, Simon 2014: „From health behaviours to health practices: an introduction“. Cohn (red.): *From Health Behaviours to Health Practices: Critical Perspectives*. Blackwell Publishing Ltd. DOI: 10.1002/9781118898345
- Crossley, Nick 2013: „Habit and Habitus“. *Body and Society*, årg. 19, nr. 2-3, side 136-161. DOI: 10.1177/1357034x12472543
- Damsholt, Tine, Simonsen, Dorte G. og Camilla Mordhorst (red.) 2009: *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. Aarhus Universitetsforlag.
- Danholt, Peter 2012: „Factish relations: Affective bodies in diabetes treatment“. *Health*, årg. 17, nr. 4, side 375-390. DOI: 10.1177/1363459312460698
- Dant, Tim 1996: „Fetishism and the social value of objects“. I: *Sociological Review*, årg. 44, nr. 3, side 495-516. DOI: 10.1111/j.1467-954x.1996.tb00434.x
- Dewey, John 1922: *Human Nature and Conduct*. Henry Holt and Company. DOI: 10.1037/14663-000
- Dewey, John 1929: *The Quest for Certainty*. Milton, Balch & Company.
- Ehn, Billy og Orvar Löfgren 2010: *The secret world of doing nothing*. University of California Press. DOI: 10.1525/california/9780520262614.001.0001
- Ellen, Roy 1988: Fetishism. *Man, New Series*, årg. 23, nr. 2, side 213-235. DOI: 10.2307/2802803
- Forebyggelseskommissionen 2009: *Vi kan leve længere og sundere. Forebyggelseskommissionens anbefalinger til en styrket forebyggende indsats*.
- Foucault, Michel (1982a): „The subject and Power“. Rabinow & Rose: *The essential Foucault*. The New Press, side 126-145.
- Foucault, Michel (1982b): „Technologies of the Self“. Rabinow & Rose: *The essential Foucault*. The New Press, side 147-170.

- Foucault, Michel 2004 (1984): *Brugen af nydelserne. Seksualitetens historie 2*. Det lille Forlag.
- Friis-Holmberg, Teresa, Christensen, Anne Illemann, Zinckernagel, Line, Petersen, Lars Skytte og Morten Hulvej Rud 2013: *Kortlægning. Kommunernes arbejde med implementering af Sundhedsstyrelsens forebyggelsespakker*. Center for Interventionsforskning, Statens Institut for Folkesundhed, Syddansk Universitet, i samarbejde med Center for Forebyggelse i Praksis, KL og Sundhedsstyrelsen.
- Frohlich, Katherine L., Ellen Corin, og Louise Potvin 2001: „A Theoretical Proposal for the Relationship between Context and Disease“. I: *Sociology of Health and Illness*, årg. 23, side 776-797. DOI: 10.1111/1467-9566.00275
- Gell, Alfred 1988: „Technology and Magic“. I: *Anthropology Today*, årg. 4, nr. 2, side 6-9. DOI: 10.2307/3033230
- Greco, Monica 2009: „Thinking beyond Polemics: Approaching the Health Society through Foucault“. I: *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, årg. 34, nr. 2, side 13-27. DOI: 10.1007/s11614-009-0010-y
- Grøn, Lone 2004: *Winds of Change, bodies of persistence. Health promotion and lifestyle change in institutional and everyday context*. Ph.d. afhandling. Afdeling for Antropologi og Etnografi. Aarhus Universitet og afdelingen for sundhed, Vejle Kommune.
- Grue, Astrid og Vega, Christina 2013: „Bebor vi mangfoldige verdener? Introduktion“. *Verden(er). Tidsskriftet Antropologi*, nr. 67, side 5-23.
- Huniche, Lotte og Olesen, Finn 2014: „Introduktion“. Huniche og Olesen (red.): *Teknologi i sundhedspraksis*. Munksgaard, side 17-35.
- Hastrup, Kirsten 2003: „Introduktion. Den antropologiske videnskab“. Hastrup (red): *Ind i verden: En grundbog i antropologisk metode*. Hans Reitzels Forlag, side 9-35.
- Jansen, Yvonne J. F. M. 2010: „The Taming of Chance and the Actual Practice of Prevention“. Mathar og Jansen (red.): *Health Promotion and Prevention Programmes in Practice How Patients' Health Practices are Rationalised, Reconceptualised and Reorganised*. Transcript-Verlag, side 147-171. DOI: 10.14361/9783839413029-007
- Jöhncke, Steffen og Steffen, Vibeke 2015: „Introduction: Ethnographies on the limits of Reason“. Steffen, Jöhncke og Raahauge (red): *Between Magic and Rationality: On the limits of Reason in the Modern World*. Museum Tusulanum Press, side 9-39.
- Kjøller, Mette, Juel, Knud og Finn Kamper-Jørgensen 2007: *Folkesundhedsrapporten 2007*. Statens Institut for Folkesundhed og Sundhedsstyrelsen.
- Latour, Bruno 1987: *Science in Action*. Harvard University Press.
- Latour, Bruno 2010: *On the Modern Cult of Factish Gods*. Duke University Press.

- Lupton, Deborah og Petersen, Allan 1996: *The New Public Health. Discourses, Knowledges, Strategies*. Sage Publications.
- Mathar, Thomas og Yvonne J.F.M. Jansen 2010: „Introduction: Health Promotion and Prevention Programmes in Practice“. Mathar og Jansen (red.): *Health Promotion and Prevention Programmes in Practice*, Transcript Verlag, side 9-29. DOI: 10.14361/9783839413029-intro
- Mauss, Marcel 1979 (1934): *Sociology and Psychology*. Routledge & Kegan Paul, side 95-123.
- Meillier, Lucette 1994: *Sundhedsoplysning og forandring. Mænd, oplysning og forandring af sundhedsvaner*. Institut for epidemiologi og social medicin, Aarhus Universitet. 1994. Rapport nr. 9.
- Miller, Daniel (red.) 2005: *Materiality*. Duke University Press. DOI: 10.1215/9780822386711
- Nettleton, Sarah, Neale, Jo og Lucy Pickering 2010: „I don't think there's much of a rational mind in a drug addict when they are in the thick of“. *Sociology of Health and Illness*, årg. 33, nr. 7, side 1-15.
- Nettleton Sarah og Judith Green 2014: „Thinking about changing mobility practices: how a social practice approach can help“. Cohn (red.): *From Health Behaviours to Health Practices: Critical Perspectives*, Blackwell Publishing Ltd., side 82-94. DOI: 10.1002/9781118898345.ch8
- Olesen, Finn 2010: „Den forstærkede patient. Om patientbegreber og empowerment““. Thorgaard, Nissen og Juul Jensen (red.): *Viden, virkning og virke – forslag til forståelser i sundhedspraksis*. Roskilde Universitetsforlag, side 307-332.
- Otto, Lene 2003: „Foucaults 'governmentalitetsteori'. Styringsteknologi og subjektivitet.“ Arbejdsrapport, nr. 1. Udkast.
- Petersen, Alan og Deborah Lupton 1996: *The new public health: Health and self in the age of risk*. Sage Publications.
- Pietz, William 1985: „The problem of the fetish I“. *RES: Journal of Anthropology and Aesthetics*, årg. 9, side 5-17. DOI: 10.1086/resv9n1ms20166719
- Pietz, William 1987: „The problem of the fetish II: The Origin of the Fetish“. *RES: Journal of Anthropology and Aesthetics*, årg. 13, side 23-45. DOI: 10.1086/resv9n1ms20166719
- Pols, Jeannette 2010: „Telecare: What Patients Care About“. Mol, Mosel og Pols (red): *Care in Practice: On Tinkering in Clinics, Homes and Farms*. Transcript Verlag, side 171-195.
- Rollnick, Stephen, Miller, William R. og Christopher C. Butler 2008: *Motivational Interviewing in Health Care. Helping Patients Change Behavior*. The Guildford Press.
- Rose, Nikolas 2009: *Livets politik: Biomedicin, magt og subjektivitet i det 21. århundrede*. Dansk Psykologisk Forlag.

- Ryborg, Alexandra Brandt 2011; „Madmagi: at spise sig ud af en adfærdsforstyrrelse“. *Tidsskrift for Forskning i Sygdom og Samfund*, nr. 14, side 87-105. DOI: 10.7146/tfss.v8i14.5420
- Schøler, Maja og Otto, Lene 2011: „Mænd og mad. Artikulering af kroppen i borgerrettet sundhedsfremme“. *Kulturstudier*, nr. 2, side 68-92. DOI: 10.7146/ks.v2i2.5788
- Schøler, Maja 2016: „At være på livsstilsændringer er bare meget lettere“. Et antropologisk studie af en gruppe overvægtige mænds erfaringer med at ændre livsstil. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet.
- Shilling, Chris 2008: *Changing Bodies: Habits, Crisis and Creativity*. Sage Publications. DOI: 10.4135/9781446212295
- Sjørsløv, Inger 2010: „På genbesøg i magiske verdener. Et essay“. *Tidsskriftet Antropologi*, nr. 61, side 5-31.
- Sjørsløv, Inger 2013: *Ting i nære og fjerne verdener*. Aarhus Universitetsforlag.
- Sjørsløv, Inger 2015: „The Magic of the Gestalt: Forms and Fetishes in the Realms of Rationality“. Steffen, Jöhncke & Raahauge (red.): *Between Magic and Rationality: On the limits of Reason in the Modern World*. Museum Tusulanum Press, side 149-175.
- Sundhedsstyrelsen 2003: *Oplæg til national handlingsplan for svær overvægt*. J.H. Schultz Grafisk.
- Statens institut for folkesundhed, Syddansk Universitet 2009: *KRAM undersøgelsen i tal og billeder*. Ministeriet for forebyggelse og sundhed og Trygfonden.
- Steffen, Vibeke 2010: „Til konsultation hos ånderne. Om klarsyn, energier og magi i Danmark“. *Tidsskriftet Antropologi*, nr. 61, side 59-79.
- Stoklund, Bjarne 1979: „Europæisk etnologi“. *Københavns Universitet 1479-1979*, bind XI, side 87-120.
- Thorgaard, Keld, Nissen, Morten og Uffe Juul Jensen 2010: „Viden, virkning og virke. Forslag til forståelser i sundhedspraksis“. Thorgaard, Nissen, og Juul Jensen, (red): *Viden, virkning og virke. Forslag til forståelser i sundhedspraksiside*. Roskilde Universitetsforlag, side 7-17.
- Tjørnhøj-Thomsen, Tine og Ploug Hansen, Helle 2015: „Managing Uncertainties, Gaining Control: The Magic of Food and Words“. Steffen, Jöhncke og Raahauge (red): *Between Magic and Rationality: On the limits of Reason in the Modern World*. Museum Tusulanum Press, side 149-175.
- Vallensbæk Kommunes Sundhedsafdeling 2010: *Flyer, livsstilskursus for mænd i Vallensbæk Kommune*.
- Vallgård, Signild 2001: „Governing people’s lives: Strategies for improving the health of the nation in England, Denmark, Norway and Sweden“. *European Journal of Public Health*, årg. 11, nr. 4, side 386-392. DOI: 10.1093/eurpub/11.4.386

- Vallgård, Signild 2003: *Folkesundhed som Politik. Danmark og Sverige fra 1930 til i dag*. Århus, Aarhus Universitetsforlag.
- Vallgård, Signild 2005: „Hvad er sundhedsfremme? En analyse af begrebet og styringsmetoderne“. *Tidsskrift for forskning i sygdom og samfund*, årg. 2, nr. 3, side 15-32
- Veblen, Thorstein 2007 (1899): *Theory of the Leisure Class*. Macmillan.
- Will, Catherine M. og Kate Weiner 2014: „Sustained multiplicity in everyday cholesterol reduction: repertoires and practices in talk about ‘healthy living‘“. Cohn (red.): *From Health Behaviours to Health Practices: Critical Perspectives*, Blackwell Publishing Ltd., side 132-144. DOI: 10.1002/9781118898345.ch12
- Williams, Simon J. 1995: „Theorising class, health and lifestyles: can Bourdieu help us?“. *Sociology of Health and Illness*, årg. 17, nr. 5, side 577-604. DOI: 10.1111/1467-9566.ep10932093

Utrykte kilder

- Interview med Per Brændgaard Mikkelsen, april 2011.
- Interview med underviser på livsstilskursus, Vallensbæk Kommune, marts 2011.
- Interviews med deltagere på livsstilskursus, december 2010 – marts 2011.
- Deltagerobservation på livsstilskursus, sommer 2010 – forår 2013.

Websteder

- BMI (definition), <https://www.sundhed.dk/borger/patienthaandbogen/hormoner-og-stofskifte/sygdomme/overvaegt-og-kost/hvad-er-en-sund-vaegt/>, 13. november 2017.
- Fuldkornsmærket, www.fodevarestyrelsen.dk, den 10. oktober 2017.
- Indkøbsguide, www.hjerteforeningen.dk/om-os/, 10. oktober 2017.
- NUMO (Nationalt Udviklingscenter for Overvægt), www.numo.nu, 31. marts 2016.

English Summary

Embedded Routines and Magical Artefacts Lifestyle Changes in Everyday Life

Today, lifestyle and lifestyle changes are important measures in public health. Peoples' lifestyles and unhealthy habits are considered one of the main reasons for overweight, disease and premature death as well as raising healthcare expenditures. In Denmark health is a private as well as a public matter and since the municipality reform in 2007 it is primarily the municipalities that are

responsible for health promotion and health prevention. In the present article, I focus on one of these public health interventions – a lifestyle course for overweight men, organized by a municipality in the Greater Copenhagen area. I discuss how the participants go about changing their often unreflective habits in an everyday life, consisting of more than just the wish for a healthier life. And what type of methods they are using in this process of transformation. In particular, I show how a variety of different artefacts and advice become meaningful in the process of change; because the participants use them in a reflexive process of formation, these artefacts help the participants gain control of their ‘unhealthy’ routines. But they also function as mediators between ideals about a healthier lifestyle and individual experiences and limits. The artefacts help the participants in making health choices. By using the artefacts the participants do not have to reflect upon their choices, which then make it possible for them to maintain and retain healthier routines in a changeable daily day.

Ulrik Lehrmann, f. 1952, forskning og publicering af artikler og bøger primært omhandlende litteratur-, medie- og kulturhistoriske emner ca. 1860–1960, lektor ved Institut for Kulturvidenskaber, Syddansk Universitet

Nøgleord: Dagligvareforbrug, forbrugskultur, landbrugskultur, modernisering, 1960'erne

DAGLIGVAREFORBRUG, FROSTVARER OG ACCELERATIONS- TEKNOLOGIER i hverdagskulturens omformning omkring 1960

I artiklen undersøges forandringer af hverdagslivet i 1960'erne med afsæt i dagligvareforbruget i Lindeballe Brugs 1962-64. Overleverede kontrabøger gør det muligt at afdække dele af kundernes indkøb. Indkøbene afspejler en årstidsafhængig forrådshusholdning, hvilket står i kontrast til, hvorledes fremvæksten af køle- og fryseteknologi i løbet af 1960'erne forandrer de daglige rutiner i husholdningen i forhold til tidsacceleration. Indkøbene i Lindeballe Brugs demonstrerer også, hvorledes moderniseringen af dagliglivet i efterkrigstidens Danmark var en tidlig heterogen proces, hvorfor datidens intellektuelle kritik af det ny vare- og forbrugssamfund var ude af trit med den brede befolknings erfaringsverden.

Hvad karakteriserede dagligvareforbruget på landet i begyndelsen af 1960'erne? På hvilken måde forholdt indkøbene i den lokale brugs sig til det udvidede vareudbud og -forbrug i efterkrigstiden? Hvordan reflekteredes den ny forbrugskultur i den offentlige debat? Disse spørgsmål vil blive belyst med afsæt i en undersøgelse af dagligvareforbruget i en landsognsbrugs, Lindeballe Brugs 1962-64.

At hverdags- og madkulturen for blot 50 år siden var meget forskellig fra i dag, får man et levende indtryk af i den nu afdøde madanmelder på *Politiken*, Jonna Dwingers (1924-2012), karakteristik af 1960'ernes danske restaurantkøkken som „grøntsager fra konservesdåse, også midt om sommeren, og spandfulde af brun sovs til overstegt kød“.¹ Hvordan må hverdagsmaden så ikke have set ud i de private hjem? Madkulturen og husholdningsaktiviteter som en del af hverdagskulturen og det daglige forbrug skiltes ikke med sin eksistens og er derfor svær at komme på skudhold af. Indblik i hverdagslivets processer vil ofte bero på enten bevidst tilrettelagte etnologiske interviewundersøgelser² eller glimtvisе beskrivelser i erindringslitteraturen:

Det var altid kartofler og ofte frikadeller eller karbonader, som på Fyn var panerede. Det var ukrydret mad med opbagt sovs. Vi spiste ofte øllebrød eller byggrød eller fik min haderet sagsuppe, hvor de små grynkiggede på én fra bunden af tallerkenen som onde øjne. Vi fik fisk mindst en gang om ugen, hvor vi købte torsk, sild eller rødspætter meget billigt hos fiskerne på havnen. Fik vi torsk, fik vi resterne næste dag som plukfisk i hvid sovs. En særlig Bogenseret var maskintorsk i sennepssovs. Vi fik stegt flæsk og en variant, som min mor kaldte husmandskoteletter, som var paneret brystflæsk. Skidne æg i sennepssovs var en anden tilbagevendende ret. Det største var en grydestegt kylling, som var decideret søndagsmad. I sæsonen spiste vi rødgrød og stikkelsbærggrød lavet af bærrerne fra haven, hvor min far også dyrkede porrer, gulerødder, kartofler, løg og grønål.³

Forfatteren og journalisten Leif Davidsens erindringer om hverdagsmaden i årene omkring 1960 omhandler det tidspunkt, hvor Eksport Svin slagteriernes Salgsforening lancerede sloganet „Gris på gafflen“ i et massivt reklamefremstød med pjecer og reklamefilm, hvilket i 1958 resulterede i et salg af flæsk, der var 21,5 pct. højere end før kampagnen.⁴ *Gris på gafflen* var også titlen på Studenterrevyen 1962, skrevet af Jesper Jensen (1931-2009), Klaus Rifbjerg (1931-2015) og Leif Panduro (1923-77). Hvor slagteriernes kampagne gennem madopskrifter sigtede mod at få forbrugerne til at købe og lave mad af udskåret svinekød, blev kampagnens slogan vendt på hovedet i Studenterrevyen i en kritisk udstilling af, hvorledes den moderne vare- og forbrugskultur blev mere og mere omsiggribende i hverdagslivet og reducerede borgeren til forbruger. På den vis indrammer udtrykket „gris på gafflen“ og reaktionerne herpå, hvordan det danske samfund fra

1 Dwinger 1997, s. 8.

2 Jf. Olesen og Thorndahl 2004.

3 Davidsen 2015, s. 44-45.

4 *Landsbladet* 1958:36.

slutningen af 1950'erne til begyndelsen af 1970'erne gennemløb en voldsom materiel og kulturel omvæltning, hvor ikke mindst den almene velstandsstigning og de øgede forbrugsmuligheder ud fra forskellige perspektiver blev set som og også var en afgørende reformatering af hverdagslivet. I mindre landsogne som f.eks. Lindeballe Sogn i Midtjylland samt i mindre provinsbyer var en sådan markedsorienteret forbrugeridentitet dog først ved at blive en realitet. Mulighederne for vareæstetisk iscenesættelse og socialkulturel distinktion via forbrug var begrænsede i den diskbetjente lokale brugs, ligesom den teknologiske fornyelse til understøttelse af basale arbejdsprocesser i den daglige husholdning (vaskemaskine, fryser, elkofur) kun langsomt vandt fodfæste.⁵

Mulighed for vareæstetisk iscenesættelse var der til gengæld i de fremvoksende supermarkeder. Varen, der siger: „Her er jeg – tag mig med hjem – Det er udseendet, det kommer an på“, sådan beskrev landbrugsorganisationsbladet *Landsbladet* de nye supermarkeder.⁶ I en længere artikelrække i brugsforeningernes medlemsblad *Samvirke* 1960 rettedes opmærksomheden også mod „alle de ‘nye’ varer, der trænger frem, på de egentlige livsfornødenheders bekostning“ og mod det forhold, „at konkurrencen mindre og mindre gælder den billigste kilopris og mere og mere kommer til at dreje sig om ting som indpakning, butikkens indretning og varernes letanvendelighed i husholdningen“.⁷ Hele denne proces blev i *Samvirke* betegnet som „en revolution i forbruget“,⁸ og i 1963 konstateredes det, at „vi danskere er i stand til at bruge langt flere penge, end det nogensinde før har været tilfældet, og det er værd at lægge mærke til, at vi giver vore penge ud på en helt anden måde end før“.⁹ Målt i faste priser er der 1957-70 tale om en vækst i det samlede forbrug på 75 pct.,¹⁰ og „revolution“ er det begreb, der igen og igen bruges til at karakterisere denne forandring af den almindelige danske families hverdagsliv i løbet af 1960'erne og 1970'erne.¹¹

Konkret antog denne „sociale revolution“¹² skikkelse af bl.a. en anden tilrettelæggelse af indkøb af dagligvarer i takt med rationaliseringer inden for detailhandelen samt teknologisk og rumligt i form af ny køkkentechnologi og køkkendesign. Den gentagne anvendelse af revolutionsbilledet markerer voldsomheden i omkalfatringen af hverdagslivet, hvorved også en række huslige gøremål blev underlagt rationaliserings- og tidsteknologier som led i vare- og markeds-mæssiggørelsen af sider af hverdagslivet. Selv om revolutionsbilledet for en overordnet betragtning

5 Olesen og Thorndahl 2004, s. 58–61.

6 *Landsbladet* 1958:17.

7 *Samvirke* 1960:1, s. 7.

8 *Samvirke* 1960:10, s. 14.

9 *Samvirke* 1963:16, s. 14.

10 Hansen og Henriksen 1980, s. 214.

11 Se f.eks. Jensen 2011, s. 117.

12 Udtrykket anvendes i Selvbetjeningsbutikkerne i Danmark. Rapport udg. af sekretariatet for Danmarks Erhvervsfond for Handelsministeriets Produktivitetsudvalg. Kbh. 1960.

Fra diskbetjening til selvbetjening - fra personlig kontakt til anonymt vareforbrug og frihed? *Familie Journal* 44, 03.11.1964.

forekommer passende, er det på den anden side også værd at være opmærksom på, at reformeringen af hverdagslivet i 1950'erne og 1960'erne ikke var en lineær og homogen proces. Hverdagslivet rummer også en træghed i form af bl.a. mellemmenneskelige relationer, konkrete arbejdsprocesser, traditioner og naturforbundethed, hvilket er kontinuitetsskabende og tillige yder en vis modstand mod pludselige og voldsomme forandringer.¹³ I den forstand kan hverdagslivet ses som en forhandlingszone for grænserne mellem, hvad Jürgen Habermas be-

13 Leithauser 1977a, b.

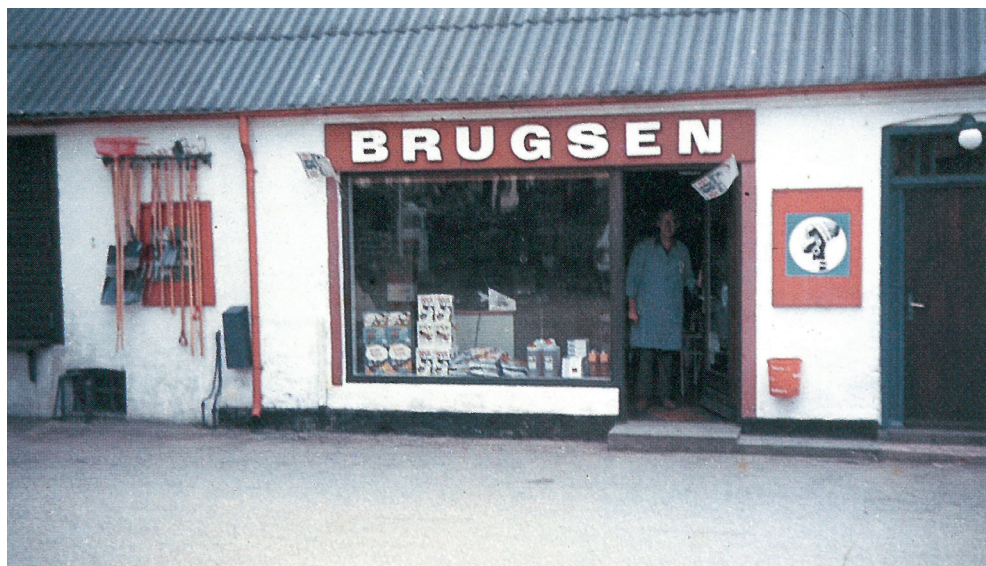
tegner som system- og livsverden, hvor systemverdenen forstået som økonomisk og institutionel målrationel handlen er overgribende og omstrukturerende i forhold til livsverdenens forankring i mellemmenneskelig kommunikation.¹⁴ Det er i dette lys, at ikke alene den ændrede forbrugskultur og den daglige husholdnings reorganisering, men også den almene og strategiske kommunikation heraf, reklamen, påkalder sig interesse. Som led i mediesektorens ekspansion i efterkrigstiden bidrog den i hidtil uset grad til strukturering af hverdagsbevidstheden.

I denne artikel vil ovennævnte forandringsprocesser blive undersøgt i deres sammensatte og uensartede karakter ud fra flere indfaldsvinkler. Afsættet udgøres af et øjebliksbillede af dagligvareforbruget 1962-64 i en mindre brugsforening på landet, som flankeres af henholdsvis mediernes eksponering af dagligvarer og husholdningsteknologi og kritiske intellektuelles refleksion herover. Med den hverdagslige forbrugskultur som omdrejningspunkt bringes dagligvareforbruget således i spil med på den ene side de forestillinger om forbrug og husholdning medlemsblade og magasiner som *Landsbladet*, *Samvirke* og *Familie Journal* formidlede til sine læsere. Herigennem indkredses forbrugeren som en ny social identitet og den hermed forbundne tidsacceleration. På den anden side belyses denne ny forbrugeridentitet gennem samtidige kritiske intellektuelles foruroligere over, hvad de på et mere generelt plan oplevede som den ny forbrugerkulturs invasive karakter i form af reklamens kolonisering af den samlede kultur og samfundskommunikation.

Lindeballe Brugs 1962-64 – dagligvareforbrug i et landsogn

Dagligvareforbruget, som blev varetaget af detailhandelsbutikker, antog i efterkrigstiden nye former. Der var således tale om både et øget forbrug og en omlægning af detailhandelsleddet, hvilket indebærer en fysisk, økonomisk og mental ændring af den måde, indkøbet af dagligvarer foregik på. I løbet af især 1960'erne overgik de fleste dagligvarebutikker fra diskbetjening til selvbetjening. Samtidig blev muligheden for indkøb 'på bog', dvs. på kredit, hvor køberen betalte ved månedens udgang, afskaffet til fordel for kontantbetaling. Det gjorde sig eksempelvis gældende inden for brugsforeningerne. Overgangen fra salg af ferskvarer til salg af frostvarer blev teknologisk muligt med kølediske i butikkerne og organisering af en infrastruktur af lukkede frostkæder på landsplan samt forsvarlig opbevaring af frostvarer i hjemmet i køleskabe og fryser. Den kolde revolution i form af køle- og fryseteknologiens implementering i detailhandelen og den daglige husholdning blev herved et omdrejningspunkt i omformningen af hverdagens tilrettelæggelse. Eksempelvis løsnedes afhængigheden af daglige eller adskillige indkøb pr.

14 Habermas 1996.

Lindeballe Brugs' nabobrug i Aast, første halvdel af 1960'erne. Give-Egnens Museum.

Køledisk og konserver i Lindeballe Brugs. Formentlig fra 1971 i forbindelse med ny uddelers tiltrædelse. Give-Egnens Museum.

uge. Et led i denne omformning af indkøbet var endvidere en øget centralisering i forbindelse med større supermarkeder, hvilket dels berørte mindre lokale butikker inden for den samme branche, dels specialforretninger som mejeriudsalg, slagtere og grønthandlere.

Brugsforeningsbevægelsen (FDB) var i årene omkring 1960 inde i en markant omstrukturingsproces, der tog sigte på at omforme de lokale foreningsbaserede brugser til en landsdækkende forretningskæde. En balancegang mellem hvad

FDBs formand Poul Nyboe Andersen (1913-2004) betegnede som „det folkelige og det effektive“.¹⁵ FDB var endnu en landsorganisation, som primært vedrørte grossistledet, dvs. fælles indkøb, samt nogle fabrikker til produktion af egne varer, mens de enkelte butikker ejedes lokalt på andelsbasis. Som led i rationaliseringen af grossistledet organiseredes efter amerikansk forbillede i årene omkring 1960 syv centrallagre, der afløste de indtil da 23 lagre.

I 1964 vedtog FDBs repræsentantskab en principbeslutning om at udvikle FDB til én landsdækkende organisation, så ejerskab og ansvar kunne forskydes fra de lokalt ejede brugsforeninger til én landsdækkende kæde. Det første skridt mod en sådan centraliseret landsdækkende butikskæde var de lokale selvejede butikkers indgåelse af frivillige kædeaftaler. I 1966 havde 51 pct. af de foreningsbaserede brugere tilsluttet sig den landsdækkende kæde.¹⁶ De centralistiske organisationsbestræbelser udsprang af ønsket om en markedsfølsom profilering og professionalisering i form af øget standardisering af brugsstørrelser, varesortiment (kød, frostvarer, brød), priser og offentlig fremtræden (fra vare- til butiksdesign). Denne kraftigere markering af FDB som brand kan symbolsk aflæses i udviklingen af det fælles orange design af bl.a. ordet 'brugsen' (ikke som tidligere: forbrugsforening) uden på alle butikker samt intensivning af landsdækkende avis-, magasin- og biografreklamer.

Samtidig var disse markedsorienterede initiativer led i en tiltagende løsrivelse af brugsforeningsbevægelsen fra et landbrugssamfund, der tidligere havde sat sit stærke sociale og kulturelle præg på brugsforeningerne, men som også omkring 1960 var inde i en voldsom omstrukturering, som på lidt længere sigt på afgørende vis skulle mindske landbrugets sociale og politiske betydning. Et strukturudvalg vedrørende den fremtidige organisations- og butikstruktur inden for FDB pegede i 1963 på bindingerne til en lokalisering af brugere i forhold til en forældet sognestruktur samt et varesortiment, der var rundet af et ældre landbrugssamfunds indkøbsvaner, dvs. manglende salg af kød, viktualier, frugt og grønt, som en klods om benet i forhold til udviklingen af FDB som en effektiv butikskæde i konkurrence med andre butikskæder.¹⁷

Omstillingen inden for brugsbevægelsen var dog et særdeles sammensat fænomen og foregik i forskellig udviklingstakt i by og på land. I 1960 blev 15 pct. af alle fødevarer solgt i selvbetjeningsbutikker,¹⁸ men endnu i 1966 måtte man i en pjeces om FDBs status og udviklingsplaner konstatere, at den diskbetjente forretning dominerede på landet.¹⁹ En sådan brugs var i 1960'erne Lindeballe Brugs

15 Andersen 1959b, s. 635.

16 Jensen 2016, s. 164.

17 Oxe 2013, s. 85-86.

18 Samvirke 1960:10, s. 14.

19 Büchert 1966, s. 37.

(1890-1989), som i 1967 tilsluttede sig den frivillige kæde.²⁰ Butiksarealet var i 1965 på 100 m², og den årlige omsætning 1964-67 var ca. ¾ million kr. Heraf tegnede gødning og grovvarer til landbrugsproduktionen sig for knap 300.000 kr.²¹ Lindeballe Brugs var den ene af to brugser i Lindeballe Sogn, i dag en del af Vejle Kommune. Den anden var Aast Brugs (1907-80).

FDBs formand Poul Nyboe Andersen var i 1959 ikke i tvivl om, at de små landbrugers dage var talte:

Den traditionelle blandede landhandel – hvadenten den drives som brugsforening eller som privat butik – har [...] mere og mere svært ved at klare sig i konkurrencen med specialforretninger og varehuse i byerne.

Endnu køber man i det væsentlige sit forbrug af dagligvarer som kolonial og lignende i den lokale butik. Det kan imidlertid forudses, at de små brugsforeninger og købmænd i landsbyerne i løbet af de kommende 10-20 år vil blive udsat for stadig hårdere konkurrence fra „super-markeder“, der placeres i nærmeste by eller ved et centralt vejkryds med gode parkeringsforhold, hvorfra man kan tiltrække kunder fra et større landdistrikt.²²

Den diskbetjente og lokalt foreningsbaserede dagligvarebutik er interessant i forhold til udviklingen af en forbrugeridentitet, fordi den ikke indbyder til indkøb af meget mere end det dagligt fornødne og ikke i samme grad som selvbetjeningsbutikker og supermarkeder indbyder til impuls køb.²³ Fra Lindeballe Brugs er der overleveret kontrabøger, der gør det muligt at komme tæt på dagligvareforbruget i et landsogn i årene 1962-64.²⁴ At købe „på bog“, dvs. at få kredit og først betale ved ugens eller månedens udgang, var en udbredt indkøbs- og betalingsform, selv om man fra centralt hold i FDB i begyndelsen af 1960'erne agiterede energisk for overgang til kontantkøb.²⁵ Køb via kontrabog var nemlig svært forenelig med selvbetjening, da det gav uhensigtsmæssige lange flaskehalse i forbindelse med notering af de anskaffede varer.²⁶

20 Jf. samarbejdskontrakt (Give-Egnens Museum). Brugsen og indkøbsforholdene i Lindeballe svarer til beskrivelsen af forholdene i Gjern og omegn (Olesen og Thorndahl 2004, s. 123-126).

21 Den gennemsnitlige omsætning for en landbrugs var i 1961 440.000 kr. (Jensen 2016, s. 156).

22 Andersen 1959a, s. 259.

23 Jf. „Når forbrugsvanerne skifter og havregrød slår spegesilden ud!“, *Samvirke* 1958:3, s. 30-31.

24 Der er overleveret ca. 300 kontrabøger, der dækker et større tidsspænd end 1962-64, men kun for 1962-64 foreligger der en større mængde af nogenlunde sammenhængende dataserier fra 58 forskellige husstande. Hullerne i materialet skyldes, at kontrabøgerne efter Brugsens nedlæggelse har været placeret på et loft, hvor de har været udsat for både regn og sne. De læsbare kontrabøger befinder sig i dag på Give-Egnens Museum.

25 Se f.eks. *Samvirke* 1962:7, s. 5; 1963:6, s. 4-5.

26 Jf. *Samvirke* 1959:1, s. 5; 1959:11, s. 20.

BRUGSEN Nr. 119483

Navn: Egnen Pedersen

Dato	Kr.	Øre	Kr.	Øre	Kr.	Øre
19/8	1	10				
2	1	10				
3	1	10				
4	2 1/2	350				
5	1	125				
6	1	29 75				
7	5	625				
8	1	157				
9	1	350				
10	1	308				
11	1	80				
12	1	26 00				
13	2	170				
14	1	110				
15	1	80				
16	1	80				
17	1	166				
18	1	12 00				
Transport					84 71	
Transport kr.					570 72	

Ikke dividende b. køb

Kr. Øre

29 75

Kontrabog, Lindeballe Brugs. Give-Egnens Museum.

Det udbredte kontrabogskøb, ikke mindst på landet, betød, at det ikke kun blev benyttet af økonomisk mindrebemidlede. I Leif Davidsens erindringer fra en barndom i de sene 1950'ere skildres kontrabogens rolle i de daglige indkøb:

Vi havde bog flere steder. Hos købmanden, slagteren, bageren og ismejeriet. [...] På hver side var der plads til datoen i venstre side og beløbet i højre side: I midten var der afsat plads til indkøbslisten. Min mor eller far skrev i bogen, hvad man blev sendt i byen efter. Et pund hakket kalv og flæsk, hakket to gange hos slagteren, en leverpostej og en spegepølse. Hos købmanden helt sikkert cigaretter til min mor og pibetobak til min far og så eventuelt sukker, havregryn, mel og måske et par øl. [...] Der blev købt ind så godt som hver dag. Vi havde ikke noget køleskab. [...] Man tog bogen og spadserede eller cyklede til butikkerne og sagde, at det skulle skrives, mens man rakte bogen over disken til kommissen eller slagteren, der fandt varerne frem og lagde dem i den indkøbskurv af flettet strå eller stofindkøbsposen, man havde med. Priserne blev skrevet ind med sirligt blæk og lagt sammen i bunden af siden.²⁷

27 Davidsen 2015, s. 41.

	Samtlige lønmotagere	Lindeballe 1962-64
Føde og drikkevarer*	6.065	
Brød m.m.**	608	
Mel, gryn, cornflakes m.v. **	108	106
Kød og kødvarer **	1.646	
Fisk og fiskeprodukter **	210	
Fedtstoffer (smør, margarine, fedt) **	458	110,3
Sukker, honning, sirup **	99	98,8

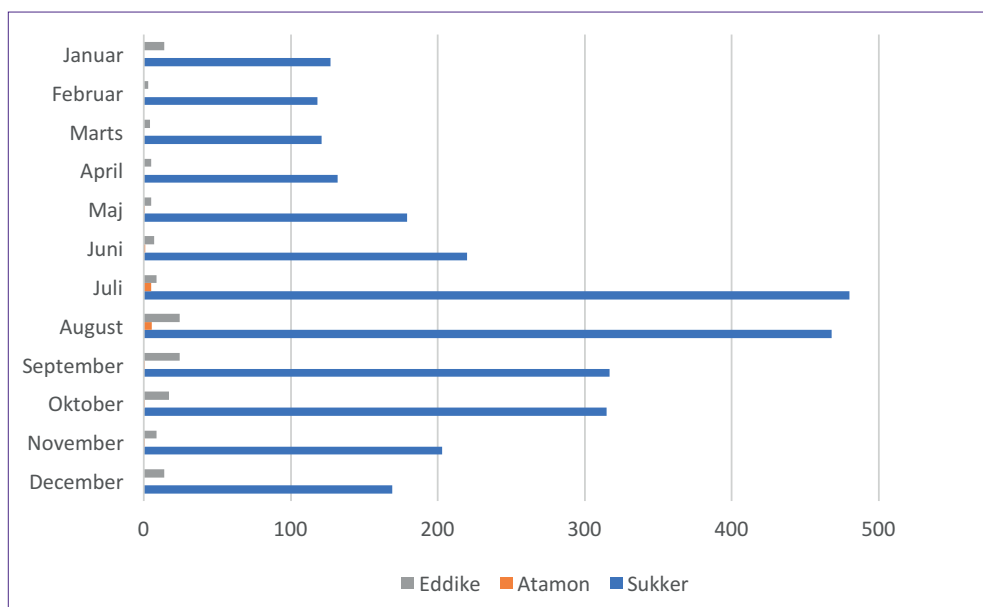
Tabel 1. Husstandens forbrug i Lindeballe 1962–64 i forhold til lønmotagerhusstandens forbrug 1964–65 i kr. pr. husstand.

* 1963: Statistiske Efterretninger 2, 1965. **1964–65: Statistiske Efterretninger 43, 1965.

Jeg citerer så udførligt for at fremhæve den helt anderledes karakter, indkøb af dagligvarer havde før selvbetjeningsbutikker og supermarkeder: dagligvarer blev indkøbt i adskilte butikker med hver deres speciale; ekspedienten modtog enten mundtligt eller skriftligt bestillinger på varer, som så blev fundet frem fra hyl-derne eller lageret og lagt på disken; betaling kunne foregå kontant eller ved at få beløbet skrevet i kontrabogen til betaling senere; storindkøb med brug af indkøbsvogn fandtes ikke, da næsten daglige småindkøb var den mest udbredte indkøbsform på et tidspunkt, hvor fravær af køleskabe gjorde det svært at opbevare let fordærvelige varer i længere tid. Både mht. tidsforbrug og planlægning havde indkøb af dagligvarer altså en helt anden plads i hverdagens gøremål end i dag. Indkøbene indgik indtil køleskabenes og supermarkedernes fremvækst i løbet af 1960'erne i en næsten daglig gentaget rytme. I Lindeballe Brugs var det således almindeligt, at kunderne købte ind hver anden eller hver tredje dag.

Den gennemsnitlige udgift pr. husstand til indkøb af dagligvarer i Lindeballe Brugs 1962-64 svarer til landsniveauet for en lønmotagerhusstand inden for udgiftskategorierne 'mel, gryn, cornflakes m.v.' og sukkerprodukter (jf. Tabel 1). Når det ikke har været muligt at sammenligne for varegrupperne 'brød', 'kød og kødvarer' og 'fisk', skyldes det, at disse varegrupper ikke fandtes eller næsten ikke blev omsat i Lindeballe Brugs, fordi brugsens medlemmer havde adgang til dem ad anden vej – f.eks. ved egen brødbagning eller ved køb hos den bagerbil, der ligesom en slagter- og fiskebil kørte rundt i sognet en gang om ugen. Den lavere omsætning af 'fedtstoffer' skyldes, at smør og andre mejeriprodukter blev bragt ud fra det lokale mejeri i forbindelse med afhentning af mælk.

De dagligvarer, der var tilgængelige i brugsen, blev hovedsagelig købt ind i nogenlunde samme omfang året rundt, hvilket formentlig skyldes, at der er tale om basisvarer som mel, sukker, gær og margarine til den daglige husholdning. I gen-

Tabel 2. Gennemsnit af det årlige køb 1962–64 i kr. pr. måned af sukker, atamon og eddike i Lindeballe Brugs.

nemsnit blev der således pr. husstand købt 4 kg mel, 3 kg sukker, 1 kg margarine og $\frac{1}{4}$ kg smør pr. måned året rundt. Der kan aflæses et merforbrug af korender, mandler, figner og dadler i november-december, men det kan alligevel undre, at der ikke var større udsving f.eks. mht. bageartikler eller udenlandsk frugt (appelsiner, tørret frugt) op imod jul.²⁸ En mulig forklaring på det ensartede forbrug året rundt kan være en tradition for nøjsomhed og sparsommelighed. Landmændene i Lindeballe Sogn var en del af en midtjysk hedebondekultur, hvor der har været begrænsede økonomiske midler til rådighed. Indkøb af luksusvarer som vin, spiritus og tobak lå således også på et lavt niveau – og uden udsving ved juletid.

Mht. sukker, atamon og eddike var der tale om markante sæsonudsving, idet disse varegrupper i særlig grad blev købt i juli-august-september i forbindelse med syltning og henkogning (jf. Tabel 2). Pga. de store forskelle i pris syner atamon og eddike ikke af meget i tabellen sammenlignet med udgifterne til sukker, men der er tale om markante forbrugsstigninger for atamon i juli-august og for eddike i august-september. Disse udsving vidner således i sammenhæng med køle- og frostteknologiens begrænsede betydning om, at årstidsafhængigheden – og dermed en naturbetinget cyklicitet – endnu anslog grundakkorden i dagligvareforbruget og madkulturen på landet i begyndelsen af 1960'erne. Der er med andre ord tale om opretholdelse af en traditionel selvforsyningsøkonomis tidsrytme.²⁹

28 „Juleappelsiner“ var således et almindelig anvendt begreb, jf. *Samvirke* 1959:22, s. 13.

29 jf. Olesen og Thorndahl 2004, s. 124, 310.

Adgangen til et globaliseret marked inden for dagligvarer med deraf følgende smagsdifferentieringer/-nuanceringer lå endnu ude i fremtiden, selv om udbredelsen af køle- og frostteknologi var på vej til i første omgang at gøre indenlandsk frugt og grønt tilgængeligt hele året og i anden omgang også at inddrage frugt og grønt fra hele verden i et omfang, det ville have været svært at forestille sig i Lindeballe Sogn i begyndelsen af 1960'erne.

'Kold' teknologi og infrastruktur Fra andelsfrysehus til køledisk, køleskab og fryser

En pjece om udbud og behandling af konserves og frostvarer, som FDB udgav i 1959, beskrev den aktuelle situation på denne måde:

Det dybfrosne kød, frugt og grønsager har landhusmødrene gennem andelsfrysere allerede haft glæde af i mange år. Det er kun rimeligt. For de trængte til at have lidt mindre kød i saltkarret og lidt mere uden for. Men nu er frysediskene på vej ind i brugsforeningerne, fyldt med dejlige varer.³⁰

Der skulle dog gå endnu nogle år, inden frostvarer blev tilgængelige i brugser og købmandsbutikker, bl.a. fordi der rent lovgivningsmæssigt endnu ikke var åbnet op for salg af dybfrosset kød i kolonialvarebutikker.³¹

Fra slutningen af 1940'erne til midten af 1960'erne var frysehusene, ofte drevet på andelsbasis, måden, hvorpå man på landet og i mindre byer i provinsen opbevarede kød og bær m.m.³² Før frysehusene var man sæsonafhængige og mht. langtidsoptagelse henvist til nedsaltning og henkogning af kød og henkogning og syltning af bær. Etableringen af lokale frysehus var således et første afgørende skridt i en udjævning af årstidsafhængigheden og reduktion af intensive og tidskrævende arbejdsprocesser i forbindelse med henkogning og syltning. Det er langt lettere at partere en gris og nedfryse de udskårne dele eller nedfryse bærhøsten end at salte, henkoge og sylte, og der ligger et kvalitativt spring både mht. smagsoplevelse og naturbeherskelse, når f.eks. jordbær og solbær kan hentes fra frysehuset og nydes i optøet tilstand i vintermånederne – eller det er muligt at spise hjemmelavet is om sommeren. En ældre brugsuddeler i en mindre brugs på landet kunne i 1958 konstatere, at der blev solgt mindre grøntkonserves, "fordi et stadig stigende antal af brugsens andelshavere har fryseboks og deri kan gemme

30 Samvirke 1959:1.

31 Jf. Landsbladet 1963:41; Olesen og Thorndahl 2004, s. 39.

32 Olesen og Thorndahl 2004, s. 27-29.

f.eks. friskplukkede grønrter i månedsvis”.³³ Ifølge en Gallupundersøgelse fra samme år baseret på *Landsbladets* læsere havde 66 pct. af husstandene på landet adgang til fryseboks, mens kun 17 pct. havde eget køleskab og 12 pct. egen fryseboks.³⁴

I Lindeballe Sogn blev der bygget et frysehus i Lindeballe 1950/51, som med 14 frysebokse/medlemmer var virksomt indtil 1967. I Aast var frysehuset med 18 frysebokse/medlemmer virksomt 1952-75.³⁵ Ofte gik to husstande sammen om leje af en fryseboks, så medlemstallet var lavere end antallet af brugere.

Frysehusenes relativt korte levetid beroede på udbredelsen af køleteknologi i såvel de private husholdninger som butiksledet. Alene fra 1960 til 1963 femdobledes på landsplan antallet af husstande med hjemmefryser fra 20.000 til 100.000,³⁶ og i 1963 brugte den enkelte husstand i gennemsnit fem gange så mange penge på køb af køleskabe/frysere, som de gjorde i 1955.³⁷ Jævnside hermed udbyggedes en 'kold' infrastruktur i distributionsledet. Der var således ikke kun tale om, at køle- og fryseteknologi ændrede arbejdsprocesser og årstidsrytmer i den private husførelse, hvis man havde umiddelbar adgang til råvarer som kød, bær og grønsager. Også detailhandelen bidrog ved introduktion af frostvarer til omlægning af forbrugsmønstre, hvori årstidsafhængigheden spillede en stadig mindre rolle. Men selv om frysehusene markerede et opbrud fra sæsonafhængigheden, så beroede deres hastige udbredelse på landet imidlertid på, at de forholdsvis ukompliceret kunne indpasses i en traditionel forrådsøkonomi.³⁸

At blive i stand til at sælge frostvarer i de enkelte butikker var en krævende økonomisk og logistisk proces, der forudsatte etableringen af lukkede frostkæder fra produktion til butik, organisering af kvalitetsstandarder/-kontrol og lavpraktiske forhold som emballageformer – og i sidste ende også køleskabe og frysere i den enkelte husstand. Endvidere skulle forbrugerne 'oplæres' i den rette brug af konserver og frostvarer. „Konserver og frysevarer fylder mere og mere op i butikkerne, og husmødrene må have hjælp, så de kan bevæge sig med sikkerhed i konserverjunglen“, stod der således i en otte siders pjese med en fortegnelse over og instruktion i brug af konserver og frostvarer, der i januar 1959 fulgte med *Samvirke*.³⁹

FDB, som var førende inden for frostvarer på dette tidspunkt, havde med de syv nye centrallagre spredt over landet og kølebiler en struktur til håndtering

33 *Samvirke* 1958:3, s. 31.

34 *Landsbladet* 1958:19. Det fremgår ikke af undersøgelsen, i hvilken udstrækning ejere af egen fryser evt. også har haft adgang til fryseboks.

35 Pedersen 1986.

36 Pedersen 1986, s. 32.

37 Poulsen u.å.

38 Olesen og Thorndahl 2004, s. 310.

39 På baggrund af en mindre forbrugerundersøgelse konkluderes det i 1959, at de færreste forbrugere endnu har forstået at udnytte frostvarernes muligheder *Samvirke* 1959:21, s. 23.

heraf.⁴⁰ Det springende punkt var da etablering af frysediske i de enkelte butikker samt ikke mindst indhentning af tilladelse til salg af kød og fryse-/kølevarer fra de lokale sundhedskommissioner, hvilket ikke mindst for de mindre butikker på landet tog sin tid.⁴¹ I Lindeballe Brugs var det således først i august 1962, at Fiskeriministeriet gav tilladelse til opstilling af frostboks m.h.p. salg af „dybfrosne fisk og fiskevarer“. Der blev dog ikke umiddelbart tale om den store omsætning, da det gennemsnitlige beløb til køb af fisk pr. husstand lå på 2-3 kr. om måneden. Som nævnt blev forbrugerne i Lindeballe og omegn betjent af omkringkørende handlende a la nutidens Hjem Is bil.

I 1965 fornyede den kommunale sundhedskommission Lindeballe Brugs' tilladelse til med en frysedisk på 640 l at handle med „fuldt dybfrostsoriment“, dvs. kød, fjerkræ, færdige middagsretter, fisk, frugt og grønt.⁴² Det er formentlig først på det tidspunkt, at Lindeballe Brugs fik et fuldt sortiment inden for frostvarer. Der har måske hellere ikke været den store anledning til at anskaffe sig en stor frysedisk på et tidligere tidspunkt. Som nævnt blev der så godt som ikke solgt noget kød i Lindeballe Brugs, og det lokale frysehus har formentlig tjent til opbevaring af kød, bær og grønsager for sognets beboere, indtil det åbenbart havde udspillet sin rolle i 1967, hvor det blev nedlagt.

Af brugsens årlige driftsregnskab 1964-67 fremgår det, at „frisk frugt og grønt“ og „kød og viktualie“ hver tegnede sig for 2-3 pct. af omsætningen, mens ”kolonial“ og „isenkram, manufaktur m.m.“ udgjorde 73-77 og 17-21 pct. af omsætningen.⁴³ Det er derfor først med fremkomsten af frosne halvfabrikata til madlavning og frosne færdigretter, at køledisken overhovedet har kunnet have en funktion. Det centrale i et hverdagskulturelt perspektiv er imidlertid, at køle- og fryseteknologien både i hjem og butik tjente til reduktion af tidligere tidskrævende arbejdsprocesser og løsnelse af afhængigheden af årstidens råvarer. Hertil bidrog tillige diverse konserverprodukter på dåse. „Konserver sørger for året rundt at holde os forsynede med *sommerens* og *efterårets* grøntsager og frugter“, kunne man læse i *Samvirke* i 1958.⁴⁴ Kontrabøgerne og omsætningstallene for Lindeballe Brugs tyder imidlertid på, at landbefolkningen i Lindeballe og omegn i begyndelsen af 1960'erne levede i en mere traditionel forbrugskultur, hvori købefrostvarer, halvfabrikata og intensiveret tidsøkonomi spillede en meget lille rolle.

40 Jf. *Samvirke* 1961:1, s. 5-7.

41 Først i 1961 eksperimenterede FDB med den første fedevarefabrik til central produktion af vakuumpakket pålæg m.m. med henblik på landsdækkende distribution (*Samvirke* 1961:1, s. 5-7).

42 Begge tilladelser findes på Give-Egnens Museum. Det har ikke været muligt at finde det præcise tidspunkt for den første frysedisk i Lindeballe Brugs.

43 I 1965 købte kun 7-8 pct. af brugsmedlemmerne i Jylland og på Sjælland kødvarer i Brugsen (Jensen 2016, s. 168).

44 *Samvirke* 1958:16, s. 26, min kursivering.

Lille mellemstil: Oh, at blive forbruger!

”Jeg – en forbruger”. Med denne kokette overskrift, der spillede på pseudonymet Siv Holms erotiske bestseller *Jeg – en kvinde* (1965), indledte den senere redaktør af *Samvirke*, Aage Büchert (1932-), i 1966 en bred præsentationsbeskrivelse af FDBs virke, *Brugsen i familiens hverdag*. Den var et led i FDBs ledelses offentlighedsarbejde med henblik på at få gjort de mange selvejede brugsforeninger til en centralt ledet landsdækkende kæde. Andre overskrifter som „På vej ind i forbrugersamfundet“, „Nok at bruge penge til i dag“, „Forbrugernes fagre nye verden“ og „Appetit på livet“ anslår, hvordan forbrugeren blev betragtet som en ny social rolle, hvori adgangen til besiddelse af en mangfoldighed af varer blev forbundet med lystfuld livsappetit: „At være forbruger i dagens Danmark er et eventyr [...] set i forhold til de langt beskednere forbrugsmuligheder, danskerne havde for blot 25 år siden [...]“.⁴⁵ Kernen i forbrugseventyret bestod i at komme hinsides tidligere tiders skelnen mellem „nødvendighedsforbrug“ og „luksusforbrug“ og ad den vej blive sat i stand til „frit at vælge sammensætningen af sit forbrug“.⁴⁶

I *Samvirke* blev der anslået lignende toner, men med et langt videre perspektiv: „Vi danskere er af mange forskellige slags [...] Vi er forbrugere alle sammen, ligegyldigt hvad vor rolle i øvrigt er i samfundsøkonomiens anden ende“.⁴⁷ Forbrugeridentiteten blev ad den vej og som et historisk nybrud opfattet som den samfundsmæssigt sammenhængsskabende kraft. I 1965 var det gennemgående slogan i FDBs reklamer „mere fritid gennem bedre indkøb“. Forbruget blev i denne ligning set som arbejdsbesparende, hvorfor mere forbrug gav adgang til frihedens rige. Det interessante er, at hvad der umiddelbart tager sig ud som en mindre justering af den måde, dagligvareforbruget tilrettelægges, skulle blive det hverdagslige oplevelses- og erfaringsgrundlag for den almene omformning af samfundsborgeridentiteten til en forbrugeridentitet. Den grundlæggende kommunikationsform herfor var reklamen.

Husholdningsteknologi: Hverdagslivsacceleratorer

I en reklame fra slutningen af 1950'erne for konserverprodukter kunne man læse:

„Den moderne Husmoder støtter sig paa Konserveres [...] Hun kan lægge Middagen an paa Købmandens store Udvalg af Konserver, og hun er sikker paa et godt Resultat. Vægten, Kvaliteten og Vitamin-

45 Büchert 1966, s. 7.

46 *Ibid.*, s. 19.

47 *Samvirke* 1963:16, s. 14.

*rigdom er altid den samme, – tænk hvad Konserves sparer i Tid for Husmoderen!*⁴⁸

Fra slutningen af 1950'erne og til midten af 1960'erne blev der i magasiner som *Samvirke*, *Landsbladet* og *Familie Journal*, der henvendte sig til henholdsvis medlemmer af Brugsen, landbrugsforeninger samt mere bredt til den danske befolkning, ført en massiv reklamekampagne for konservesvarer, frysere og køleskabe. Reklameindsatsen blev i *Samvirke* og *Landsbladet* fulgt op af en del redaktionelle artikler, hvor typisk uddannede husholdningskonsulenter instruerede i, hvad husmødrene konkret skulle være opmærksomme på i forbindelse med konservesvarer og frysning (rensning, rette emballage, optøningprocesser m.m.).⁴⁹ Der var med andre ord tale om implementering af en ny husholdningsteknologi, der krævede en vis oplæring, og som samtidig bidrog til at omstrukturere de hverdagslige gøremål i forhold til tid, arbejdsbelastning og selvbestemmelse.

„Nu kan jeg tage et ekstra nap med, for nu laver jeg mad, når det passer mig!“, udtalte en landbokvinde i 1962 i en reklame for en Atlas hjemmefryser og fortsatte: „Hverdagen er blevet helt anderledes [...]. Tidligere var jeg bundet til køkkenet på bestemte tidspunkter, somme tider i dagevis, når det gjaldt syltning og henkogning. [...] Nu ordner jeg syltningen ved nedfrysning og bevarer grønsagerne friske på samme måde“. I samme reklame udtalte en anden kvinde: „Nu er det sæson hele året. [...] Frysehuset var godt nok til kødvarer, men gav slet ikke de praktiske lettelser, man får med en hjemmefryser“. Sådanne formuleringer var genkommende ikke alene i Atlas' reklamer, men også i hvad der blev skrevet redaktionelt om køle- og fryseteknologiens velsignelser. Ikke mindst tidsaspektet betonedes i form af tidsbesparelse og at blive sin egen tids herre ved at blive situations- og årstidsuafhængig (både arbejdsmæssigt og mht. forbrug af årstidsbestemt bær og frugt). Bagværk i fryseren kunne således gøre husmoderen i stand til at klare uventede situationer og arbejdsintensive perioder. I *Landsbladet* kunne man f.eks. læse: „Det kan spare 8 arbejdsdage om året ved én gang om ugen at lave større middagsportioner“ og efterfølgende fryse.⁵⁰ Lavede man en 4-dobbelt portion, sparede man den halve tid.⁵¹

Det tidsøkonomiske aspekt blev understreget igen og igen. F.eks. ved at gøre opmærksom på at madlavning kunne hurtiggøres ved at bruge frostvarer. I den rapport vedrørende fryseteknologi, der blev skrevet på baggrund af en Marshall-hjælp-støttet studierejse til USA, blev det således anført som en kvalitet ved fryseteknologien, at det blev muligt at levere „koge- eller stegefærdige“ retter og

48 Benthien 2009, s. 147.

49 Eksempelvis *Landsbladet* 1957:2; 1958:1; 1959:12; 1960:41; 1961:49; 1962:2; 1963:41; 1963:49; 1965:12; 1965:25; *Samvirke* 1957:20; 1958:12; 1958:16; 1959:1; 1960:15.

50 *Landsbladet* 1965:12, s. 42.

51 *Landsbladet* 1965:27, s. 43.

★ Lørdag den 24. novbr. 1962 ★ NR. 47 - LANDSBLADET - SIDE 23

Nu kan jeg tage et ekstra nap med, for nu laver jeg mad, når det passer mig !

siger fru gårdejer Erik Nielsen, Vejle Mark pr. Allested

„Hverdagen er blevet helt anderledes, efter at vi har fået vores ATLAS hjemmefryser! Tidligere var jeg bundet til køkkenet på bestemte tidspunkter, somme tider i dagevis, når det gjaldt syltning og henkogning. Og det er jo netop i den travle tid, hvor min mand

særlig trænger til min hjælp. Nu ordner jeg syltningen ved nedfrysning og bevarer grøntsagerne friske på samme måde! Middagsmad og bagværk har jeg også altid i beredskab, — så tiden er min egen på en helt ny måde. Og det gode er, at vi lever bedre og billigere nu!“

Hvad var der i fru Niensens ATLAS hjemmefryser? Vi fik lov at kigge:

Kødrand, frikadeller, suppe, fløde, agurkesalat, rødkål, leverpostej i små portionspakninger, snittebønder, stikkelsbær, ærter, en æblekage, en færdigpyntet lagkage, ænder, kyllinger, 1 stk. bov, 1 ribbenstæg, 3 x 4 koteletter og 1 stk. brystflæsk.

„Nu er det sæson hele året!“ Med en gård på 87 tdr. land og ingen hjælp må man indrette sig praktisk. Frysehuset var godt nok til kødvarer, men gav slet ikke de praktiske lettelser, man får med en hjemmefryser. Selv om

jeg nu bruger mindre tid i køkkenet, får vi bedre mad, blandt andet er vi sluppet for al den triste mælkemad. Vi spiser frugtrod hele året i stedet! Og vi nyder vore egne friske grøntsager. Vi har altid godt med forråd parat, og al spild undgås. Vi kunne ikke undvære vores Atlas hjemmefryser!“

Fru Eoa Moseholm, Moseholm pr. Nr. Broby.

Der blev solgt 24 hjemmefrysere på 3 dage!“

„Jeg er formand i bestyrelsen for vort

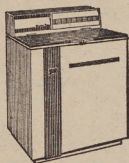
andelsfryseselskab og har ved de sidste generalforsamlinger talt kraftigt for nedleggelsen af frysehuset, fordi hjemmefryseren så afgjort er fremtidens løsning. Vi kan lige så godt se i øjnene, at tiden er løbet fra frysehusene, som slet ikke kan yde de daglige praktiske fordele, som vi må have med i dag, da arbejdskraft ikke er til at få. Det ser også ud til, at vort frysehus bliver nedlagt, for siden sidste generalforsamling har Atlas på bare 3 dage solgt hjemmefrysere til 24 af vore andelshavere!“

Plantagejer, fru Johanne Larsen, Telegrafgården, Skaarp.

De bliver en dygtigere husmoder med en ATLAS hjemmefryser!

Hvad enten De anbringer Deres Atlas hjemmefryser i køkken eller bryggers, får De en extra arbejdsplads, idet det

specielt behandlede låg fungerer som „køkkenbordsplads“. — Se, hvilken model der svarer til Deres behov!

HF 160 ATLAS
Crystal Freezer
rummer 160 l og koster incl. oms kr.
1245.-
Højde (excl. top) 84,0 cm
Højde (incl. top) 101,5 ”
Bredde 80,0 ”
Dybde 61,5 ”

HF 285 ATLAS
Crystal Freezer
rummer 285 l og koster incl. oms kr.
1775.-
Højde 89,6 cm
Bredde 123,0 ”
Dybde (excl. håndtag) 66,0 ”
Dybde (incl. håndtag) 69,0 ”

LEVERANDØR TIL DET KGL. DANSKE HOF

ATLAS

Fryseren - et redskab for selvbestemmelse og en ny tidsplanlægning. Landsbladet 1962:47. De samme vidneudsagn genbruges i en Atlas-reklame i Familie Journal 1963:44.

Landbohjemmet

Halv frosne kager på lager i den travle tid

Nu kan husmoderen bage til flere måneder ad gangen — Bagværk befinder sig godt i fryseboksen, viser de interessante fynske fryseundersøgelser, der nu er færdige — Nyt led i bestræbelserne på at rationalisere det huslige arbejde

FVNBØRNERE er færdige på fryseområdet. Tidligt indstod deres ledere betydningen af den dengang nye konserveringsmetode: fryningen. Og man gik i gang med at udforske dens mange muligheder. De sidste to år har stået i bagværkets tegn. Slutfacit foreligger nu i form af en lille bog med det lækreste bagværk i de dyreste farver på forsiden — franskbrød, boller, Rungstedkage, krydderkage, lagkage og småkager. Udfra ligger det en ny kogebog. Indeni får man at vide, hvordan de forskellige bagværks typer reagerer i en fryseboks. Og dertil kan man lære at benytte denne nye form for letelse i husholdningen.

Tænk bare på, hvor dejligt det må være at have bagværk „på lager“! Når der for eksempel kommer uventede gæster til kaffe, l byen går man til bageren. På landet går man til fryseboksen!

Der er flere fordele ved at bage store portioner

Eller hvad siger De til at kunne dykke ned i sin boks efter noget lækkert til afterkaffen — i en travl periode som roetid eller høst? I stedet for at skulle hen og stille an med bagning, når man er træt efter dagens udearbejde? Lyder det ikke forjettede?

Der er andre fordele. Når man bager meget på én gang, kan oven udnyttes 100 pct., idet den kan fyldes helt. Det betyder en vis besparelse. Og fryseboksen kan udnyttes bedre. Jo flere varer boksen rummer, jo billigere er den i drift!

Derfor: Overvej, om De ikke også skulle gå over til at fryse bagværk! Det hører i dag med til at rationalisere arbejdet. Husk, at arbejdstiden er en kostbar værd!

Mens disse linier skrives, er der ikke truffet nogen bestemmelser, om beretningen „Fryseundersøgelser af brød og bag-

Nu skal vi til at bage på forskud ...

værk“ kan erhverves af den enkelte husmoder rundt om i landet. Den vil imidlertid blive indlagt i den trykte beretning, de fynske landboforeningers husholdningsudvalg udsender i forbindelse med det årlige husholdningsmøde til efteråret. Ligeledes indgår den i beretningen fra de fynske husmandsforeningers husholdningsudvalg, som holdt sommermøde i tirsdags. Og alle husholdningskonsulenter, rundt om i „organisationerne“ vil naturligvis i et eksemplar, så husmodrene kan henvende sig dér for at få nærmere oplysning. I tiden der kommer, vil emnet nok også blive sat på programmet i mange husholdningsorganisationer.

Vi leder forsøgene tale:

Her på „Landbohjemmet“ skal vi plukke det vigtigste ud af den redogørelse, husholdningskonsulent, frk. Anna Fuglbjerg Erikson — der har ledet fryseundersøgelserne det sidste år — har givet i Odense i denne uge, dels på et pressemøde i mandags, dels på husmandsforeningernes møde i tirsdags. (Vi har tidligere omtalt fryseforsøgene i forbindelse med frk. Eriksens beretning på landboforeningernes husholdningsmøde i Tjør på Fyn).

Ved forsøgene har man medtaget de typer bagværk, som er mest almindelige i hjemmene, og som husmoderne derfor må være mest interesseret i at kunne opbevare i kortere eller længere tid på den bedst mulige måde. Forsøgene er inddelt i gærdeje og bagværk.

Gærdejene omfatter tre typer, nemlig franskbrød (der er en gærdej) uden fedtstof, boller (der repræsenterer småbrødene) og Rungstedkagen (der er typen på en fed gærdej).

Bagværket omfatter rorte, pikede og søltede deje. Der var to forskellige rorte deje, nemlig en almindelig sandkage og en sodakage, der er høvet med bagepulver. Den pikede dej var en småkagedej.

Der er anvendt almindelige opskrifter, så husmoderne kan sikkert med held bruge deres egne inden for de afprøvede typer. Det vigtigste er naturligvis, at bagværket er godt, før det bliver frosset, da det jo ikke bliver bedre af at komme i boks!

Dejene blev frosset i forme. Såvel bagte brød som deje blev først indpakket i frysebal-

ge, og grå pap anvendtes som ekstra omslag.

Franskbrød udmærket efter 6 mdr. i boks

For franskbrøds vedkommende er det bedst at fryse bagte brød — forhevet det. De færdig-hævede deje, som blev frosset, var noget grå og blakkede, havde tendens til kleshed og gav mindre volumen. Der var ingen forskelle på opfrysningstiden udover, at de frosne, bagte brød var mere sprøde i skorpen ved opfrysning i oven end ved stuetemperatur. Der var ingen væsentlig forskel mellem franskbrød med og uden fedtstof.

Brødene blev indfrosset og lagret dels ved + 18° C — dels blev et parti indfrosset ved + 29° C i 18 timer og derefter lagret ved + 18° C. Der var ingen forskel på resultaterne.

Efter seks måneders opbevaring var der ingen forringelse af franskbrødets kvalitet. Men forskellige indpakningsmaterialer gav forskellige vægtabe. Aluminiumfolie og polyethylen gav mindre vægtab end frysefolie og vokspapir.

Boller optøes bedst i oven

Bagte, frosne boller var bedre end boller, der var frosset som dej. De bagte, frosne boller, der var optøet i oven, var mere sprøde i skorpen end de tilsvarende, der var optøet ved stuetemperatur. Udvæde, formede boller gav et bedre resultat end uadvæde, formede boller. Udvædt dej, der var frosset i én samlet portion, gav også gode resultater, men her skal man beregne

en langvarig opfrysningstid — helt op til seks timer.

Selv store forskelle mellem indfrysning og lagringstemperatur bevirkede ingen forskel i kvaliteten på boller, der blev opbevaret i seks måneder.

Rungstedkage kages i springform. Man lægger to tredjedele af dejen i bunden, derover lægges fyld bestående af margarine og sukker, tilsat vanille. Øverst lægges et fløjtværk, der laves af resten af dejen.

For Rungstedkagen gjaldt det, at frysning af bagte kager og uadvædt dej var bedre end frysning af høvet dej. Det blev også undersøgt, om tilsætning af vanille i forskellige former havde indflydelse på kagerens kvalitet efter to måneders lagring. Der var tendens til, at vanille-sukker var et foretrukket fremfor stangvanille og vaniljetabletter. Iøvrigt afveg de prøver, der havde været frosset i to måneder, ikke væsentligt fra en frisk prøve.

Sandkage optøes bedst ved stuetemperatur

Der var ingen sikre forskelle mellem bagte sandkager og dem, der var frosset som deje. Men der var tendens til, at sandkager, optøet ved stuetemperatur, var lidt bedre end kager, optøet i oven. Sandkager med smør og margarine var bedre i kvalitet end sandkager med fedt og olie, men alle former for fedtstof var anvendelige. Sandkager med smør gav mindst volumen og var derfor lidt tungere, hvorimod fedt og olie gav lidt større volumen end margarine.

Ved forskellige lagringstemperaturer var der ingen forskelle i kvaliteten af sandkager efter tre måneders forløb. Men efter seks måneder var der tendens, og efter ni måneder god sandsynlighed for, at de kager, der blev opbevaret ved den højeste temperatur, dvs. + 12,6°, var

FORTSÆTTES NÆSTE SIDE

Vi dykker ned i boksen efter brød til afterkaffen!

Altet en gang er det midsommer ...

Fryseren – et redskab for selvbestemmelse og en ny tidsplanlægning. *Landsbladet* 1961:25.

derved „formindskes tilberedningsarbejdet i hjemmene“. Samtidig fremmedes en større variation i vareudbudet.⁵² Den konkrete omsætning heraf forelå i diverse

52 Den kolde kæde i U.S.A. og Danmark. Udenrigsministeriet 1956, s. 5.

magasiners fremholdelse af, at stuede ærter kunne laves på 10 minutter ved hjælp af frosne ærter, mens det tog 40-45 minutter, hvis man skulle gøre det fra bunden.⁵³ Forloren skildpadde kunne tilberedes på 10 minutter som dybfrossen færdigret, mens det tog 2 timer, hvis man skulle gøre det fra bunden.⁵⁴ Kage/desserten med Mondamin Kagecreme: „lækker bid på ingen tid [...] færdig på to minutter“.⁵⁵ Og heroverfor information om at privat henkogning af asparges, ærter, spinat og svampe skulle foretages ad to omgange, der hver tog 1 time.⁵⁶

Tidens løsen blev angivet som „Spar tid og besvær“ ved hjælp af konserver og senere frysevarer,⁵⁷ og reklamerne og de redaktionelle artikler så det som deres opgave „at støtte husmødrene i deres bestræbelser på at rationalisere madlavningen“.⁵⁸ På et plan kan man se denne forandringsproces som en frigørelse, hvorved individet tilskrives mere selvbestemmelse. På et andet plan er der samtidig tale om en befæstelse af en øget opmærksomhed på tidsøkonomi, så den samme proces kan ses som en tidsacceleration, en fortætning af tidsrytmen.

Ifølge den amerikanske kvinde- og teknologihistoriker Ruth Schwartz Cowan, der har forsket i husarbejds historie, er det dog forkert at tro, at diverse husholdningsteknologier mindsker det samlede tidsforbrug til husarbejde og forvandler husholdningen fra at være en produktionsenhed til en forbrugsenhed. I stedet bidrager den teknologiske innovation i løbet af 1900-tallet i form af eldrevne køkkenapparater til en omstrukturering og en udvidelse af arbejdets omfang i og med en forøgelse af den typiske husmors produktivitet.⁵⁹ Cowans påpejning af den forøgede arbejdsproduktivitet som en integreret del af implementeringen af husholdningsteknologi er i forhold til husarbejdet en illustration af den tyske samfundsforsker Hartmut Rosa opfattelse af, at vores måde at leve på i moderniteten grundlæggende er underlagt en stadig stigende acceleration.⁶⁰ Forandringer i levemåden i tidligt moderne samfund ændrede sig ikke fra generation til generation (inter-generationelt tempo), men i den klassiske modernitet (ca. 1850-1970) foregik der en acceleration i, hvad Rosa kalder generationelt tempo, dvs. sociale forandringer indtræder fra generation til generation (f.eks. i form af arbejde, social position). I senmoderniteten øges forandringstempoet igen til intra-generationelt tempo. Forandringer er ikke længere et anliggende mellem generationer, men udspilles i den enkelte generation (f.eks. i form af hyppige jobskift, skiftende familieforhold). Herved konfronteres det enkelte individ med et stadigt præstationspres og nødvendigheden af en stadig identitetsmæssig tilpasning til

53 *Samvirke* 1958:12, s. 26.

54 *Familie Journal* 1960:45, s. 8.

55 *Alt for damerne* 1963:49, s. 110.

56 *Landsbladet* 1958:29, s. 21.

57 *Landsbladet* 1958:17, s. 17.

58 *Samvirke* 1958:16, s. 28.

59 Cowan 1989, s. 69, 97-99.

60 Rosa 2013.

KAREN KOK MAD

Hakkebøf med grønne bønner og kartofler
Blommekompot med markronflødeskum

Til fire personer købes en kg dåse hakkebøf, en karton snittebønner à 250 g (svarende til 320 g friske bønner) og 1 kg henkogte blomster, eventuelt

2 dl piskefløde og 50 g små makroner. Der er fem store hakkebøffer i dåsen. De er lidt finere hakket end ellers, men det er nødvendigt, for at bøfferne skal kunne hænge sammen under konserveringen. Søvsen er mildt krydret, for at man selv kan smage den til. Jeg synes, et stærk engelsk søvs og lidt tomatketchup eller -puré har en god virkning. De frosne snittebønner er tip-top, faste og kødfulde og uden en rib. De koges som angivet på emballagen og sættes over samtidig med kartoflerne.

Svendborg konserver har tre slags henkogte blomster, som alle er gode. Her er victoria- og reine claudie blomster blandet sammen. I flødeskummet er der blandet knuste makroner. Begge dele kan naturligvis undværes, det er taget med, for at gøre desserten endnu bedre.

Middagsmad kan laves meget hurtigt, takket være pladesupper, konserver, fryseboxen derhjemme eller hos den handlende. Middagen her er lavet på den tid, det tager at koge en portion kartofler, og så er borddækningen regnet med i tiden.

„Middagsmaden er lavet på den tid, det tager at koge en portion kartofler“.

Samvirke 1958:3, s. 25.

nye situationer. Selv om Rosas periodiseringer er en noget grovmasket rammebestemmelse, kan de i forhold til det øgede forbrug og husholdningsteknologiernes omformning af hverdagslivet i slutningen af 1950'erne og 1960'erne bidrage til at skærpe blikket for tidsacceleration. Fryseteknologiens indtog i husholdningsarbejdet var således et led i en tidsoptimering, der inden for husarbejdet ombrød traditionelle arbejdsprocesser og samtidig løsnede forholdet til en cyklisk årstidsrytme.

Hvor massiv denne tidsacceleration var, er ikke mindst tydeligt i artikler og reklamer om de muligheder, som konserver- og frostvareindustrien tilbød en moderne husholdning i årene omkring 1960. FDB slog i *Samvirke* især på tromme for egne produkter: Svendborg Konserver og Danefrost. Karen Kok (Bodil M. Begtrup (1902-85)) gav i *Samvirke* gode råd til nem og moderne madlavning bl.a. med flittig brug af konserverprodukter. F.eks. foreslog hun som middagsret „hakkebøf med grønne bønner og kartofler“ og „blommekompot med makronflødeskum“ til dessert. Middagsidéen lanceredes på følgende vis: „Middagsmad kan laves meget hurtigt, takket være pladesupper, konserver, fryseboxen derhjemme eller hos den handlende. Middagsmaden her er lavet på den tid, det tager at koge en portion kartofler, og så er borddækningen regnet med i tiden“.⁶¹ Det kunne lade sig gøre, fordi såvel hakkebøf som bønner og blomster var konserverprodukter, der bare skulle åbnes og tilberedes. En anden Karen Kok-menu bestod af panerede torskefiletter (frost), kartofler, tomatpuré (dåsekonserves) og ærter (frost).⁶² Med fryseteknologien kom også hele færdigretter, som blot skulle tões op og varmes eller

61 *Samvirke* 1958:3, s. 25.

62 *Samvirke* 1957:20, s. 31.

med Karen Koks ord: „Selve tilberedningen er blot at hælde indholdet fra bakken i en gryde og varme det langsomt op“. ⁶³ En særlig variant heraf var Danefrosts dybfrosne middagsretter, der blev lanceret som „Klip-Kog-Klar-retter“, hvilket indebar, at man klippede i den frosne plastpose, kogte posen i kogende vand, og derpå gjorde retten klar. Alt sammen på ca. 20 minutter. ⁶⁴

Tidsaccelerationen gav sig også udslag i forslag til hurtigt brød som „Galop-franskrød“ bagt uden gær og hævnning, men med brug af bagepulver; ⁶⁵ ideer til hurtige supper udelukkende ved hjælp af Maggi suppepulver og frossen hakket spinat; ⁶⁶ eller hurtig genbrug af rester fra førstedagens Maizenagrød til næste dags karameldessert ved hjælp af sukker, vand og kakao med flødeskum ovenpå. ⁶⁷

I den massive vægtning af tidsfaktoren var indlejret et uafklaret forhold mellem kvinde-dobbeltarbejde og individuel selvbestemmelse. På den ene side blev husmoderen i løbet af 1960'erne tilsyneladende i stigende grad frisat i forhold til de arbejdstidskrævende processer i husarbejdet, men i samme bevægelse blev hun ofte endnu mere tidspresset pga. forøget arbejdsmængde i hjemmet og/eller ved udearbejde, hvad enten det var som medhjælpende hustru i landbruget eller i byerhverv. I magasinernes tematisering i redaktionelle artikler og reklamer af aspekter af husarbejdets omformning var det imidlertid ikke dobbeltarbejdsrollen, der blev fremhævet, men frigørelsen og selvbestemmelsen. I reklameretorikken betonede denne autonomi gang på gang, som når det i en reklame for en vaskemaskine fremhævedes: „med denne knap bestemmer DE selv automatikken“, ⁶⁸ eller når en reklame for et komfur med indstilleligt tænd/sluk-ur understregede: „stegen steger, som De vil. At stegen er færdig, og at der er slukket for ovnen, selv om De kommer for sent hjem“. ⁶⁹

Tidsacceleration og rationalisering af den del af hverdagslivet, der vedrørte husholdningsarbejdet, havde også en rumlig dimension. I takt med forbrugsudvidelsen og et stigende forbrug af halv- og helfabrikata i husholdningen blev det muligt at beskrive dagliglivet i køkkenet som en form for industrialiseret fabriksliv:

[...] for husmoderen vil køkkenet mere og mere komme til at ligne en lille automatisk fabrik, hvor alle slags mekanik afskaffer behovet for husligt slid med rengøring, vask og madlavning. Fødevareindustrien vil som leverandør af en stigende strøm af forbrugsfærdige varer fungere som kok for flere og flere. ⁷⁰

63 Samvirke 1959:20, s. 31.

64 Samvirke 1960:15, s. 24–26.

65 Samvirke 1962:13 (bagsiden).

66 Samvirke 1962:6, s. 24.

67 Samvirke 1963:1, s. 8.

68 Samvirke 1963:19 (reklameindstik).

69 Landsbladet 1965:19, s. 37.

70 Büchert 1966, s. 11.

I *Samvirke* anvendte man begrebet 'rationalisering' i forhold til både madlavning og husarbejdet som sådan. Fabriksmæssiggørelsen af køkkenet i form af tidsrationalisering kom endvidere til udtryk i detaljerede undersøgelser af tidsforbrug i husarbejdet,⁷¹ af tilbagelagte strækninger i køkkenarbejdet⁷² samt ideer til rationel indretning af køkkenarbejdspladser ved hjælp af præproducerede køkkenmoduler.⁷³ Ikke mindst i forhold til landkøkkener var dette relevant, idet en rationel arbejdstilrettelæggelse blev hæmmet af, at hovedparten af bygningsmassen på landet var fra før 1900. Eksempelvis havde kun 45 pct. af køkkenerne på landet indlagt vand i 1957.⁷⁴ De moderne typehuskøkkener i byerne var derimod så at sige fabriksmæssiggjorte fra tegnebrættet af. Optagetheden af rationaliseringen og teknologiseringen af husarbejdet illustrerer Ruth Schwartz Cowans grundlæggende pointe: at industrialiseringen ikke foregik 'udenfor' eller i kontrast til husarbejdet, men som et moment heri.

Langt fra Lindeballe – eller på tærsklen til en ny forbrugerkultur set gennem kritiske hornbriller

Hele spørgsmålet om de udvidede forbrugsmuligheder, markedskommunikation og forbrugeridentitet handlede i årene o. 1960 ikke kun om markedsøkonomi og implementering af husholdningsteknologi, men blev også betragtet som et mere alment samfundskulturelt anliggende. Den offentlige interesse skyldtes, at det øgede vareudbud og forbrug gik hånd i hånd med en øget medieeksponering og dermed bidrog til at synliggøre vareverdenen og forbruget.⁷⁵ Som en reaktion herpå sendte DR i 1957 to radioudsendelser om henholdsvis reklamens positive og negative sider efterfulgt af en debatudsendelse med deltagelse af en repræsentant for reklamebranchen, en psykolog og forhenværende handelsminister Lis Groes, der ytrede sig kritisk på forbrugernes vegne.⁷⁶

Vanskelighederne ved at navigere i den nye situation kunne aflæses af FDBs holdning til reklamer. Ifølge *Samvirke* var selvforståelsen inden for FDB fortsat o. 1960, at andelsorganiseringen grundlæggende varetog forbrugernes interesser – og dermed udgjorde en slags forbrugerorienteret modspil til de frie markeds kræfter. Andelsorganiseringen blev kort sagt betragtet som en form for kapitalismeinddæmmende projekt. Heraf fulgte imidlertid en dobbelttydig holdning til reklamer og vareæstetisk indpakning. Med det gennemførte branddesign af egne butikker i

71 *Samvirke* 1963:10, s. 13–15.

72 *Samvirke* 1959:1, s. 23; *Landsbladet* 1959:6.

73 *Samvirke* 1959:2, s. 24; *Landsbladet* 1959:9, s. 19; 1961:23, s. 21. Jf. Vyff 2011.

74 *Landsbladet* 1957:35, s. 14–15.

75 Jf. Jensen 1997, s. 32–36, 97–105.

76 *Samvirke* 1957:21, s. 12–13.

logo og farver, egenproducerede varer samt landsdækkende reklamer var FDB på centralt ledelsesplan tydeligvis interesseret i at markere sig som butikskæde. På den anden side tilskrev brugsforeningsbevægelsens tradition, at vareæstetisk indpakning og reklame var en unødigt fordyrelse af diverse produkter, som modarbejdede de andelsbaserede brugsforeningers grundprincipper. Derfor kunne man i *Samvirke* finde læserbreve, der protesterede mod den tiltagende markedsrettede mainstreaming af FDB som landsdækkende kædebutik og udmøntningen heraf i reklamer (f.eks. biografreklamer for FDBs produkter). På den ene side blev der i *Samvirke* lagt afstand til det „tilgift-, lotteri- og rabat-uvæsen“,⁷⁷ som bl.a. kendetegnede datidens sæbepulverreklamer, og på den anden side opererede man med begrebet „en oplysende reklame“,⁷⁸ ligesom man forsvarede de egenproducerede Davre-havregryns ekstraudstyr med udklipsfigurer på pakken med, at der var tale om pædagogisk forsvarligt legetøj udformet af den fra tv kendte Jørgen Clevin.⁷⁹

I studenterrevyen *Gris på gaffen* (1962) blev den ny forbrugerkultur og -identitet hudflettet i ironiske opfordringer til „køb dig køleskab, villa og mam“, og hvis du som forbruger alligevel er „utilfreds“, „så tag et stykke med steg / gris på gaffen / [...] det sku ku stoppe / kæften på dig“. De øgede forbrugsmuligheder blev kritiseret for også at være en form for mental beherskelsesteknologi, der bidrog til at sløve befolkningens samfundsengagement. Denne kritiske position udfoldedes også i Johan Fjord Jensens gennemlysning af det moderne teknokratiske samfunds „homo manipulatus“ (Jensen 1966) og i forestillingen om en 'bevidsthedsindustri', dvs. den kapitalstyrede og mediebarne formatering af hverdagsbevidstheden (Enzensberger 1962). På lignende vis kan man i digte af bl.a. Erik Knudsen, Ivan Malinovski og Klaus Rifbjerg finde et skarpt blik for vareverdenens sproglige og mentale forurening.⁸⁰

I det små var disse kritiske røster indløb til samfundsforskere som Jürgen Habermas' og Anthony Giddens' analyse på makroniveau af moderniseringsprocessen i efterkrigstidens vesteuropæiske samfund. Hos den unge Habermas drejede det sig om en påvisning af, hvordan offentligheden som kritisk kommunikationsforum – i takt med opkomsten af de moderne vesteuropæiske velfærdssamfund – forvandlede til en form for mediepropaganda, der reducerede den enkelte borger til passiv forbruger såvel materielt som mentalt (Habermas 2009). Der var tale om en grundlæggende forvandling af borgeren fra statsborger til forbruger som følge af hverdagslivets omformning i kølvandet på den forbrugskultur, de øgede forbrugsmuligheder i efterkrigstidens vesteuropæiske samfund muliggjorde.⁸¹

77 *Samvirke* 1960:16, s. 4.

78 *Samvirke* 1958:3, s. 25.

79 Jørgen Clevin og Davre-havregrynene blev dog også brugt i en konkurrence om et fjernsyn, *Samvirke* 1960:21 (bagsiden).

80 Jf. Lehrmann 2012.

81 Giddens 1997; jf. også Fairclough 2008.

De kritiske forbehold over for den moderne forbrugeridentitet og for udbredelsen af markedskommunikationsformen til det kulturelle og politiske liv indvarsledes i slutningen af 1950'erne, hvor eksempelvis Poul Henningsen (1894-1967) råbte vagt i gevær i en anmeldelse af den amerikanske journalist og samfundsdebattør Vance Packards bog *De skjulte fristere* (1958). Den handlede om reklameindustriens avancerede forførelsesteknikker. Henningsen, der i 1964 som den første redaktør af Forbrugerrådets blad *Tænk* blev talsmand for den rationelle og oplyste forbruger, advarede mod den moderne forbrugskulturs masse menneskeliggørelse i konstruktionen af „forbrugsslaven“ og betegnede de moderne markedsanalyse- og marketingsteknologier som „en indvoldsorm, der borer hjernen ud på folk“.⁸² Ikke alene Poul Henningsen, men også Hans Scherfig, Eva Hemmer Hansen, Henning Fønsmark og Max Kjær-Hansen blandede sig i debatten om Packards bog.⁸³ Selv Max Kjær-Hansen, der var professor inden for afsætningsøkonomi og marketing på Handelshøjskolen, fandt, at „Reklamen er ved at udvikle sig til noget dødsens farligt, noget lige saa farligt som atombomben. Ja, farligere, for atombomben anretter da kun materiel skade, men reklameteknikken er ved at være der, hvor den kan bruges til at massakrere menneskesjæle“.⁸⁴ Den udbredte foruroligelse byggede imidlertid på en alt for simpel og i dag forkastet kommunikationsforståelse, den såkaldte 'kanyleteori', hvor man opererede med et umiddelbart årsag-virkningsforhold mellem medieeksponering og bevidsthedsindhold.

Det paradoksale og historisk interessante er den samtidige eksistens af denne intellektuelle kritik af den udvidede forbrugskultur og hverdagsforbrugets begrænsede karakter i Lindeballe. Tilegnelsen af efterkrigstidens udvidede vare- og forbrugssamfund forløb hverken socialt eller geografisk som en homogen proces, men i forskudte tempi, der ikke mindst afslørede et voldsomt socialkulturelt spænd (jf. Rindalisme-debatten 1965-66, jordskredsvalget i 1973, nutidens center/udkantskonflikt). Hvor beboerne i Lindeballe Sogn knap nok endnu havde fået adgang til de udvidede og ændrede forbrugsmuligheder i forhold til madprodukter og køkkenteknologi, som i den grad var genstand for diverse magasiners journalistik og reklamer, og endnu fulgte årstidsrytmen i arbejdet og i husholdningen, der markerede debatten om reklamekommunikation og *Gris på gafflen* en opsparet kritik fra intellektuelt hold af, hvad der blev oplevet som en omsiggribende markedsgørelse og kulturel forfladigelse af den danske befolkning. Kombinationen af efterkrigstidens udvidede forbrugsmuligheder og den mere intensive markedsføring i form af reklame og vareæstetik synliggjorde i hidtil uset grad markedsgørelsen af kultur- og hverdagsliv. Når reklamen blev genstand for debat, var det derfor ikke så meget reklamen i sig selv, kritiske intellektuelle diskute-

82 Henningsen 1958, jf. Andersen 2011.

83 *Land og Folk* 10.12.1958; *Social-Demokraten* 19.11.1958; *Berlingske Aftenavis* 14.10.1958; *Information* 06.12.1958.

84 Interview i *Information* 06.12.1958.

rede, men det hermed forbundne forbrug som identitetsskabende markør for en ny moderne livsstil. Men set i forhold til den hverdagsvirkelighed, store dele af befolkningen refererede til, var den intellektuelle foruroligelse på mange måder en overreaktion.

Forbrugeridentitet, dagligvarer og hverdagsliv

Forbruget i Lindeballe i begyndelsen af 1960'erne repræsenterede en i overvejende grad traditionel selvforsyningsøkonomi med begrænset inddragelse af husholdningsteknologier. Dagligvareforbruget viser, hvorledes der stadig fandtes en intensiv sæsonbestemt sylte- og henkogningspraksis, og denne traditionsbaserede landkultur havde ikke forandret sig voldsomt siden begyndelsen af 1900-tallet. Den naturforbundne årstidsrytmiske organisering af det daglige husarbejde, som udgjorde en træghed i forhold til de samtidige bestræbelser for rationalisering af husholdningen, blev givetvis i de følgende årtier opløst i takt med en lang række eldrevne husholdningsteknologiers indtog i husarbejdet.

Selv om det sociale liv i efterkrigstidens Danmark gennemløb en omfattende modernisering, som også berørte den daglige husholdnings organisering, så var der langt fra tale om en homogen proces. I Lindeballe var det inden for den daglige husholdning i første række fryseteknologien i form af frysehus, der markerede en begyndende løsrivelse af arbejdsfunktioner fra naturens kredsløb. Køle- og fryseteknologien vandt også indpas i dagligvarebutikkerne og i de private husholdninger, men i Lindeballe Brugs var køle- og frysediske først fuldt udbygget midtvejs i 1960'erne. I det hele taget synes køle- og fryseteknologien at udgøre en krumtap i omformningen af husarbejdets daglige gøremål i forhold til indkøb, madlavning og overhovedet tidsplanlægning. Tidsacceleration blev således både en praktisk foranstaltning i hverdagens gøremål og et mentalt orienteringspunkt i kraft af diverse fag- og ugeblades reklamer og opskrifter. Samtidig bidrog medierne til en markant ny forbruger- og forbrugskultur med fokus på individuel frigørelse. Heri er ikke alene indeholdt en ny organisering af husholdningsarbejdet, men en ny forestilling om, hvad det vil sige at være samfundsborger: forbrugeren som indgangsportal til moderne hverdagskultur. Oplevelsen af at blive herre over egen tid og sat fri fra tids- og arbejdskrævende processer i husholdningsarbejdet har dog i vid udstrækning været behæftet med en samtidig vækst i arbejdsmængde og -intensitet⁸⁵ og en heraf følgende tidsacceleration i hverdagen. På paradoksal vis går den hverdagslige oplevelse af frigørelse og øget selvbestemmelse således hånd i hånd med intensiveret tidsacceleration og fremmedbestemmelse.

Litteratur

- Andersen, Kåre Ørum 2011: „FDB som amerikaniseringsagent i dansk detailhandel efter 1945“, Sørensen, Nils Arne (red.): *Det amerikanske forbillede? Dansk erhvervsliv og USA, ca. 1920-1970*. Syddansk Universitetsforlag, s. 95-124.
- Andersen, Morten Bendix 2011: „Forbrugeren på sigtekornet“, Sørensen, Nils Arne (red.): *Det amerikanske forbillede? Dansk erhvervsliv og USA, ca. 1920-1970*. Syddansk Universitetsforlag, s. 267-303.
- Andersen, P. Nyboe 1959a: „Land og by og fremtiden“, *Højskolebladet* 1959: 16, s. 259-260.
- Andersen, P. Nyboe 1959b: „Det folkelige og det effektive“, *Højskolebladet* 1959: 39, s. 635-636.
- Benthien, Claes 2009: *Husmoderens køkken i 50'erne & 60'erne*. Vandkunsten.
- Büchert, Aage 1996: *Brugsen i familiens hverdag*. Det danske forlag.
- Cowan, Ruth Schwartz 1989: *More work for mother*. Free Association Books.
- Davidsen, Leif 2015: „Fjerne voksne“, Margrete Auken m.fl.: *Min barndom i 50'erne*. Lindhardt og Ringhof.
- Dwinger, Jonna 1997: „Forord“. Elizabeth David: *Fransk Landkøkken*. Høst.
- Enzensberger, Hans Magnus 1962: „Bevidsthedsindustri“, *Vindrosen* 1962: 5, s. 391-399.
- Fairclough, Norman 2008: *Kritisk diskursanalyse*. Hans Reitzels forlag
- Familie Journal* 1959-1964.
- Fossat, Sissel Bjerrum 2013: „Revolution i detailhandlen? Om Marshall-plan, studierejser og selvbetjeningsbutikker“, *Kulturstudier* 2013, 2, s. 35-58. DOI: 10.7146/ks.v4i2.15519
- Giddens, Anthony 1997: *Modernitet og selvidentitet*. Hans Reitzels Forlag.
- Habermas, Jürgen 1996: *Teorien om den kommunikative handlen*. Aalborg Universitetsforlag, Aalborg.
- Habermas, Jürgen 2009: *Borgerlig offentlighed*. Informations Forlag, København.
- Hansen, Svend Aage og Ingrid Henriksen 1980: *Velfærdsstaten 1940-78. Dansk social historie 7*. Gyldendal.
- Henningsen, Poul 1958: „Lønslaven er død! Forbrugsslaven leve!“, *Social-Demokraten* 03.10.
- Jensen, Johan Fjord 1962: „Kultur og underholdning“, *Vindrosen* 1962: 7, s. 559-566.
- Jensen, Johan Fjord 1966: *Homo manipulatus*. Gyldendal.
- Jensen, Klaus Bruhn (red.) 1997: *Dansk mediehistorie 3*. Samleren.
- Jensen, Kristoffer (red.) 2016: *Brugsen – en anderledes forretning?* Samvirke.
- Jensen, Tenna 2011: *Fødevarerforbrug i Danmark i det 20. århundrede*. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet.

Landsbladet 1957-1964.

Lehrmann, Ulrik 2012: „Bikini: Kulturlivets tvedeling – dunkel poesi og kulørte blade“, Charlotte Kroløkke m.fl. (red.): *Alle tiders køn – køn til alle tider. Køn og kulturelle praksisser i hverdagsliv og medier* (2012).

Leithaüser, Thomas 1977a: „Kapitalistisk produktion og samfundsmæssiggørelse af hverdagen“, Thomas Leithaüser og Walter R. Heinz (red.): *Produktion, arbejde, socialisation*. Medusa, s. 146-169.

Leithaüser, Thomas 1977b: „Vergesellschaftung und Sozialisation des Bewusstseins“, Thomas Leithaüser m.fl. (red.): *Entwurf zu einer Empirie des Alltagsbewusstseins*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, s. 163-183.

Martens, Gustav 1989: *Historien om et landsbysogn i Danmark. Lindeballe sogns historie*. Forlaget Ingus.

Nielsen, Niels Kayser 2003: *Madkultur*. Klim.

Olesen, Bodil og Jytte Thorndahl 2004: *Da danske hjem blev elektriske 1900-2000*. Kvindemuseets Forlag.

Oxe, Ejvind 2013: *På Tapetet i FDB 1950-90*. Coop Danmark Forlag.

Pedersen, Hans Kruse 1986: *Fra henkogt medister og saltet flæsk til andelsfrysehus*. Give-Egnens Museum.

Rosa, Hartmut 2013: *Fremmedgørelse og acceleration*. Hans Reitzels Forlag.

Rostgaard, Marianne 2011: „Mrs. Consumer og fremvæksten af selvbetjeningsbutikker i Danmark“, Sørensen, Nils Arne (red.): *Det amerikanske forbillede? Dansk erhvervsliv og USA, ca. 1920-1970*. Syddansk Universitetsforlag, s. 239-265.

Samvirke 1957-1964.

Vejen til Danmarks Brugsforening. 1964.

Vyff, Iben 2011: „Hvilke amerikanske drømmekøkkener? Forhandlinger af USA i dansk køkkenkultur 1950'erne og 1960'erne“, Simonsen, Dorthe Gert og Iben Vyff (red.): *Amerika og det gode liv. Materiel kultur i Skandinavien i 1950'erne og 1960'erne*. Syddansk Universitetsforlag, s. 119-143.

Websteder

Poulsen, Jørgen u.å.: 1960'erne: Danmark under ombygning, <http://kvinfo.dk/2015/1960erne-danmark-under-ombygning> (Besøgt 12/11 2017).

English Summary

Transforming traditional everyday life through domestic consumption, frozen food and technological acceleration in the 1960s

Based on research of the purchase of household appliances in Denmark, the article examines changes in everyday life in the 1960s. During the 60s, the increase of refrigerators and freezers in ordinary households, for instance, had a tremendous effect on daily routines, especially in relation to time. Yet notebooks containing the purchase of household appliances bought on credit at Lindeballe grocery store from 1962-64 reveal that traditional homemaking still depended on the seasons of the year. Furthermore, the amount and the nature of the purchased goods demonstrate how the modernization of everyday life in postwar Denmark was actually a heterogeneous process in respect to time. This lack of attention to the processes is the reason why past critique of the new consumer culture doesn't reflect the experience of common people.